

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ ศึกษาทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน

โดย

รองศาสตราจารย์ ดร.วรวุฒิ โรมรัตนพันธ์ และคณะ

พฤษภาคม 2546

กิตติกรรมประกาศ

ด้วยพลังแห่งความรัก ความเมตตา ความเอื้ออาทร และความช่วยเหลือเกื้อกูลของบุคคลหลาย ๆ ฝ่าย จึงทำให้งานชิ้นนี้สามารถสำเร็จลุล่วงไปได้ ผู้เขียนและคณะใคร่ขอกราบขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร. อภิชาติ พันธเสน ศาสตราจารย์ ดร. จักรทิพย์ นาถสุภา ศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ในฐานะคณะกรรมการที่ปรึกษางาน ที่ได้ให้คำชี้แนะที่เป็นประโยชน์ ทำให้งานวิจัยชิ้นนี้มีโอกาสเกิดขึ้นมาได้ และด้วยความกรุณาของคณะกรรมการที่ปรึกษาทำให้งานสามารถดำเนินต่อไปได้จนสำเร็จในที่สุด ผู้เขียนและคณะใคร่ขอกราบขอบพระคุณท่านผู้ทรงคุณวุฒิที่ได้เสียสละเวลามาให้คำแนะนำต่าง ๆ ทำให้งานวิจัยชิ้นนี้มีแง่มุมที่น่าสนใจและเป็นประโยชน์ในทางวิชาการมากยิ่งขึ้น ท่านผู้ทรงคุณวุฒิที่ผู้เขียนและคณะใคร่ขอกล่าวถึงในที่นี้ได้แก่ ศาสตราจารย์ นายแพทย์ ประเวศ วะสี ศาสตราจารย์ ดร. อมรา พงศาพิชญ์ รองศาสตราจารย์ ดร. กุศล สุนทรธาดา ดร. วิจิต รัชตตาทะนันท์ ดร. วิชัย ตรงค์พันธุ์ ครูชบ ยอดแก้ว คุณพรพิไล เลิศวิชา และผู้ทรงคุณวุฒิอีกหลายท่านที่ได้เข้าร่วมให้ความคิดเห็น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง งานชิ้นนี้จะไม่สามารถเกิดขึ้นมาได้เลย หากไม่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสำนักงานกองทุนเพื่อการวิจัย (สกว.) และคำแนะนำที่เป็นประโยชน์จาก ดร. สีลาภรณ์ บัวสาย บุคคลอีกกลุ่มหนึ่งที่เป็นกำลังอันสำคัญที่ช่วยให้งานชิ้นนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ ได้แก่ คุณธำรงค์ มั่นคง คุณกนกวรรณ จินานุวัฒนา ซึ่งทั้งสองเป็นผู้ช่วยนักวิจัยที่ทำงานด้วยความเข้มแข็งและด้วยความอดุสาหะมาโดยตลอด นอกจากนั้น ยังมีศิษย์เก่าและศิษย์ปัจจุบันของภาควิชาการพัฒนาศุมน คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์อีกหลายท่านที่ได้เข้ามาช่วยเหลือในการค้นคว้า และค้นหาเอกสาร ทั้งในห้องสมุด และใน Internet รวมทั้งช่วยพิมพ์ ช่วยแปล และช่วยถอดเทป ได้แก่ คุณณัฐกานต์ จิตวัฒนา คุณชาญณรงค์ เอี่ยมสำอางค์ พระมหาธนพล พรหมสูงวงศ์ คุณประพันธ์ แจ่มเอี่ยม พระมหาพนม วงศ์ไทย พระมหาทวีวัฒน์ สุขแจ่ม พระมหาวิเชียร ชาญณรงค์ พระมหาสุทิตย์ อบอุ่น คุณสวัสดิ์ ไหลภาภรณ์ คุณรัชกร อุษยะพัฒน์ คุณสุวิมล ทองกร นางสาวเจตนา แซ่เจี๋ย คุณอมรา จันทรมานะ คุณชัยรัตน์ อินพรหม คุณเกรียงกมล ธีระศักดิ์โสภณ ซึ่งผู้เขียนใคร่ขอขอบคุณท่านเหล่านี้ไว้ ณ ที่นี้ด้วย และเห็นสิ่งอื่นใด ต้องขอขอบความดีงามให้แก่ รองศาสตราจารย์ ศุภลักษณ์ โรมรัตนพันธ์ พงศ์พีระ และ ศุภวรรณ โรมรัตนพันธ์ (น้องโอม และน้องอุ้ย) ที่ได้ร่วมเป็นกำลังใจแก่ผู้เขียนมาโดยตลอด

คำนำของผู้เขียน

งานวิจัยชิ้นนี้มีพัฒนาการมาจากความสนใจในเรื่องของเศรษฐกิจชุมชนเป็นเบื้องต้น ซึ่งผู้เขียนได้ให้ความสนใจในเรื่องนี้มาก่อน หลังจากทำการศึกษาค้นคว้ารวบรวมแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนมาได้ประมาณครึ่งค่อนปี ก็ได้มีการปรึกษารื้อกับคณะกรรมการที่ปรึกษาอันมี ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน ศาสตราจารย์ ดร. จักรทิพย์ นาถสุภา และ ดร. สีสามรณ บัวสาย เป็นอาทิ ก็ได้ข้อสรุปร่วมกันเป็นเบื้องต้นว่า น่าจะมีการกำหนดจุดสนใจให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น และให้ได้ประโยชน์มากขึ้น โดยการเชื่อมโยงเรื่องของแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนเข้ากับเรื่องของทุนทางสังคม จึงเป็นที่มาของหัวข้อ “ทุนทางสังคมในฐานะเป็นปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน” ซึ่งผู้เขียนก็มีความเห็นด้วย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากขอบเขตเนื้อหาของทั้งสองเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของเศรษฐกิจชุมชน หรือเรื่องของทุนทางสังคม ล้วนเป็นเรื่องใหญ่ และเป็นเรื่องใหม่ด้วยกันทั้งคู่ การทำความเข้าใจทั้งสองเรื่องนี้ไปพร้อม ๆ กัน จึงดูเป็นเรื่องที่ต้องใช้ความพยายามและทุ่มเทพอสมควร ผู้เขียนได้ใช้เวลาในการทำงานชิ้นนี้ต่อเนื่องไปอีก 6 เดือน แต่เนื่องจากทุนทางสังคมยังเป็นเรื่องใหม่ในวงวิชาการของไทย การค้นคว้า ศึกษาเอกสารต่าง ๆ จึงต้องศึกษาจากเอกสารและผลงานของต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่ สิ่งเหล่านี้ทำให้การทำงานของทีมงานต้องใช้เวลาในการทำงานเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมอีกหลายเท่า ที่สำคัญ การหาความชัดเจน หรือสิ่งที่เป็นรูปธรรมในบริบทของสังคมไทยก็ไม่มีมากนัก ดังนั้น นอกจากการค้นคว้าจากข้อมูลในเอกสารเพื่อนำมาถอดบทเรียนค้นหารูปธรรมของทุนทางสังคมแล้ว ยังมีความจำเป็นที่จะต้องลงไปศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมในพื้นที่ ซึ่งผู้เขียนจึงได้ให้ทุนสนับสนุนแก่นักศึกษาปริญญาโทสาขาการพัฒนาชุมชน จำนวน 3 คนลงไปศึกษารูปธรรมของทุนทางสังคมใน 3 พื้นที่ อันได้แก่จังหวัด นครปฐม น่าน และสุโขทัย ซึ่งผลจากการศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมในพื้นที่ได้ช่วยให้เกิดความก้าวหน้าในการนำเสนอและอธิบายบทบาทของทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่น่าจะเป็นคุณค่ามหาศาลที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการได้ค้นพบองค์ความรู้บางประการจากการวิจัยครั้งนี้ ก็คือความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงของทุนทางสังคมที่จะส่งผลกระทบไปยังเรื่องอื่น ๆ อีกมากมาย ซึ่งผลกระทบที่สืบเนื่องมาจากทุนทางสังคมดังกล่าวจะก่อให้เกิดพลังอันมหาศาลของชุมชนที่จะช่วยขับเคลื่อนและแก้ไขปัญหาในระดับรากหญ้าให้ลุกล่วงไปได้ และที่สำคัญ การขับเคลื่อนและแก้ไขปัญหาโดยใช้พลังที่เกิดจากทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยใช้ปัจจัยภายในชุมชนเป็นหลัก ซึ่งสามารถสร้างให้เกิดขึ้นได้ในชุมชนเอง โดยมีปัจจัยภายนอกอันได้แก่ความช่วยเหลือจากภาครัฐหรือหน่วยงานอื่น ๆ เป็นตัวเสริม อาจกล่าวได้ว่า มิติมุมมองที่จะนำทุนทางสังคมไปใช้ในการขับเคลื่อนแก้ไขปัญหาของชุมชนนั้น จึงเป็นการนำจุดแข็งที่ชุมชนมีอยู่

มาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด เพราะที่ผ่านมา การขับเคลื่อนแก้ไขปัญหามลพิษมีจุดอ่อนที่สำคัญคือการอาศัยปัจจัยหรือทุนจากภายนอกเป็นปัจจัยหลักในแก้ไขปัญห

แม้ว่างานชิ้นนี้จะเป็นเพียงการเริ่มต้น และการค้นพบก็คาดว่าจะยังเป็นเพียงส่วนเสี้ยวขององค์ความรู้ที่คาดว่าจะมีอยู่ทั้งหมด แต่ผู้เขียนเองก็มีความตั้งใจอย่างมุ่งมั่นที่จะค้นคว้าต่อไป และคาดหวังว่าสิ่งที่มีคุณค่าที่ได้ถูกค้นพบในวันนี้ จะเป็นรากฐานที่มั่นคง และเป็นสิ่งที่ช่วยให้เห็นทิศทางที่ชัดเจนที่จะให้ผู้เขียนได้ก้าวต่อไปอย่างมีความมั่นใจมากยิ่งขึ้น

รองศาสตราจารย์ ดร. วรวิทย์ วัฒนพันธุ์

ภาควิชาการพัฒนาชุมชน

คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์

พฤศจิกายน 2546

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

1. หลักการเหตุผล และมูลเหตุจูงใจในการศึกษา

ในการศึกษาเรื่องทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ ศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย และเพื่อศึกษาพลังของทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน ขอบเขตการศึกษาครอบคลุมเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับ แนวคิด ทฤษฎี องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ สำหรับ คำถามในการวิจัยครั้งนี้มุ่งที่จะให้ได้คำตอบเกี่ยวกับความแตกต่างของ นิยาม ความหมายของแนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมระหว่างของประเทศไทยกับต่างประเทศ รูปแบบทุนทางสังคมในฐานะเป็นปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนในประเทศไทยจะมีลักษณะอย่างไร รวมทั้งต้องการที่จะทราบว่า พลังของทุนทางสังคมสามารถขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างไร การวิจัย ได้ใช้วิธีการค้นคว้า สืบค้น เอกสารทั้งภาษาไทย และภาษาอังกฤษที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคม อันประกอบไปด้วย ตำรา เอกสารทางวิชาการ งานวิจัย และวิทยานิพนธ์ สารนิพนธ์ และข้อมูลทาง Internet รวมทั้งการลงไปศึกษาในบางพื้นที่ ซึ่งได้แก่ ชุมชนบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน ชุมชนคลองกระเจง จังหวัดสุโขทัย และชุมชนปลักไม้ลาย จังหวัดนครปฐม เป็นต้น

2. ที่มา ความหมาย แนวคิดเกี่ยวกับทุนและทุนทางสังคม

การศึกษาได้พบว่า มนุษย์ได้รู้จักกับคำว่า “ทุน” มาเกือบสี่พันปี แต่คำว่าทุนก็ถูกใช้ในความหมายที่แตกต่างกันไป อาจจะด้วยความเคยชิน มนุษย์มีแนวโน้มที่จะมองคำว่าทุนไปในเชิงมูลค่าที่ช่วยเสริมสร้างในกระบวนการผลิตมากกว่าในเชิงคุณค่า ในเวลาต่อมา ได้มีการนำคำว่า ทุนทางสังคม ออกมาใช้ โดยมีวัตถุประสงค์ให้เป็นปัจจัยหนึ่งในกระบวนการผลิต ที่ไม่ใช่เป็นเรื่องวัตถุสิ่งของทรัพย์สินเงินทองแต่เพียงอย่างเดียว

ทุนทางสังคมเป็นทุนประเภทหนึ่ง มาจากความร่วมมือร่วมใจของคน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างคน หรือสถาบันขึ้น ความสัมพันธ์ดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจ ความเอื้ออาทร และความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้ตลอดเวลา ที่สำคัญ ทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่ยิ่งใช้จะมีเพิ่มมากขึ้น

ที่มาของคำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศที่พัฒนาแล้ว ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากการร้องหาความเป็นชุมชนที่ได้สูญหายไป และอีกส่วนหนึ่งเป็นความพยายามที่จะเชื่อมโยงทุนทางสังคมกับเรื่องของประชาธิปไตย การพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืน

ในประเทศไทย “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏให้เห็นมาช้านานแล้ว องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของไทยได้วิวัฒนาการมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา แนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ หรือแม้กระทั่งแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง และหลังจากมีโครงการกองทุนเพื่อสังคม (SIF) เกิดขึ้นคำ ๆ นี้ เริ่มมีแพร่หลายและเป็นรูปธรรมมากขึ้น เนื่องจาก คำว่าทุนและทุนทางสังคมมีความหลากหลาย เพื่อให้กระชับและเข้าใจได้ง่ายขึ้น การศึกษาได้จัดคำว่าทุนเป็น 2 ประเภท คือ ทุนที่มนุษย์ไม่ได้สร้างขึ้น และทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น ซึ่งทุนทางสังคมได้จัดอยู่ในประเภททุนที่มนุษย์สร้างขึ้น

การมีอยู่หรือสูญหายไปของทุนทางสังคม อาจจะพิจารณาได้จากสถิติตัวเลขที่แสดงถึงคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน หรือการเติบโตของเครือข่ายทางสังคม และเพื่อให้เกิดความเข้าใจเรื่องของทุนทางสังคมอย่างถ่องแท้ชัดเจนตรงกัน การศึกษาได้นำเสนอรูปแบบที่เหมาะสมเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process) กรอบแนวคิดในการศึกษาทุนทางสังคมจึงประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นปัจจัยภายใน จะประกอบด้วย ระบบคิด วิธีปฏิบัติ ผลลัพธ์ และส่วนที่เป็นปัจจัยภายนอก หรือปัจจัยแวดล้อม ได้แก่ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม (อาทิ กฎหมาย การปกครอง ฯลฯ) โดยมองว่าการทำงานของทุนทางสังคมเป็นกระบวนการเปลี่ยนระบบคิดและวิธีปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคนบนหลักแห่งศีลธรรม และมีเป้าหมายอยู่ที่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิกอย่างเป็นธรรม อันจะนำไปสู่การสร้างพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน ทุนทางสังคม นอกจากจะทำให้เกิดการขยายของเครือข่ายทางสังคมขึ้นแล้ว ยังช่วยให้งานมีประสิทธิภาพและช่วยลดต้นทุนลง เมื่อสังคมได้รับการพัฒนาอย่างเหมาะสมและถูกวิธีทุนทางสังคมจะเพิ่มมากขึ้น

ทุนทางสังคมสามารถวัดได้โดยการสังเกตปรากฏการณ์ทางสังคม การสำรวจระดับความร่วมมือของประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ และวัดไปในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับจิตวิทยาสุขภาพ วิธีการศึกษาอาจทำได้โดยการศึกษาเฉพาะรายกรณี หรือศึกษาจากการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมืองและประเทศ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม

ทุนทางสังคมได้ถูกนำไปประยุกต์ใช้ในบริบททางสังคม อาทิ เรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน บริบททางการเมือง อาทิ เรื่องของประชาสังคม (civil society) การยอมรับและปฏิบัติตามกฎหมาย การบริหารงานอย่างโปร่งใส (transparency) และรับผิดชอบ

(accountability) เรื่องของประชาธิปไตย และในบริบททางเศรษฐกิจ อาทิ บทบาทของทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเติบโต

3. แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน มีพื้นฐานมากจากแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ คือ เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป “พอมีพอกิน” เน้นการพึ่งพาตนเองและการพัฒนาจากสิ่งที่มีอยู่หรือทุนที่มีอยู่เป็นสำคัญ เศรษฐกิจชุมชน เป็นการรวมตัวของคนในชุมชน เพื่อร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ร่วมกัน เป็นเศรษฐกิจที่เน้นกระบวนการผลิตที่ไม่ยุ่งยาก อาศัยฐานทรัพยากรในชุมชน โดยเริ่มต้นที่ครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยการผลิตขนาดเล็ก ผลิตบนความพอเพียง เหลือบริโภคแล้วจึงขาย เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรม อันประกอบไปด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การความเอื้ออาทร และมุ่งการสร้างอำนาจต่อรองของธุรกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้น

ระบบเศรษฐกิจชุมชนสามารถถูกขับเคลื่อนโดยพลังทุนทางสังคม ซึ่งประกอบด้วยพลังจากภายในชุมชน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจ ความเอื้ออาทร การพึ่งพาอาศัย และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงินทุน ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน และพลังจากภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เนื่องจากกระบวนการทุนทางสังคมทำให้มีการแบ่งปันกันในทุก ๆ เรื่อง สิ่งเหล่านี้สามารถสร้าง “ความเป็นชุมชน” ขึ้นมาได้ สภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้กระบวนการทุนทางสังคมสามารถช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น และส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้นไปด้วย

เท่าที่ผ่านมา พบว่ายังมีปัญหาอุปสรรคบางประการในสังคมไทย ที่ทำให้เกิดความอ่อนแอของสังคมและเกิดการสูญหายไปของทุนทางสังคมที่เคยมีมา การดำรงอยู่หรือการสูญหายไปของทุนทางสังคมไทย เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเรื่องต่าง ๆ อย่างน้อย 3 ประเด็น อันได้แก่ ระบบอุปถัมภ์ที่เคยมีอยู่ในสังคมไทยตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบันรวมถึงการเกิดระบบอุปถัมภ์ใหม่ การรับเอาแนวคิดจากตะวันตกเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมไปสู่ความทันสมัย รวมทั้งระบบเศรษฐกิจโลกที่เปิดโอกาสให้ทุนขนาดใหญ่เข้าแสวงหาผลประโยชน์ในประเทศไทยอย่างเสรี

4. พลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา

การดำรงอยู่ของสังคมไทยในอดีต มีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์เป็นอย่างมาก แม้ว่าระบบดังกล่าวจะดูเหมือนว่ามีการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกัน แต่ด้วยอิทธิพลจากศาสนาพุทธและมีเรื่องของศีลธรรมที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้สังคมไทยสามารถคงอยู่ได้ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ จึงถือได้ว่า ความสัมพันธ์ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ที่มีศีลธรรมเป็นเครื่องกำกับในอดีต เป็นทุนทางสังคมเดิมของไทยที่เคยมีอยู่ ปัจจุบัน สิ่งดีที่มีอยู่เดิมของไทย อาทิ อิทธิพลที่มาจากคำสอนในพุทธศาสนาได้ลดความสำคัญลง ประกอบกับการเข้ามาของแนวคิดจากประเทศตะวันตกมีมากขึ้น ทำให้แนวคิดใหม่เหล่านี้มีอิทธิพลต่อระบบคิดและระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทย ด้วยเหตุดังกล่าว ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างผู้คนในสังคมไทยจึงลดลง และการที่สังคมไทยเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ทำให้ทุนที่เป็นตัวเงินมีบทบาทมากกว่าทุนทางสังคม ระบบเศรษฐกิจโลกทำให้ทุกคนต้องพึ่งพากายนอกมากขึ้น มีการแข่งขันแย่งชิง และเอาวัดเอาเปรียบกัน ทำให้เกิด "ต้นทุนทางสังคม" ขึ้นมาในสังคมไทย ซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจชุมชน

5. กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมกรณีศึกษาของประเทศไทยและต่างประเทศ

จากกรณีศึกษาทั้งที่เป็นการศึกษาของไทยและของต่างประเทศ ได้แสดงให้เห็นถึง ผลกระทบจากการพัฒนาว่า ได้ก่อให้เกิดความสูญเสียภูมิปัญญา และทุนทางสังคมในหลายประเด็น

กรณีศึกษาที่ชุมชนบ้านโป่งคำ ทำให้เห็นภาพของเศรษฐกิจชุมชนในอดีตที่สามารถพึ่งตนเองได้ รวมทั้งการมีอยู่ของทุนทางสังคม อันได้แก่การมีค่านิยมความเชื่อในเรื่องศาสนาเดียวกัน (พุทธ) ความเป็นคนสืบเชื้อสายหรือชาติพันธุ์เดียวกัน (ลาวพรวน) ทำให้คนในชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น ช่วยเหลือเกื้อกูล เอื้ออาทร สามัคคี รักใคร่ซึ่งกันและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยเสริมทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง มีพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ และส่งเสริมให้การดำเนินวิถีชีวิตในระบบการผลิตแบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นไปด้วยดียิ่งขึ้น

หลังจากการเข้ามาของความเจริญทางวัตถุ ไม่ว่าจะเป็น ถนน ไฟฟ้า และสินค้าบริการ รวมทั้งข่าวสารที่กระตุ้นให้เกิดการบริโภคของคนในชุมชน ประกอบกับการเข้ามาส่งเสริมอาชีพ การเกษตรโดยภาครัฐ ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ หรือระบบเศรษฐกิจชุมชน เปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า สิ่งเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านปรับตัวไม่ทัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการผลิต การบริโภค และการตลาด ทำให้ชาวบ้านต้องเป็นหนี้เป็นสิน ความเจริญทางด้านวัตถุ และความทันสมัย ทำให้ทุนที่เป็นตัวเงินมีบทบาทมาทำหน้าที่ทดแทนทุนทางสังคมอันได้แก่ความสัมพันธ์ที่อยู่

บนความเอื้ออาทรกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความไว้วางใจกัน ความสามัคคีกลมเกลียวกันของคนในชุมชน ระบบทุนนิยมทำให้ชาวบ้านลดการพึ่งตนเอง และลดการพึ่งพาภูมิปัญญาท้องถิ่นลง ทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่เดิมลดน้อยถอยลง ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองมีความอ่อนแอลง

จากปัญหาภัยแล้ง และปัญหาราคาผลผลิตตกต่ำ และปัญหาหนี้สิน ได้มีแกนนำมากระตุ้นปลุกจิตสำนึก และเป็นผู้นำจัดทำโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติด้วยการใช้โครงการทอดผ้าอ้อมสี่ธรรมชาติเป็นเครื่องมือ ทำให้ชาวบ้านโป่งคำได้รวมตัวกันตั้งกลุ่มเพื่อช่วยกันแก้ไขปัญหานี้ ในการดำเนินโครงการดังกล่าว ได้ช่วยฟื้นฟูวิถีชีวิตดั้งเดิมขึ้นมาใหม่ ทำให้เกิดระบบคิดและวิถีชีวิตที่พอเพียงเรียบง่าย อยู่ร่วมกับธรรมชาติ บนพื้นฐานของความเอื้อกูลกัน เอื้ออาทรต่อกัน พึ่งพาอาศัยกัน และร่วมมือร่วมใจกัน

ความสำเร็จของโครงการทอดผ้าอ้อมบ้านโป่งคำ เป็นผลมาจากปัจจัยภายใน (แกนนำที่มีความรู้และเสียสละ ความเป็นเครือญาติ ภูมิปัญญาเรื่องการทอดผ้า) ประกอบกับปัจจัยภายนอก อันได้แก่การให้การสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งในรูปเงินทุนและวิชาการ สิ่งเหล่านี้มีส่วนช่วยให้การดำเนินกิจกรรมของโครงการสามารถดำเนินการไปได้ด้วยดีมากยิ่งขึ้น ทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนที่ปรากฏในหมู่บ้านโป่งคำ ได้สอดแทรกอยู่ในหลาย ๆ ขั้นตอนของการผลิต ไม่ว่าจะเป็นขั้นตอนของการนำเข้า (input) ขั้นตอนกระบวนการ (process) หรือขั้นตอนของผลผลิต (output) รวมทั้งปัจจัยแวดล้อม ที่เป็นตัวสนับสนุนให้การผลิตเป็นไปด้วยความมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

การศึกษาที่หมู่บ้านคลองกระเจง ทำให้เห็นความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและสถานการณ์แวดล้อม ในอดีต ระบบเศรษฐกิจชุมชนของหมู่บ้านคลองกระเจงสามารถดำรงอยู่ได้ เป็นเพราะปัจจัยภายใน (ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการพึ่งพาอาศัยกัน ความเป็นเครือญาติกัน และการยึดมั่นในศาสนา รวมทั้งการมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์) ในเวลาต่อมา เมื่อมีระบบตลาดภายนอกเข้ามา ทำให้ทุนทางสังคมหมดไป (ชาวชุมชนต้องแก่งแย่งแข่งขันกันเองและต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้น ความสามัคคีหายไป อำนาจในการต่อรองกับพ่อค้าคนกลางหมดไป) และกระทบต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ชาวบ้านเคยพึ่งพาตนเองได้ ต่อมาเมื่อแกนนำได้ริเริ่มทำกิจกรรมกลุ่ม และได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานภายนอกมากขึ้น ทำให้สมาชิกกลุ่มเริ่มเติบโตขึ้นบนความสามัคคี เอื้ออาทร และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จนในที่สุด ภายใต้การดำเนินธุรกิจชุมชนเกี่ยวกับการผลิตไวน์และการแปรรูปอาหาร ทำให้ทุนทางสังคมได้รับการสร้างเสริมให้กลับคืนมาอีกครั้งหนึ่ง

สำหรับกรณีศึกษาความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร ชุมชนปลักไม้ลาย พบว่า มีปรากฏการณ์หลายอย่างชี้ให้เห็นว่า มีทุนทางสังคมเดิมอยู่ (ความเป็นเครือ

ญาติ การนับถือศาสนาเดียวกัน (ศาสนาพุทธ) การมีแกนนำที่เป็นผู้นำทางจิตใจอันได้แก่พระสงฆ์) และสิ่งเหล่านี้ได้นำไปสู่ความสำเร็จของโครงการฯ นอกจากนี้ปัจจัยภายในดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ความสำเร็จของโครงการฯ ยังได้อาศัยปัจจัยจากภายนอกอีกด้วย (การสนับสนุนของหน่วยงานต่าง ๆ) ทำให้ทุนที่เป็นความรู้ ทุนที่เป็นเงินทุน ทุนทางด้านกายภาพอันได้แก่วัสดุอุปกรณ์ ได้ถูกแปลงมาเป็นทุนของชุมชน และก่อให้เกิดพลังของชุมชนขึ้นมา

กรณีศึกษาของ "ทุ่งกระจุต" ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตชาวบ้าน จากเดิมเคยพึ่งพิงธรรมชาติ และพึ่งพิงกันเอง (จับปลา หาของป่า) เปลี่ยนมาเป็นการพึ่งพิงภายนอกมากขึ้น (ทำสวนยาง) ในอดีตชาวบ้านมีความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในลักษณะที่ช่วยให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึง (การเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากป่าพรุ) แต่ในเวลาต่อมา เมื่อชุมชนได้รับผลกระทบจากปัจจัยแวดล้อมจากภายนอก (กฎหมายสัมปทานป่าที่กระทบกับสิทธิชุมชนในการใช้สอยประโยชน์จากป่าพรุ และการทำลายทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน) จนเป็นเหตุให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศของชุมชน และระบบเศรษฐกิจชุมชนโดยตรง แรงกดดันที่เกิดจากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติถูกทำลาย และราคายางตกต่ำ ทำให้ชาวบ้านต้องเปิดใจ หันหน้าเข้าหากัน มีการระดมความคิดเห็นเพื่อหาทางช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ซึ่งถือว่าการเกิดของกระบวนการทุนทางสังคม และจากการเกิดกระบวนการทุนทางสังคมดังกล่าว ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งมากขึ้น

กรณีศึกษาโครงการออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้ พบว่า จุดกำเนิดของกระบวนการทุนทางสังคมได้เริ่มจากการเรียนรู้การผลิตในเชิงธุรกิจของเกษตรกรที่ประสบกับการขาดทุนและปัญหาหนี้สินที่เกิดจากการผลิต แรงกดดันดังกล่าวทำให้แกนนำชุมชนหลายแห่งได้เกิดความคิดที่จะช่วยกันแก้ปัญหาให้แก่เพื่อนสมาชิกในชุมชน ลักษณะเช่นนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า แม้จะมีระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย แต่ระบบดังกล่าวก็มีความยืดหยุ่นไม่ได้เป็นอุปสรรคในการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างกลุ่มผู้อุปถัมภ์กับกลุ่มผู้รับการอุปถัมภ์มากนัก เพราะด้วยวัฒนธรรม ประเพณี และอิทธิพลของหลักศาสนาที่ทำให้ผู้ที่เหนือกว่าและผู้ที่ย่อยกว่าสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสมานฉันท์

จากความตั้งใจจริงของกลุ่มแกนนำที่เสียสละ ทำให้กลุ่มสมาชิกเกิดความเชื่อถือศรัทธา ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความสามัคคีระหว่างสมาชิก และเกิดความภักดีต่อกันและองค์กร ดังจะเห็นได้จากกลุ่มสามารถพัฒนาขยายกิจการออกไปได้อย่างหลากหลาย ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่ช่วยให้การดำเนินงานของเศรษฐกิจชุมชน หรือธุรกิจชุมชนของกลุ่มใน 4 ชุมชนของภาคใต้เกิดพลัง และมีความเข้มแข็งในการดำเนินธุรกิจเพิ่มมากขึ้น

กรณีศึกษาของสังคมหมู่บ้านในรัสเซีย มุ่งเน้นที่ความสัมพันธ์ของครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม หลังจากสิ้นสุดยุคโซเวียต รัสเซียได้หันมาให้ความสนใจกับความสัมพันธ์ระดับครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม มากขึ้น โดยเฉพาะประเด็นที่เป็นเรื่อง

ที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างของครัวเรือน ทุนทางสังคม ผลผลิตและรายได้รวมถึงสุขภาพจิตของประชาชน ผลการศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องระหว่างโครงสร้างของครัวเรือนที่เป็นทุนทางสังคม กับการเพิ่มผลผลิตและรายได้ของครัวเรือน รวมถึงความเกี่ยวข้องกับสุขภาพจิตของสมาชิกในครัวเรือนด้วย การศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างสมาชิกในครอบครัว จะทำให้เกิดทุนทางสังคม และส่งผลดีต่อสุขภาพจิตของสมาชิกในครอบครัวเป็นเบื้องต้น และส่งผลถึงระบบการผลิต และรายได้เป็นอันดับต่อมา ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น อันได้แก่สุขภาพจิตที่ดี ผลผลิตที่เพิ่มขึ้น และรายได้ที่เพิ่มขึ้น จะเป็นฐานที่ก่อให้เกิดพลังทางสังคม ซึ่งก็จะส่งผลย้อนกลับทำให้สมาชิกในครอบครัวสามารถสร้างผลผลิตให้เพิ่มมากขึ้นได้

6. สรุปบทเรียน

การศึกษาได้พบว่า แนวคิด ทฤษฎี หลักการ นิยามความหมายเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่พบในประเทศไทยมีลักษณะเป็นองค์รวม ถึงแม้จะดูเหมือนเน้นไปในเชิงสังคม (ความเข้มแข็งของชุมชน การสร้างพลังเพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ) แต่สุดท้าย พลังและความเข้มแข็งเหล่านี้ก็เพื่อนำไปแก้ปัญหาในเชิงเศรษฐกิจด้วย (ความยากจน รายได้ อาชีพ ฯลฯ) ในขณะที่ประเทศตะวันตกจะเน้นในเรื่องสังคม และการเมืองมากกว่าเรื่องอื่น ๆ

การศึกษาได้ค้นพบว่า แนวทางในการฟื้นฟูทุนสังคมเดิมที่สูญหายไปให้กลับคืนมาและการสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่นั้น สิ่งที่สำคัญจะต้องเริ่มต้นจากปัจจัยภายใน (แกนนำที่มีความรู้ เสียสละต่อส่วนรวม มีระบบเครือข่ายที่เหนียวแน่น มีค่านิยม ความเชื่อ หรือศาสนาเดียวกัน และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ) และการสนับสนุนจากปัจจัยภายนอก (ความรู้ เงินทุน เครื่องมืออุปกรณ์ และบุคลากร) โดยเฉพาะ แกนนำที่ถือว่าเป็นทุนที่สำคัญที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคม

การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม (ความเชื่อทางศาสนา และระบบเครือข่าย) ยังมีอิทธิพลต่อการเกิดทุนทางสังคมในชุมชนชนบทค่อนข้างสูง ดังนั้น การหารูปแบบแนวทางในการบูรณาการเพื่อที่จะนำหลักธรรมในศาสนา หรือเรื่องของระบบเครือข่ายมาประยุกต์ใช้กับการดำเนินงาน หรือกับระบบเศรษฐกิจชุมชน คิดว่าจะก่อให้เกิดผลดีทั้งในระยะสั้นและระยะยาว

การศึกษาพบว่า การสนับสนุนจากปัจจัยภายนอก (ความรู้ เงินทุน และอุปกรณ์ ฯลฯ) จากหน่วยงานภายนอกที่กระทำด้วยความเข้าใจ (ดูความพร้อมของชุมชน ไม่เร่งรัด ครอบงำ สั่งการ หรือลงมือทำให้กับชุมชนทั้งหมด) และยึดเอาชุมชนเป็นศูนย์กลางในการทำงาน จะมีส่วนช่วยให้เกิดทุนทางสังคม

การศึกษาพบว่า ปัจจัยภายนอก (แนวความคิดใหม่ ๆ ที่เน้นการเจริญเติบโตทางด้านวัตถุ รายได้ และระบบคิดที่เน้นการบริโภคเกินความจำเป็น) เป็นต้นเหตุสำคัญของการเสื่อมสลายของทุนทางสังคม เพราะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบคิดเดิมของชุมชนที่เน้นความพอดีและความพอเพียง (ทำให้เกิดการสูญหายไปของระบบคิดที่มีการแบ่งปัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่สะสมกักตุน หรือไม่เห็นแก่ตัว) และเห็นว่าสื่อมวลชนต่าง ๆ มีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงระบบคิดของชุมชน

7. ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการศึกษาว่า ข้อดีข้อด้อยของการมองทุนทางสังคมอย่างเป็นองค์รวม และการมองแบบแยกส่วนเป็นอย่างไร
2. ควรศึกษาว่า แก่นนำที่ถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ จะมีบทบาทมากขึ้นในงานพัฒนาได้อย่างไร
3. ควรมีการศึกษาแนวทางการฟื้นฟูทุนทางสังคม โดยศึกษาปัจจัยภายในอันได้แก่ แก่นนำ ระบบเครือญาติ ระบบความเชื่อ ศาสนา วัฒนธรรม และทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อเปรียบเทียบกันระหว่างชุมชนเมืองและชุมชนชนบท
4. ควรมีการศึกษาถึงบทบาทของวัฒนธรรมไทย ที่มีอิทธิพลต่อระบบคิด และวิถีชีวิตของคนไทย และสังคมไทย โดยเฉพาะในเรื่องของศาสนา ทั้งนี้ เนื่องจากเชื่อกันว่า ความอ่อนแอของสังคมไทยในปัจจุบัน ส่วนหนึ่งมาจากระบบคิดของคนในสังคมไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานคิดของหลักศาสนา
5. ควรมีการศึกษาในเรื่องของระบบคิด ทุนทางสังคม และกระบวนการเรียนรู้ของสังคมไทย ว่ามีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงและส่งผลกระทบต่อกันอย่างไร รวมทั้งการหาแนวทางที่จะสร้างความสัมพันธ์ในเชิงเกื้อหนุนระหว่างประเด็นทั้ง 3 อย่างไร
6. ควรมีการศึกษาถึงรูปแบบแนวทางที่การยึดเอาชุมชนเป็นศูนย์กลางในการทำงาน โดยดูการทำงานที่สอดคล้องกันระหว่างภาครัฐและภาคประชาชน และดูว่าบทบาทการทำงานของภาครัฐควรจะต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในเรื่องอะไรบ้าง และอย่างไร

Abstract

This study of social capital as a factor of production of community economy that has three objectives - - to survey concepts and theories of social capital in Thailand and other Developed countries, to search for concrete evidence of the community economy that relate to social capital in Thailand, and to investigate the extent to which social capital drives community economy. Concepts, theories and bodies of knowledge about social capital in both Thailand and other countries including a concrete evidence of social capital in community economy are the focus of the study. Data from documents, research papers and field surveys in three areas (Pongkum community in Nan province, Khlong Garjong community in Sukhothai province and Plug-mai-lai community in Nakhon Pathom province) will be used in this study.

The study showed that people were familiar with the word “capital” a long time ago, but the current understanding of this term seems to be different. The majority of people were more familiar with the notion of “capital” in the sense of economic value more than social values. Since social capital is coordination and a relationship between a person or institute which based on trust and reciprocity, it is sometime viewed as a public goods that is accessible by the general public. In the developed countries, social capital grew because people tried to rekindle a spirit of community as well as strengthen democratic. Social capital was also linked to the issue of sustainable development. In Thailand, social capital was linked to the concept of community culture, the principles of Buddhism and the king’s concept of sustainable economy. This word was more popular after the year establishment of the Social Investment Fund project (SIF). Evidence of social capital includes observations of a good quality of life among the people or stronger social networks. There are many ways to study social capital such as observing or surveying, and social capital can be analyzed at different levels. For instance, a study could examine individual, community, city and country levels. Because the meaning, the concept and the theories of social capital were different from place to place, in order to make it easy to understand, the study introduces a pattern of system and process of social capital. Using this pattern, the study is comprised of 2 parts. The first part emphasizes internal factor such as a description of a thinking system, a practical system

and the related out put. The second part emphasizes external factor such as an explanations of socio-economic, political, cultural and environmental aspects. Social capital makes many contributions to societies, and other essential benefits of social capital include establishing networks, increasing efficiencies and decreasing costs.

The concept of community economy used in this study was based on sufficiency economics and Buddhist economics. Moreover, this concept is also based on moral and cultural aspects. The notion of community economy emphasizes a minimum quality of life and self reliance. Basic concepts of community economy includes participation among people in thinking, working cooperatively, receiving benefits as well as priority use of local resources and starting to work at the family level. According to the study, social capital was regarded as a power of knowledge; use of collective intelligence and thinking helped drive the community economy in the direction of progress. In the past, 3 things seemed to work against the effectiveness of social capital - - the dominations of a neo-patronage system, westernized concepts and the global economic system.

The analyses of 3 case studies in Thailand also determined that Thai local wisdom, social capital and community economy seemed to be affected by previous development. Additionally, the main factor that could revitalize the development of social capital was community leadership or a leader who made sacrifices himself for public benefit. Moreover cultural factors like kinship, beliefs, religion and the additional external factor of support from an external organization were also important. These 3 case studies in Thailand indicate that social capital could play an important role in increasing efficiency in all processes step of community economy. The results of a case study focused on the family level of rural societies in Russia shows the social capital linkage among the structure of the household, the increasing production and household income and healthy relationships among household members.

The major lesson of the study was that the western approach to studying social capital that largely relies on public sector and socio-political aspects, prevents a more holistic appreciation of the nature and functions of social capital . The current study in Thailand integrated socio-economic, cultural, political and environmental aspects into a more holistic analytical framework. Internal factors like a popular leader, beliefs, religion, and kinship significantly contributed to the development and effective use of social

capital. Moreover, government agencies' commitments to support people in the villages significantly strengthened social capital as well. Finally, the concept of materialism and consumerism from outside also affected social capital. Six suggestions for future research emerged from this study. First, studies should compare the sectoral and holistic approaches to understanding social capital. Second, studies should focus on the role of leadership in building social capital in communities. Third, researches should compare factors in urban and rural settings that affect social capital. Fourth, the role of religion in building social capital should be investigated further. Fifth, researches should analyze the relationships among the thinking system, social capital and the learning process in Thai society. Sixth, studies should explore a community center model through which potentially more effective patterns of coordination among government agencies in supporting and building social capital in communities could be achieved.

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ ศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย และศึกษาพลังของทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน โดยมีขอบเขตการศึกษาครอบคลุมเนื้อหาเกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ รูปธรรมทุนทางสังคมของเศรษฐกิจชุมชน โดยศึกษาจากเอกสาร งานวิจัย และการสำรวจใน 3 พื้นที่ ได้แก่ ชุมชนบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน ชุมชนคลองกระเจง จังหวัดสุโขทัย และชุมชนปลักไม้ลาย จังหวัดนครปฐม

ผลการศึกษาได้พบว่า มนุษย์ได้รู้จักคำว่า“ทุน” มานาน ในความหมายที่แตกต่างกัน แต่ส่วนใหญ่มักจะมองทุนไปในเชิงมูลค่าที่ช่วยในการผลิตมากกว่าในเชิงคุณค่า ทุนทางสังคมเกิดจากความร่วมมือร่วมใจ และความสัมพันธ์ ระหว่างคน หรือสถาบัน บนความไว้วางใจ ความเอื้ออาทร และความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมจึงเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ ในประเทศที่พัฒนาแล้ว ทุนทางสังคมเกิดขึ้นเพราะคนต้องการเรียกร้องความเป็นชุมชนที่สูญหายไปให้กลับคืนมา และต้องการเสริมสร้างระบอบประชาธิปไตย รวมทั้งเรื่องของการพัฒนาที่ยั่งยืน ทุนทางสังคมของไทยได้พัฒนามาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน หลักคำสอนในพระพุทธศาสนา และแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง และคำคำนี้เป็นที่รู้จักแพร่หลายมากขึ้นหลังจากมีโครงการกองทุนเพื่อสังคมเกิดขึ้น ในการศึกษาทุนทางสังคม สามารถศึกษาได้จากคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน หรือการเติบโตของเครือข่ายทางสังคม ส่วนการวัดทุนทางสังคมทำได้หลายวิธีและหลายระดับ วิธีวัดทำได้โดยการการสังเกต หรือการสำรวจ ส่วนระดับการวัด สามารถวัดได้ในระดับ ปัจเจก ชุมชน เมือง และประเทศ เพื่อให้ง่ายต่อความเข้าใจร่วมกัน ได้มีการพิจารณานำเสนอทุนทางสังคมในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process) ซึ่งประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นปัจจัยภายใน ได้แก่ ระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ และส่วนที่เป็นปัจจัยภายนอก ซึ่งมีด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม ประโยชน์ของทุนทางสังคม ทำให้เกิดเครือข่าย ทำให้เกิดประสิทธิภาพและช่วยลดต้นทุน

สำหรับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนนั้น มีฐานคิดมาจากแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ที่เน้นความพอมีพอกิน และการพึ่งพาตนเอง เศรษฐกิจชุมชน เกิดจากการร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับผลประโยชน์ และใช้ฐานทรัพยากรในชุมชน โดยเริ่มจากครอบครัว ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีคุณธรรมและวัฒนธรรมเป็นฐาน ผลการศึกษาพบว่า ทุนทางสังคมสามารถใช้พลังความรู้/ความคิด และพลังปัญญาช่วยขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจชุมชนได้ ที่ผ่านมา

พบว่ามียุทธศาสตร์ 3 ประการที่ทำให้พลังของทุนทางสังคมอ่อนแอลง คือ ระบบอุปถัมภ์ใหม่ การถูกครอบงำจากแนวคิดตะวันตก และการครอบงำจากระบบเศรษฐกิจโลก

การศึกษาได้เสนอผลจาก 3 กรณีศึกษาของไทย ซึ่งได้แสดงให้เห็นถึงผลกระทบอันเนื่องมาจากการพัฒนาที่ก่อให้เกิดความสูญเสียภูมิปัญญา ความเสื่อมถอยของทุนทางสังคม และความอ่อนแอของระบบเศรษฐกิจชุมชนอย่างชัดเจน ข้อค้นพบจากการศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่า ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการฟื้นฟูทุนทางสังคมให้กลับคืนมาได้แก่ ผู้นำที่เสียสละ เห็นแก่ส่วนรวม นอกจากนี้ ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม อันได้แก่ ความเป็นเครือญาติ ความเชื่อ ศาสนา และปัจจัยภายนอกอันได้แก่การสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกที่ทำไปอย่างเข้าใจ ชุมชน ก็มีผลสำคัญในการฟื้นฟูทุนทางสังคม ผลการศึกษายังได้พบว่า ในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิต ทุนทางสังคมได้มีบทบาทเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตให้แก่ระบบเศรษฐกิจชุมชนในทุกขั้นตอน สำหรับกรณีศึกษาของต่างประเทศซึ่งได้ศึกษาสังคมหมู่บ้านในรัสเซีย พบว่ามีจุดเน้นที่แตกต่างไปจากของไทย คือการศึกษาได้ให้ความสำคัญที่ระดับครัวเรือน ผลการศึกษาได้แสดงถึงความเกี่ยวข้องระหว่างโครงสร้างของครัวเรือนที่เป็นทุนทางสังคม กับการเพิ่มผลผลิตและรายได้ของครัวเรือน รวมถึงความเกี่ยวข้องกับสุขภาพจิตของสมาชิกในครัวเรือนด้วย

บทเรียนที่ได้จากการศึกษาพบว่า สังคมตะวันตกยังมองทุนทางสังคมแบบแยกส่วน และให้ความสำคัญกับมิติทางสังคมและการเมือง ในขณะที่สังคมไทย มองทุนทางสังคมอย่างเป็นองค์รวม มีการบูรณาการทั้งมิติทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกัน การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยภายใน อันได้แก่ แก่นนำที่ชาวบ้านศรัทธา ความเชื่อ ศาสนา และความเป็นเครือญาติ มีส่วนช่วยให้การฟื้นฟูทุนทางสังคมกระทำได้ง่ายขึ้น นอกจากนี้ ยังได้พบว่า การทำงานของหน่วยงานภายนอกที่สนับสนุนชาวบ้าน ด้วยความเข้าใจถึงความพร้อมของชุมชนจะมีส่วนช่วยให้ชุมชนเข้มแข็งและเกิดทุนทางสังคมขึ้นมา และที่สำคัญ การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยภายนอกได้แก่แนวคิดใหม่ ๆ ที่ให้ความสำคัญแก่วัตถุ และการบริโภคมากเกินไป มีส่วนทำให้ทุนทางสังคมในชุมชนอ่อนแอลง การศึกษาได้มีข้อเสนอแนะให้มีการศึกษาเพิ่มเติมถึงจุดด้อยระหว่างการศึกษาทุนทางสังคมแบบแยกส่วนและแบบองค์รวม และให้มีการศึกษาอย่างลึกซึ้งถึงบทบาทของผู้นำในการสร้างทุนทางสังคม รวมทั้งให้มีการศึกษาเปรียบเทียบถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคมระหว่างชุมชนเมืองและชุมชนชนบท นอกจากนี้ ยังไม่มีการเสนอแนะให้ศึกษาถึงบทบาทของศาสนาต่อการเกิดทุนทางสังคม และการศึกษาถึงความเชื่อมโยงระหว่างระบบคิด ทุนทางสังคม และกระบวนการเรียนรู้ในสังคมไทย สุดท้าย ได้มีการเสนอแนะให้ศึกษาถึงรูปแบบการทำงานของหน่วยงานภายนอกที่จะยึดเอาชุมชนเป็นศูนย์กลาง เพื่อช่วยสร้างเสริมให้เกิดทุนทางสังคมในชุมชน

สารบัญ

บทที่ 1	1
บทนำ	1
1.1 หลักการเหตุผล และมูลเหตุจูงใจในการศึกษา	1
1.2 ผลที่ได้จากการศึกษา	3
บทที่ 2	6
ที่มา ความหมาย แนวคิดเกี่ยวกับทุนและทุนทางสังคม	6
2.1 บทนำ	6
2.2 ความหมายของคำว่าทุน (Capital)	6
2.3 ทุนทางสังคม (Social Capital)	14
2.4 องค์ประกอบของ “ทุนทางสังคม”	38
2.5 ความเชื่อพื้นฐาน และประโยชน์ของทุนทางสังคม	46
2.6 การเปรียบเทียบทุนทางสังคมกับทุนประเภทอื่น ๆ	50
2.7 ทุนทางสังคม และทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ	53
2.8 การวัดทุนทางสังคม	57
2.9 กรอบความคิดและกระบวนการทุนทางสังคม	60
2.10 การประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททาง การเมือง และเศรษฐกิจ	64
2.11 สรุป	66
บทที่ 3	70
แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน	70
3.1 บทนำ	70
3.2 แนวคิดพื้นฐานของเศรษฐกิจชุมชน	70
3.3 นิยามความหมายของคำว่าเศรษฐกิจชุมชน	72
3.4 ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน	77
3.5 วิธีการและการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน	82
3.6 องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชน	89
3.7 การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ	91

3.8	ทุนทางสังคมกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน	93
3.9	สรุป	95
บทที่ 4		97
	พลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา	97
4.1	บทนำ	97
4.2	ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ของสังคมไทย	98
4.3	ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization)	105
4.4	ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization)	109
4.5	เศรษฐกิจชุมชนและผลกระทบที่เกิดจากระบบธุรกิจข้ามชาติ	116
4.6	สรุป	119
บทที่ 5		122
	กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม	
	กรณีศึกษากลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ	
	ตำบลดู่พงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน	122
5.1	บทนำ	122
5.2	พัฒนาการของชุมชนบ้านโป่งคำ (ช่วงปี พ.ศ.2440 – 2515)	123
5.3	การพัฒนาทุนทางสังคมของบ้านโป่งคำ	126
5.4	พัฒนาการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้า	130
5.5	จุดกำเนิดของกลุ่มทอผ้าสีธรรมชาติ	132
5.6	การบริหารจัดการกลุ่ม	134
5.7	การพัฒนาการผลิตโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	136
5.8	ผลผลิตจากโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	139
5.9	การตลาดของโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	141
5.10	รายได้จากโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	142
5.11	การสร้างทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายสมาชิกในโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	144
5.12	การพัฒนาเครือข่าย ด้วยกระบวนการเรียนรู้การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	146
5.13	ผลที่ได้จากการขยายเครือข่ายด้วยกระบวนการเรียนรู้	148

5.14 ปัจจัยแวดล้อมที่มีส่วนสนับสนุนทุนทางสังคมในโครงการทอดผ้าอ้อมสี่ธรรมชาติ	149
5.15 สรุป	152
บทที่ 6	155
กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม	
กรณีศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชนบ้านคลองกระเจง	
ตำบลคลองกระเจง อำเภอสุวรรณคโลก จังหวัดสุโขทัย	155
6.1 บทนำ	155
6.2 พัฒนาการของหมู่บ้านคลองกระเจง	156
6.3 การพัฒนากับการเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคมของบ้านคลองกระเจง	159
6.4 พัฒนาการ ของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง (พ.ศ.2541-2542)	161
6.5 แนวทางในการแก้ไขปัญหาในเชิงธุรกิจของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง (พ.ศ.2543-2545)	165
6.6 บทบาทของหน่วยงานภายนอกในการสนับสนุนกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง	166
6.7 สรุปการดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง	167
6.8 พัฒนาการของสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง จำกัด (กลางปี พ.ศ.2545-ปัจจุบัน)	171
6.9 การดำเนินงานในรูปแบบที่เป็นทางการและผลกระทบต่อทุนทางสังคมของสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง จำกัด	173
6.10 สรุป	175
บทที่ 7	178
กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม	
กรณีศึกษาความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร่ชุมชนปลักไม้ลาย ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม	178
7.1 บทนำ	178
7.2 ความเป็นมาและสภาพทั่วไปของชุมชนปลักไม้ลาย	178
7.3 สภาพทั่วไปของวัดปลักไม้ลาย	181
7.4 สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน	182
7.5 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยะแรก	183
7.6 การจัดการป่าชุมชนไพร่ของวัดและชุมชน และการทำงานของพระสงฆ์กับชุมชน	184
7.7 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยะที่สอง	186

7.8 การทำงานของพระสงฆ์กับหน่วยงานภายนอก	187
7.9 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยาะที่สาม	190
7.10 กระบวนการทุนทางสังคมกับการจัดการป่าสมุนไพรวัดปลักไม้ลาย	191
บทที่ 8	193
กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม	
กรณีศึกษาจากงานพัฒนาทั่วไปของประเทศไทยและต่างประเทศ	193
8.1 บทนำ	193
8.2 กรณีศึกษาชุมชนทุ่งกระเจ็ด ต. ท่าสะท้อน จ.สุราษฎร์ธานี	194
8.3 กรณีศึกษาโครงการออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้	199
8.4 กรณีศึกษา	205
ทุนทางสังคมและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหมู่บ้านในรัสเซีย	205
(SOCIAL CAPITAL AND ADAPTATION TO SOCIAL CHANGE IN RUSSIAN VILLAGES)	205
8.5 สรุป	213
บทที่ 9	215
สรุปผลการศึกษา สรุปบทเรียน และข้อเสนอแนะ	215
9.1 สรุปผลการศึกษา	215
9.2 สรุปบทเรียน	224
9.3 ข้อเสนอแนะ	229
บรรณานุกรม	231
ภาษาไทย	231
หนังสือทั่วไป	231
เอกสาร	235
บทความ	235
วิทยานิพนธ์	235
ภาษาอังกฤษ	236
Books	236
Website	237

การเกิดคำว่า ทูททางสังคม ขึ้นถือว่าเป็นมิติใหม่ในวงการพัฒนาที่นับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะในอดีตที่ผ่านมา เมื่อเรานึกถึงคำว่าทุน ก็ให้นึกถึงแต่ทุนที่เป็นตัวเงิน หรือทรัพย์สินอื่น ๆ ดังนั้น การเกิดขึ้นของคำว่า ทูททางสังคม จึงมีส่วนที่ช่วยเสริมสร้างระบบคิดของมนุษย์ให้มุมมองที่กว้างขึ้น (ถึงแม้จะไม่ถึงกับทำให้เกิดการเปลี่ยนกระบวนทัศน์ก็ตาม) คือทำให้มนุษย์สามารถคิดและมองเห็นมิติทางด้านสังคม ที่มีความสำคัญต่อความเป็นไปของสังคม ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ามิติทางด้านอื่น ๆ โดยเฉพาะมิติทางด้านเศรษฐกิจ

ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงทำให้เกิดความคาดหวังไปว่า นับต่อแต่นี้ไป เมื่อมนุษย์นึกถึงเรื่องของทุน มนุษย์จะมีมิติของคำว่าทุนกว้างขวางครอบคลุมไปทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นทุนทางด้านเศรษฐกิจ หรือทุนทางด้านสังคม ในลักษณะเช่นนี้ จึงเท่ากับว่า การเกิดขึ้นของคำว่าทุนทางสังคม เป็นเสมือนการสร้างอนุสติให้เกิดขึ้นกับมนุษย์ในสังคม ที่สามารถช่วยกระตุ้นให้มนุษย์เกิดจิตสำนึกเห็นคุณค่าและความสำคัญของเหตุปัจจัยที่เกิดจากด้านสังคมมากขึ้น

1.1 หลักการเหตุผล และมูลเหตุจูงใจในการศึกษา

ข้อสรุปจากบทเรียนได้พิสูจน์ตัวเองให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ทางรอดของสังคมไทยนั้น ไม่ใช่สิ่งที่จะต้องพึ่งพิงในเรื่องของเงินทอง หรือความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ หรือความล้ำหน้าทางเทคโนโลยีแต่เพียงอย่างเดียว แต่สังคมไทยต้องการ ปัญญา และการระลึกรู้ของทุกคนในชาติ ต่อตนเอง รวมทั้งความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ดังนั้น จึงอาจจะกล่าวได้ว่า สิ่งที่น่าจะทวีความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ก็คือภูมิปัญญาที่เป็นกระแสทางเลือกที่ได้ชี้ นำให้ผู้คนได้หันกลับมาทบทวนตนเองมากขึ้น รู้จักตนเองมากขึ้น ยอมรับความเป็นจริงมากขึ้น ยอมรับรวมถึงเคารพในธรรมชาติมากขึ้น รวมทั้งการที่จะใช้ปัญญาเพื่อปรับเปลี่ยนการดำเนินชีวิตให้เกิดความสมดุล (ยุค, 2541:277-282) อยู่บนพื้นฐานความจำเป็นพึ่งพาตนเองมากขึ้น และหนึ่งในภูมิปัญญาที่ถือว่าเป็นทางเลือกที่สำคัญในสังคมไทยในขณะนี้ ได้แก่ เศรษฐกิจชุมชน

เศรษฐกิจชุมชนเป็นการพัฒนาแบบบูรณาการ ซึ่งมีความเชื่อมโยงทั้ง เศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมือง สุขภาพ การเรียนรู้ (ประเวศ วะสี) ดังนั้น

การขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนจำเป็นต้องอาศัยปัจจัยในการผลิตหลายมิติ ทั้งมิติที่เป็นรูปธรรม เช่น เงินทุน เทคโนโลยี วัตถุดิบ การจัดการ และแรงงาน เป็นต้น และมิติที่เป็นนามธรรม เช่น ระบบความคิด พฤติกรรม ความรู้ ภูมิปัญญา ที่ถูกสั่งสมมา เป็นต้น หรือเรียกได้ว่าเป็น “ทุนทางสังคม” (Social Capital)

ทุนทางสังคมเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของประชาชนทั้งในระดับตัวบุคคล (Individual) และในระดับสาธารณะ (Public) เป็นสิ่งที่เกิดจากการสะสมและถ่ายทอดประสบการณ์ ภูมิปัญญา ของชุมชน/สังคม รวมทั้งลักษณะของภูมิประเทศ และทรัพยากรในท้องถิ่น จนทำให้มีพฤติกรรม จารีต และวัฒนธรรม ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของชุมชนเอง โดยผ่านการกลั่นกรองจากอดีตสู่ปัจจุบัน แต่ทุนทางสังคมมีทั้งข้อดีและข้อเสียในตัวเองเช่นกัน ดังนั้นการนำทุนทางสังคมมาใช้จึงเอาจุดแข็งมาปรับให้เหมาะสมกับลักษณะของเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งทำให้มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิต และกลมกลืนกับวัฒนธรรมความเป็นอยู่

อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจเอกสาร ผลงานทางวิชาการ และผลการวิจัยที่เกี่ยวข้องในเบื้องต้นได้พบว่า องค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคมของประเทศไทยมีอยู่อย่างกระจัดกระจาย ขาดการประมวล รวบรวมให้เป็นหมวดหมู่ และนำมาสังเคราะห์ให้เป็นระบบ เพื่อให้เกิดความชัดเจนในตัวเององค์ความรู้ และได้เห็นสถานการณ์ที่แท้จริงขององค์ความรู้ว่า ยังมีส่วนใดที่เป็นส่วนที่ต้องการการพัฒนาเพิ่มเติมให้มีความเข้มแข็งและมีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ดังนั้น จึงเป็นเรื่องที่จำเป็นและเป็นประโยชน์อย่างมากที่จะได้มีการรวบรวม และประมวลองค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่ และได้มีการนำมาสังเคราะห์ให้มีความชัดเจน รวมทั้งได้มีการสำรวจถึงความเข้มแข็งและความอ่อนด้อยของแนวคิดดังกล่าว อันจะทำให้เกิดความชัดเจนว่า มีประเด็น และเนื้อหาอะไรบ้างขององค์ความรู้ดังกล่าวที่ยังต้องการการพัฒนาเพื่อให้เกิดความชัดเจนและมีความเข้มแข็ง สามารถเป็นทางเลือกให้แก่สังคมไทยในอนาคตได้อย่างแท้จริง ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงนำมาสู่วัตถุประสงค์ของการศึกษาค้นคว้าที่มุ่งศึกษา แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ และศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย รวมทั้งศึกษาพลังของทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน

สำหรับขอบเขตของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้แบ่งออกเป็นสองส่วนได้แก่ ส่วนที่เป็นแนวคิด ทฤษฎี และองค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมทั้งของไทยและต่างประเทศ ในส่วนที่สองนั้น จะเป็นการรวบรวมปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นรูปธรรมของทุนทางสังคมซึ่งส่วนใหญ่จะได้จากเอกสาร และงานวิจัยจากแหล่งต่าง ๆ รวมทั้งการลงศึกษาในบางพื้นที่ซึ่งพื้นที่ที่ได้ดำเนินการศึกษาในครั้งนี้ ได้แก่ ชุมชนบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน ชุมชนคลองกระเจง จังหวัดสุโขทัย และชุมชนปลักไม้ลาย จังหวัดนครปฐม เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม จากหลักการเหตุผล และมูลเหตุจูงใจในการศึกษารวมทั้งวัตถุประสงค์ของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ได้นำไปสู่การตั้งคำถามทางการวิจัยขึ้นว่า นิยาม ความหมายของแนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของประเทศไทยกับต่างประเทศ มีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร ทุนทางสังคมในฐานะเป็นปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนในประเทศไทยมีลักษณะอย่างไร และพลังของทุนทางสังคมสามารถขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างไร เพื่อตอบคำถามดังกล่าว ผู้ศึกษาได้ใช้วิธีการศึกษาค้นคว้าจากเอกสารทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศเป็นหลัก นอกจากนั้น ได้มีการรับฟังข้อคิดเห็นจากผู้ทรงคุณวุฒิเป็นการเพิ่มเติม รวมทั้งมีการศึกษาข้อมูลจาก 3 พื้นที่ ซึ่งช่วยให้ผลที่ได้จากการศึกษาในภาพรวมมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

1.2 ผลที่ได้จากการศึกษา

ภาพรวมของการศึกษาค้นคว้านี้ ประกอบด้วยเนื้อหาสาระที่มีการแบ่งเป็นบทต่าง ๆ ทั้งหมด 9 บทด้วยกันอันได้แก่

เนื้อหาในบทที่ 1 เป็นการเกริ่นนำเพื่อให้ทราบถึงที่มาและเหตุผลของการศึกษา ซึ่งก็รวมถึงวัตถุประสงค์ และวิธีการศึกษา

เนื้อหาในบทที่ 2 3 และ 4 เป็นการนำเสนอถึงคำและความหมายของทุน และทุนทางสังคม โดยมีเนื้อหาที่กล่าวถึงที่มาหรือจุดกำเนิดของคำว่าทุน (capital) ซึ่งมีทั้งในมิติที่เป็นความหมายโดยทั่วไป ความหมายในเชิงปรัชญาและศาสนา และความหมายในเชิงเศรษฐศาสตร์ ส่วนทุนทางสังคมนั้น ผลการศึกษาได้นำเสนอที่มาของคำว่า ทุนทางสังคม ทั้งในบริบทของไทย และต่างประเทศ ความหมายของคำว่าทุนทางสังคม ทั้งที่ได้มีการกล่าวไว้โดยนักวิชาการตะวันตก และตามหลักฐานทางวิชาการที่ปรากฏในประเทศไทย นอกจากนั้น เนื้อหาในส่วนนี้ ยังได้นำเสนอแนวโน้มในการเกิดทุนทางสังคม องค์ประกอบของทุนทางสังคม ความเชื่อพื้นฐาน ประโยชน์ และความสำคัญของทุนทางสังคม การเปรียบเทียบทุนทางสังคมกับทุนประเภทอื่น ๆ ทุนทางสังคม และทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ การวัดทุนทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาได้นำเสนอกรอบความคิดและกระบวนการทุนทางสังคม ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่จะช่วยให้ผู้ที่มีความสนใจที่จะศึกษาในเรื่องของทุนทางสังคมทั่วไป สามารถศึกษา ติดตาม และมีความเข้าใจแนวคิด และเนื้อหาสาระเกี่ยวกับทุนทางสังคมได้ดียิ่งขึ้น เนื้อหาในบทที่ 3 ประกอบด้วยเรื่องเกี่ยวกับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งได้มีการนำเสนอแนวคิดพื้นฐานของเศรษฐกิจชุมชน นิยามความหมายของคำว่าเศรษฐกิจชุมชน ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน วิธีการและการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชน การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ รวมทั้งการนำเสนอเรื่องทุนทาง

สังคมกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน การศึกษายังได้นำเสนอเนื้อหาอีกส่วนหนึ่งในบทที่ 4 ที่ได้กล่าวถึงพลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา ซึ่งในบทนี้ ได้นำเสนอประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรม ทั้งในช่วงก่อนและหลังการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) รวมทั้งประเด็นเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนและผลกระทบที่เกิดจากระบบธุรกิจข้ามชาติ จึงอาจกล่าวได้ว่า เนื้อหาสาระในบทที่ 2 3 และ 4 นี้ โดยภาพรวมจึงเป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับแนวคิด ทฤษฎี และองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของทุน ทุนทางสังคม และเศรษฐกิจชุมชน และพลวัตของทุนทางสังคมอันเนื่องมาจากการพัฒนาเป็นสำคัญ

เนื้อหาสาระในบทที่ 5 6 7 และ 8 นั้น จะประกอบด้วยกรณีศึกษาทั้งของต่างประเทศ และของประเทศไทย โดยเนื้อหาส่วนหนึ่งที่ปรากฏในบทที่ 5 จะเป็นกรณีศึกษาทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน บทที่ 6 เป็นกรณีศึกษาทุนทางสังคมของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง จังหวัดสุโขทัย บทที่ 7 เป็นกรณีศึกษาทุนทางสังคมของหมู่บ้านปลักไม้ลาย จังหวัดนครปฐม และในบทที่ 8 เป็นกรณีศึกษาในงานพัฒนาทั่วไปในประเทศไทย อันได้แก่ กรณีศึกษากองทุนกระเจด และ กรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน 4 ตำบล ของ 4 จังหวัดภาคใต้ และกรณีศึกษาของต่างประเทศซึ่งได้นำกรณีศึกษาในประเทศรัสเซียมานำเสนอ โดยภาพรวมของบทที่ 5 6 7 และ 8 นี้ จะเป็นการนำเสนอให้เห็นทั้งในส่วนที่เป็นพลวัตของทุนทางสังคม เพื่อที่จะตอบคำถามว่า ทุนทางสังคมเกิดขึ้นได้อย่างไร สู่หายไปได้อย่างไร ทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่ในสังคมคืออะไร และจะสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาได้อย่างไร โดยประเด็นเหล่านี้จะได้จากการศึกษาที่ได้ลงไปศึกษาในพื้นที่โดยตรงจาก 3 กรณีศึกษาซึ่งอยู่ในบทที่ 5 6 และ 7 นอกจากนั้น การศึกษายังได้นำเสนอในประเด็นทั่ว ๆ ไป ซึ่งจะอยู่ในบทที่ 8 อาทิ เนื้อหาที่แสดงถึงพัฒนาการและปรากฏการณ์ของทุนทางสังคม อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเป็นผลงานที่มาจากงานพัฒนาทั่ว ๆ ไปที่ผู้ศึกษาไม่ได้มีวัตถุประสงค์ที่จะตอบเรื่องทุนทางสังคมโดยตรง ดังนั้น การนำเสนอแง่มุมต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับทุนทางสังคม จึงมีความสมบูรณ์ในระดับหนึ่ง แต่ประโยชน์ที่ได้จากบทนี้ อย่างน้อยก็จะเป็นตัวอย่างในการสังเคราะห์กรณีศึกษาเพื่ออธิบายเรื่องทุนทางสังคม ซึ่งมีความจำเป็น เพราะท่ามกลางความหลากหลาย และความขาดแคลนในตัวอย่างเนื่องจากมีผู้ศึกษาน้อย การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมด้วยการสังเคราะห์จากกรณีศึกษาทั่วไบนับว่าจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาเรื่องนี้เป็นอย่างมาก ส่วนที่ได้นำกรณีของประเทศไทยมาศึกษานั้น ก็พบว่าได้ประโยชน์เพราะให้มุมมองที่แตกต่างออกไปจากกรณีศึกษาของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นการศึกษาที่เน้นความสำคัญของรูปแบบครอบครัว และการศึกษาโดยใช้ข้อมูลเชิงปริมาณอันได้แก่ตัวเลขและสถิติต่าง ๆ มาประกอบการศึกษา สำหรับบทที่ 9 เป็นบทสรุปผลการศึกษา สรุปบทเรียน และข้อเสนอแนะนั้น การศึกษาได้พยายามนำเสนอภาพรวมโดยการสรุปเชื่อมโยงเนื้อหา

สาระทั้งหมดที่ได้จากการศึกษา จากนั้นก็นำเสนอในส่วนที่เป็นบทเรียนที่ได้จากการศึกษา รวมทั้งข้อเสนอแนะที่คาดว่าจะประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในเรื่องของทุนทางสังคมในอนาคตต่อไปให้มีความกว้างขวางลึกซึ้งมากยิ่งขึ้นด้วย

บทที่ 2

ที่มา ความหมาย แนวคิดเกี่ยวกับทุนและทุนทางสังคม

2.1 บทนำ

"ทุน" เป็นคำที่มนุษย์ได้รู้จักกันมาช้านาน แต่ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำนี้ยังมีความหลากหลายและแตกต่างกันออกไป แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาโดยภาพรวม ดูเหมือนว่า มนุษย์จะมีความเข้าใจในความหมายของคำว่า " ทุน " ไปในมิติทางเศรษฐศาสตร์มากกว่ามิติอื่น ต่อมาได้มีการนำคำว่า "ทุนทางสังคม" มาใช้ในวงการพัฒนาเพิ่มขึ้นอีก ก็ยังเป็นเหตุทำให้ผู้คนมีความเข้าใจในความหมายของคำนี้แตกต่างกันมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเข้าใจที่แตกต่างกันระหว่างผู้คนที่อยู่ในประเทศที่พัฒนาแล้วกับประเทศที่กำลังพัฒนา สำหรับการใช้คำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย เพิ่งจะมีมาได้ไม่นาน แต่หากพิจารณาโดยข้อเท็จจริงจะพบว่า ได้มีปรากฏการณ์ที่เรียกว่า **“ ทุน ท า ง สั ง ค ม ”** เ กิ ด ขี น ในสังคมไทยมาช้านานแล้ว เนื่องจากที่ผ่านมา ทุนทางสังคมได้ถูกนำเสนอในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป การสร้างความเข้าใจร่วมกันในเรื่องนี้ นับว่ามีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะ การสังเคราะห์และนำเสนอเนื้อหาสาระของทุนทางสังคมในรูปแบบที่เหมาะสม อย่างไรก็ตาม ในการศึกษารั้ครั้งนี้ นอกจากจะนำเสนอถึง ที่มา ความหมาย และแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมแล้ว การศึกษายังได้พยายามชี้ให้เห็นคุณประโยชน์ที่เกิดจากทุนทางสังคม รวมทั้งรูปแบบวิธีการวัดเพื่อให้ทราบถึงการมีอยู่ของทุนทางสังคมในแต่ละพื้นที่อีกด้วย

2.2 ความหมายของคำว่าทุน (Capital)

คำว่าทุน (Capital) เป็นคำที่ใช้กันมานาน หากมองย้อนไปในประวัติศาสตร์จะพบคำว่า ทุน ได้ถูกนำมาใช้พร้อมกับการกำเนิดอักษรของจีน ซึ่งตรงกับคำในภาษาจีน ว่า " ปิ่ง " หรือ " ปิ่ง " หรือ เป็น (สำเนียงภาษาจีนกลาง) จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า จีนได้มีการประดิษฐ์อักษรออกมาใช้ ตั้งแต่สมัยโบราณก่อนพุทธกาลประมาณ 1200 ถึง 600 ปี โดยมีการตรวจพบอักษรโบราณของจีนในสมัยราชวงศ์เซียง (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2539, น. 25) ส่วนทางด้านซีกโลกตะวันตก การใช้คำว่า ทุน ก็คาดว่าจะมีมานานแล้วเช่นกัน จากหลักฐานที่ได้พบในคำกล่าวของ พืธากอรัส เมื่อก่อนพุทธศักราชที่ 27 - ปิพุทธศักราชที่ 46 ที่ได้บรรยายถึงสภาพของประชาชน

ที่มาร่วมชุมนุมในงานโอลิมปิกว่า บางกลุ่มจะเป็นพวกแสวงหาผลประโยชน์โดยการเปิดร้านจำหน่ายสินค้าในบริเวณงาน (พระราชวรมณี, 2542, น.46) ซึ่งลักษณะของกิจกรรมที่มีการซื้อขายกันดังกล่าว พอที่จะอนุมานได้ว่า ประชาชนด้านซีกโลกตะวันตกโดยเฉพาะใน "กรีก" ได้รู้จักกับคำว่าทุนมานานแล้ว

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาความหมายของคำว่า ทุน จากหลักฐานที่มีอยู่ในทางประวัติศาสตร์ จะพบว่า มีความหมายที่หลากหลาย อาทิ ทุน ในความหมายของจีนนั้น อาจจะหมายถึงสิ่งที่มีอยู่เดิมที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ ซึ่งอาจจะหมายถึงความรู้ ความสามารถ และอาจจะรวมไปถึงทรัพย์สินเงินทองด้วย ในสมัยพุทธกาล สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงเรื่องเกี่ยวกับทุน โดยตรัสถึงเรื่องของโกณฑรพ ซึ่งประกอบไปด้วยทรัพย์ภายนอก อันได้แก่ ทรัพย์เงินทอง ข้าทาส ไพร่ นา บ้านเรือน ฯลฯ และทรัพย์ภายใน อันได้แก่จิตใจ ความดีงาม ความขยันหมั่นเพียร ฯลฯ ดังเช่น อริยทรัพย์ 7 ประการ คือ ศรัทธา ความเชื่อที่มีเหตุผล ศีล การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย หิริ ความละอายใจต่อการทำชั่ว โอตตัปปะ ความเกรงกลัวต่อความชั่ว พหุสัจจะ ความเป็นรู้หรือมีความรู้ในการดำเนินชีวิต จาคะ ความเสียสละ เอื้ออาทร และปัญญา ความรู้ ความเข้าใจในเหตุผล ชั่วดี ผิดถูก คุณโทษ รู้คิด พิจารณา ธรรมทั้ง 7 ประการนี้ เป็นทรัพย์อันประเสริฐอยู่ภายในจิตใจประเสริฐกว่าทรัพย์ภายนอกเพราะไม่มีผู้ใดแย่งชิง ไม่สูญหายด้วยภัยต่างๆ ทำให้ใจไม่อ้างว้างยากจน และเป็นทุนสร้างทรัพย์ภายนอกได้ เป็นกำลังหนุนเสริมในการทำ ความดี ความงาม ยังประโยชน์ของตนเองและผู้อื่นให้สำเร็จอย่างยิ่ง เปรียบเหมือนคนมีทรัพย์มากย่อมสามารถใช้จ่ายทรัพย์เลี้ยงตนเองและผู้อื่นให้มีความสุข (พระราชวรมณี {ประยุทธ์ ปยุตโต}, 2528, น. 250)

สำหรับคำว่า “ทุน” ที่ใช้กันในปัจจุบันมีความหมายที่หลากหลาย และส่วนใหญ่ การสื่อความหมายของคำว่า ทุน จะมีความโน้มเอียงไปในเชิงเศรษฐศาสตร์

สำหรับคำว่า “ทุน” (Capital) ที่ใช้ในเชิงเศรษฐศาสตร์ นั้น เป็นคำที่ได้มีทฤษฎีแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์มากมายมารองรับ และเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ได้มีนักวิชาการให้นิยามความหมายของคำว่า “ทุน” ที่พอจะประมวลได้ดังนี้

นักเศรษฐศาสตร์ในยุคแรก ๆ ได้มีแนวคิดที่แตกต่างกันในการให้คำจำกัดความของคำว่า “ทุน” อาทิเช่น อדם สมิธ (อ้างใน สุธน หิณทุระนันท์, 2545) ได้ให้ทรรศนะอธิบายว่า “ส่วนของมูลภัณฑ์ (stock) ของมนุษย์ ที่เขาคาดว่าจะให้รายได้แก่เขา เรียกว่าทุนของเขา” โดยที่อดัม สมิธ ได้แจกแจงออกเป็นข้อๆ ว่า ทุนของประเทศหรือสังคมหนึ่ง ๆ ประกอบด้วย (1) เครื่องจักรกล และเครื่องมือในการประกอบอาชีพ ซึ่งช่วยอำนวยความสะดวกแก่แรงงานและทำให้ใช้

แรงงานน้อยลง (2) อาคารซึ่งไม่ใช่ที่พักอาศัยแต่ที่อาจถือได้ว่าเป็นเครื่องมือในการประกอบอาชีพ (3) สิ่งปรับปรุงที่ดินซึ่งทำให้ที่ดินเหมาะแก่การเพาะปลูกยิ่งขึ้น (4) ความสามารถของพลเมืองทั้งหลายที่ชวนขายหาใส่ตนและเป็นประโยชน์ (5) เงินตรา (6) เสบียงอาหารในมือของผู้ผลิตและผู้จำหน่ายซึ่งหวังว่าจะได้กำไรจากการขาย (7) วัสดุสำหรับทำสิ่งประดิษฐ์หรือสิ่งประดิษฐ์ที่สำเร็จเพียงบางส่วน ซึ่งยังอยู่ในมือของผู้ผลิต หรือผู้จำหน่าย (8) สิ่งของที่ทำสำเร็จแล้วแต่ยังอยู่ในมือของผู้ผลิต หรือผู้จำหน่าย ซึ่งใน 4 ข้อแรก ถือเป็นทุนประจำ และ 4 ข้อหลังถือเป็นทุนหมุนเวียน

ส่วนคำจำกัดความของคำว่า “ทุน” ในความหมายของริคาร์โดนักเศรษฐศาสตร์ว่า ทุน หมายถึง เศรษฐทรัพย์ของประเทศชาติส่วนที่ใช้ในการผลิตและประกอบด้วย อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เครื่องมือ วัตถุดิบ เครื่องจักรกล ฯลฯ อันจำเป็นที่จะทำให้เกิดผล ขณะที่ แม็คคัลลอค ให้คำจำกัดความว่า ทุนของชาติหนึ่ง ๆ ย่อมหมายถึงทุกส่วนของผลิตผลจากอุตสาหกรรมซึ่งมีอยู่ในชาตินั้น ๆ และอาจนำมาใช้ได้โดยตรง เพื่อสนับสนุนการดำรงชีพของมนุษย์หรือเพื่ออำนวยความสะดวกในการผลิต

จากความหมายด้านเศรษฐศาสตร์ดังกล่าว จะเห็นได้ว่า อัดัม สมิท ได้หมายรวมถึงความสามารถของพลเมืองหรือแรงงาน ว่าเป็นทุนด้วยเช่นกัน ซึ่งแตกต่างจากแนวคิดของริคาร์โด และแม็คคัลลอค ขณะที่ริคาร์โดไม่ถือว่า สิ่งที่ไม่สามารถจะช่วยการผลิตได้ทุกสิ่งเป็นทุน ซึ่งขัดแย้งกับแนวความคิดของแม็คคัลลอคที่รวมเอาสินค้าที่นำมาใช้ได้โดยตรงมาอยู่ในนิยามของทุน

ศาสตราจารย์ Wayland ได้กล่าวถึง ทุน ไว้ในหนังสือที่เป็นที่นิยมกันมานานในสถาบันทางการศึกษาของอเมริกัน คือ หนังสือเรื่อง “Elements of Political Economy” โดยให้คำจำกัดความที่เข้าใจได้ง่ายว่า “คำว่าทุนนั้นใช้กันเป็น 2 ความหมายในด้านที่เกี่ยวกับผลิตผล คำนี้หมายถึงวัตถุดิบ ๆ ที่จะมีการใช้ความพยายามกระทำต่อวัตถุนั้นในด้านอุตสาหกรรม คำนี้หมายถึงวัสดุที่อุตสาหกรรมกำลังจะทำให้มีมูลค่าขึ้น สิ่งที่อุตสาหกรรมได้ทำให้มีมูลค่าขึ้นแล้ว เครื่องมือที่ใช้สำหรับทำให้เกิดมูลค่าขึ้นแก่สิ่งอื่น ๆ รวมทั้งเครื่องยังชีพ หรือปัจจัยสี่ ซึ่งคำจุนชีวิตในขณะที่เขากำลังปฏิบัติงาน”

แนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องทุนของศาสตราจารย์ Wayland ได้แสดงถึงความคล้ายคลึงกันกับ N.A. Nicholson ในหนังสือ The Science of Exchanges, 1873 โดยได้ประกาศในวรรคหนึ่งว่า “ทุนนั้นย่อมจะต้องสะสมไว้ด้วยการออม” และ “ที่ดินซึ่งก่อให้เกิดพืชผล คันไถซึ่ง

พลิกติน แรงงานซึ่งเก็บเกี่ยวผลิตผล และตัวผลิตผลเอง ย่อมเป็นทุนเช่นเดียวกันทั้งสิ้น ถ้าการใช้สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดผลกำไรเป็นเงินทองขึ้นมา”

โดยนักเศรษฐศาสตร์ทั้งสองท่านนี้ ตีความหมายของ ทุน โดยเน้นไปที่มูลค่าเพิ่มที่เกิดขึ้นจากตัวของทุนนั่นเอง

ส่วน คาร์ล มาร์กซ (เมธี เอี่ยมวราร, 25 น.) ซึ่งเป็นผู้นำความคิดของระบบสังคมนิยม ได้ใช้เวลาอันยาวนานศึกษาความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างทุนกับแรงงานในมิติที่มีปฏิสัมพันธ์ในลักษณะที่นำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างชนชั้นในสังคม กล่าวคือ เป็นความไม่ลงรอยกันระหว่างการขูดรีดเอาเปรียบของนายทุน ในฐานะที่เป็นเจ้าของทุน และแรงกดดันจากการถูกกดขี่โดยอาศัยความจำเป็นทางสังคมเศรษฐกิจของแรงงาน จนในที่สุด มาร์กซ ได้ทำนายว่าจะทำให้เกิดการต่อสู้ทางชนชั้นนายทุน และชนชั้นกรรมาชีพ โดยเหตุหลักแห่งความขัดแย้ง เกิดจากการที่นายทุนได้ดูดซับมูลค่าส่วนเกิน โดยเอาเปรียบบรรดาผู้ใช้แรงงานให้ทำงานเกินกว่าค่าจ้าง และต้องอยู่ในสภาพการจ้างงาน สภาพแวดล้อมในการทำงาน ตลอดจนชีวิตความเป็นอยู่อันเลวร้าย ทั้ง ๆ ที่แรงงานเป็นผู้นำปัจจัยการผลิตทุกอย่าง ผ่านกระบวนการผลิตจนกระทั่งสินค้าเกิดมูลค่าเพิ่ม แต่สินค้าที่ผลิตเหล่านั้นกลับเป็นของฝ่ายนายทุน โดยสาเหตุเพียงเพราะแรงงานมิได้เป็นเจ้าของทุนที่นำมาใช้ในการผลิต ความสำคัญของทุนจึงมีบทบาทในการแบ่งแยกกรรมสิทธิ์ของสินค้าขั้นสุดท้าย ตลอดจนมีส่วนสำคัญซึ่งขาดไม่ได้ในกระบวนการผลิต มาร์กซ ได้ให้ความกระจ่างชัดของคำว่า “ทุน” โดยแบ่งแยกเป็นทุนไม่เปลี่ยนแปลง กับทุนที่เปลี่ยนแปลงได้ ดังที่มาร์กซ ได้กล่าวว่า

“ทุนในส่วนที่กลายเป็นปัจจัยการผลิต นั้น ก็คือ วัตถุดิบ วัสดุเสริม เครื่องมือแรงงานในช่วงวิถีของการผลิตนั้นหาได้เปลี่ยนแปลงขนาดปริมาณมูลค่าของตนเองแต่ประการใดไม่ ดังนั้น ข้าพเจ้าได้เรียกมันว่าส่วนของทุนที่ไม่เปลี่ยนแปลงหรือเรียกอย่างสั้น ๆ ว่า ทุนไม่เปลี่ยนแปลง”และกล่าวต่อไปว่า “ตรงกันข้าม ทุนในส่วนที่กลายเป็นกำลังแรงงานนั้น ในช่วงวิถีของการผลิตจักเปลี่ยนแปลงมูลค่าของตน มันจักทำการผลิตของมีค่าทัดเทียมของตนเอง และจำนวนเกินกว่าของมีค่าทัดเทียมได้ก่อให้เกิดขึ้น (นั่นก็คือ) มูลค่าส่วนเกินตัวของมูลค่าส่วนเกินดังกล่าวนี้ สามารถที่จะเปลี่ยนแปลงได้จะใหญ่ก็ได้จะเล็กก็ได้ทุนในส่วนนี้จะเปลี่ยนแปลงเป็นปริมาณที่เปลี่ยนแปลงได้จากปริมาณที่เปลี่ยนแปลง ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงเรียกมันว่าส่วนของทุนที่เปลี่ยนแปลงได้ หรือเรียกสั้น ๆ ว่าทุนที่เปลี่ยนแปลงได้”

สำหรับนักวิชาการทางด้านเศรษฐศาสตร์ในปัจจุบัน ได้ให้คำจำกัดความเกี่ยวกับเรื่องทุนไว้หลากหลายมิติเช่นกัน ดังเช่น

กำหนด อยู่เอี่ยม (2522) ได้กล่าวถึงทุนในความหมายตามธรรมดา ซึ่งสามารถเข้าใจได้ง่ายในหนังสือเศรษฐศาสตร์การเมืองโดยกล่าวว่าทุนมีความหมาย อยู่ 3 ประการ คือ

1. หมายถึงปัจจัยการผลิต, เครื่องมือ, เครื่องจักร, บ้านเรือน, โรงงาน, บ่อเหมือง, การบุกเบิกที่, อาหารและการสะสมวัตถุดิบ ฯลฯ

2. หมายถึงจำนวนเงินตราอันมหาศาล อาจจะใช้ไปซื้อเครื่องมือการผลิต, จ่ายค่าจ้าง หรือซื้อวัตถุดิบ แต่อย่างไรก็ตาม หมายถึง เงินทองที่ใช้ในการประกอบการ

3. พันธบัตรของรัฐ ตัวแลกเงิน และใบหุ้นของบริษัท ตัวแลกเงินและใบหุ้นเหล่านี้จะใช้แทนหรือไม่ใช้แทนเครื่องมือการผลิตอันแท้จริงก็ได้ หรือใช้แทนเงินตราที่ใช้ซื้อหุ้นและตัวแลกเงินก็ได้

พิสมัย จารุจิตติพันธ์ (2525) ได้ให้ความหมายว่า ทุน หมายถึง เครื่องมือที่ถูกผลิตขึ้นมาเพื่อนำไปใช้ในการเพิ่มผลผลิตต่อไป และเป็นสิ่งที่ถูกผลิตโดยมนุษย์ ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ นอกจากนั้นยังได้แบ่งประเภทของทุน ซึ่งจะเป็นการแสดงให้เห็นตัวอย่างของทุนอย่างเป็นรูปธรรมโดยทุนแบ่งออกเป็น 3 ประเภทคือ

1. ทุนถาวร (Fixed Capital) หมายถึง สิ่งหรือเครื่องมือที่มีความคงทนถาวร สามารถใช้ในการผลิตได้ตลอดไป เช่น โรงงาน เครื่องจักร ถนน ทางรถไฟ รถแทรกเตอร์ ฯลฯ การใช้ทุนประเภทนี้มาก ๆ จะทำให้เกิดความเสื่อม หรือทรุดโทรมได้ ต้องมีการซ่อมแซม เพื่อให้ได้อยู่ในสภาพเดิมอยู่ตลอดเวลา

2. ทุนดำเนินงาน (Working Capital) หมายถึง ทุนประเภทวัตถุดิบต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในรูปยาง ดินเหนียว น้ำมัน ฯลฯ ซึ่งสามารถเปลี่ยนแปลงรูปร่างจากเดิมได้โดยผ่านกรรมวิธีของการผลิตขั้นตอนต่าง ๆ เป็นทุนประเภทที่ใช้แล้ว ต้องนำของใหม่มาทดแทนตลอดเวลา บางครั้งจึงเรียกว่า “ทุนหมุนเวียน” (Circulating capital)

3 ทุนสังคม (Social capital) เป็นทุนที่ไม่ได้ถูกนำไปใช้ในการผลิตโดยตรง แต่อยู่ในลักษณะที่เป็นสิ่งที่ช่วยส่งเสริมให้การใช้ทุนสองประเภทข้างต้น มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล สวนสาธารณะ สวนเด็กเล่น ฯลฯ เป็นสิ่งที่จำเป็นและมีความสำคัญในการให้ความรู้ ทั้งทางด้านวิชาการ การทำงาน การรักษาสุขภาพอนามัย ทำให้บุคคลในสังคมนั้นมีคุณภาพ และสภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น

อย่างไรก็ตามนักเศรษฐศาสตร์บางกลุ่มได้นับเงินและหลักทรัพย์ต่าง ๆ ว่าเป็นทุนประเภทหนึ่งด้วย โดยการแบ่งทุนออกเป็น 2 ประเภท คือ **ทุนที่เป็นทรัพย์สิน** และทุนที่เป็นตัวเงิน โดยทุนที่เป็นทรัพย์สิน (Property หรือ Physical assets) ประกอบด้วย ทุนประเภท fixed capital working capital และ social capital ส่วนทุนที่เป็นตัวเงิน (Financial assets) ประกอบด้วย เงิน และหลักทรัพย์ (securities) ประเภทต่าง ๆ (พิสมัย จารุจิตติพันธ์, 2525, น.)

ฤทธิ์ ศิริมาตย์ (2520) ได้ให้ความชัดเจนว่า ทุนไม่ใช่สินค้าในขั้นสุดท้ายที่จะนำมาสนองความพอใจโดยตรง ซึ่งได้ให้คำอธิบายว่า สิ่งของทุน (Capital goods) คือ สิ่งของซึ่งใช้ผลิตสิ่งของอื่น ๆ สิ่งของทุนไม่ได้ให้ความพอใจโดยตรง (Direct Satisfaction) ด้วยสิ่งของเหล่านั้น ตัวอย่างเช่น ขวานไม่ทำให้เกิดความพอใจโดยตรงแก่ความต้องการ นอกจากจะใช้ขวานนั้นทำสิ่งอื่น เช่น ฝ่าฟันเพื่อหุงข้าว หรือตัดไม้เพื่อทำรั้วบ้าน เป็นต้น เพื่อดำรงไว้ซึ่งสิ่งของทุนจะต้องมีเงิน หรือใช้เงิน เพราะฉะนั้นในการพูดกันทั่ว ๆ ไป เงินหรือมูลค่าเป็นเงินของสิ่งของทุนจึงมักจะเรียกว่าทุนด้วย

แนวความคิดของทั้ง กำแหง อยู่เอี่ยม พิสมัย จารุจิตติพันธ์ และฤทธิ์ ศิริมาตย์ ต่างเห็นพ้องต้องกันว่า ทุน คือ สิ่งที่เราเรียกว่าเป็นปัจจัยการผลิต โดยรวมความหมายทั้งที่เป็นปัจจัยการผลิตโดยตรง อันเกี่ยวข้องการกระบวนการผลิต หรือการแปรสภาพวัตถุดิบต่าง ๆ ไปสู่ผลผลิต และปัจจัยการผลิตโดยอ้อม ซึ่งได้แก่ เงิน ที่จะนำไปสู่การเป็นวัตถุดิบต่าง ๆ ต่อไป โดยเฉพาะพิสมัย ได้ให้คำนิยามเรื่องทุนที่น่าสนใจ โดยได้กล่าวถึงคำว่า ทุนทางสังคม (Social Capital) ด้วย

นอกจากนี้ นิยามและความหมายอื่นๆ อื่นที่น่าสนใจ ที่ได้แบ่งแยก ทุน ออกเป็น ความหมายใน 2 มิติ คือทุนในความหมายทางเศรษฐศาสตร์ และทุนในความหมายทางธุรกิจ

ทุน ในความหมายทางเศรษฐศาสตร์ หมายถึง สิ่งที่สามารถใช้ได้คงทน เช่น เครื่องมือ เครื่องจักร อาคาร โรงงาน และที่ดิน นอกจากนี้ยังรวมถึง เมล็ดพันธุ์พืชต่าง ๆ และปุยอีกด้วย และการวัดค่าของทุน จะวัดออกมาเป็นจำนวนเงิน

ทุน ในความหมายทางธุรกิจ หมายถึง เงินสด หรือเงินที่ใช้ในการดำเนินงาน เช่น การกำหนดเงินสดไว้เพื่อดำเนินกิจการ เป็นต้น

โดยความหมายแล้ว ทุน ก็ยังมีความแตกต่างไปจากแรงงาน เพราะทุนจะต้องใช้เงินจัดซื้อมาเตรียมไว้ก่อน ที่จะทำการผลิตสินค้า และสามารถใช้ได้เป็นระยะเวลานาน ส่วนค่าจ้างแรงงาน และค่าวัตถุดิบต่าง ๆ นั้น จะใช้จ่ายเงินเพื่อซื้อ ก็ต่อเมื่อทำการผลิต และไม่สามารถจะเก็บรักษาไว้ได้นาน (มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2533)

ชูศักดิ์ จุฑาธุช (2545) ได้สร้างความแตกต่างอย่างชัดเจนในการนิยามความหมายของทุน ซึ่งได้นิยามทุนโดยปฏิเสธที่จะนำเงิน เข้ามาอยู่ในขอบข่ายของการให้ความหมายของทุน โดยกล่าวว่า ทุน (Capital) หรือ สินค้าเพื่อการลงทุน (Investment goods) หมายถึง สิ่งทั้งหลายที่ช่วยก่อให้เกิดการผลิต ดังนั้น เครื่องมือ เครื่องจักร โรงงาน โกดัง ฯลฯ รวมทั้งสิ่งอำนวยความสะดวกทางการจำหน่ายแจก ซึ่งถูกนำมาใช้ในการผลิตสินค้า และบริการ รวมทั้งจัดส่งไปถึงมือของผู้บริโภคจึงล้วนอยู่ในความหมายของคำว่า “ทุน” ส่วนกระบวนการผลิต และการสะสมสินค้าทุน เรียกว่าการลงทุน (Investment goods) แต่ทุนในที่นี้ มิใช่เงิน หรือสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์ เรียกว่า เงินทุน (Money capital) เพราะเงินเป็นเพียงสิ่งที่ใช้ในการซื้อเครื่องมือ เครื่องจักร และสิ่งๆ ที่ช่วยในการผลิตทั้งหลาย ดังนั้น เงินจึงมิได้ก่อให้เกิดการผลิต และไม่นับเป็นทรัพยากรในทางเศรษฐกิจ แต่ช่วยในการอำนวยความสะดวกในการแลกเปลี่ยนสินค้า และบริการมากกว่า โดยแนวความคิดดังกล่าวก็ได้สอดคล้องกับการให้ความหมายของทุนในงานเขียนที่ชื่อว่า “การพัฒนาเศรษฐกิจ” ของ สมพงษ์ ฝ้ายจำปา

ส่วน นราทิพย์ ชูติวงศ์ (2545) กล่าวว่า แนวคิดที่ได้รวมมนุษย์หรือแรงงานเข้าไว้ในความหมายของทุน ในลักษณะของอุปสงค์และอุปทานของทุนว่า ทุนสำหรับนักเศรษฐศาสตร์ คือ สินค้าประเภททุน (Capital goods) ที่มีส่วนร่วมในการผลิตหรือกล่าวได้ว่านักเศรษฐศาสตร์นึกถึงทุนในฐานะปัจจัยการผลิต เช่น เครื่องจักร เครื่องมือ โรงงาน รวมตลอดถึง แรงงานมนุษย์ที่มีคุณภาพ ที่เรียกว่า “ทุนมนุษย์” มิใช่เป็นเพียงแผ่นกระดาษ เช่น ธนบัตร หรือใบหุ้น ปัจจัยการผลิตประเภทนี้จะแตกต่างจากที่ดินที่มีอยู่โดยธรรมชาติ โดยทุนเป็นปัจจัยการผลิตที่มนุษย์สร้างขึ้นในรูปของสิ่งที่ใช้ในการผลิตสินค้าอีกทอดหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นทุนมนุษย์ที่ใช้แรงงานและทักษะในการทำงานจัดเป็นทุนประเภทหนึ่ง ไม่รวมถึงทุนมนุษย์ที่ใช้ความรู้ สถิติปัญญาในการเพิ่มผลผลิตในการทำงานต่างๆ

ดังนั้น ในการอธิบายคำศัพท์ทางเศรษฐศาสตร์ได้ให้ความหมายของทุนว่า “ทุน” หมายถึง ทั้ง เงินทุน (Money capital) ที่ใช้ในการดำเนินงานและปัจจัยในการผลิตต่างๆ โดยกล่าวถึง คำว่า ทุน ที่มีลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

1. ทุนเป็นความมั่งคั่ง (Wealth) ที่มนุษย์สะสมขึ้นมา ไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่จะต้องใช้เวลาในการสร้าง และสะสม

2. ทุนเป็นความมั่งคั่งที่สร้างและสะสมไว้ เพื่อสร้างความมั่งคั่งต่อไป นั่นคือ ทุนจะเป็นปัจจัยการผลิตที่เรียกว่าทุนที่แท้จริง (real capital) ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ ทุน

คงที่ (fixed capital) ได้แก่เครื่องจักร เครื่องมือ โรงงาน เป็นสิ่งที่มีอายุการใช้งานยาวนาน และทุนหมุนเวียน (circulating capital) ได้แก่วัตถุดิบ สินค้ากึ่งสำเร็จรูป

3. ทุนยังรวมถึงสินค้าคงเหลือ (inventory) ซึ่งหมายถึงสินค้าที่สังคมผลิตขึ้นเหลือจากการบริโภคในปัจจุบัน เพื่อสำรองไว้ใช้ในการบริโภคในอนาคต

4. ทุนเป็นสิ่งที่หมดเปลือง หรือเสื่อมค่าได้ ถ้าใช้ไปเรื่อย ๆ โดยไม่ซ่อมแซมหรือสร้างขึ้นใหม่

จากการให้ความหมายข้างต้น นอกจาก ทุน จะมีความหมายในฐานะที่เป็นปัจจัยในการผลิตสินค้าแล้ว ทุน ยังหมายถึงและได้ครอบคลุมถึงสินค้าคงเหลือ ซึ่งเป็นสินค้าขั้นสุดท้ายอันเกิดจากการผ่านกระบวนการผลิตแล้ว สุธน หิณชิระนันท์ ได้อธิบายความหมายที่น่าคำว่า “ทุน” เข้าไปอธิบายร่วมกับคำว่า “เศรษฐกิจ” โดยกล่าวว่า “สิ่งใด ๆ ก็ตามจะเป็นทุนมิได้ถ้ามิใช่เศรษฐกิจ” และให้คำจำกัดความว่า ทุน คือ เศรษฐกิจที่อยู่ในระหว่างปริวรรตกรรม (Wealth in course of exchange) โดยให้ความเข้าใจของคำว่า “ปริวรรตกรรม” มิได้หมายถึงเพียงแต่การผ่านจากมือหนึ่งถึงอีกมือหนึ่งเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เมื่อใช้ประโยชน์จากพลังธรรมชาติ ในการขยายพันธุ์หรือแปลงรูปเพื่อเพิ่มเศรษฐกิจ ทั้งนี้สุธนได้ให้ความหมายของเศรษฐกิจว่าเป็นสิ่งที่เมื่อผลิตมาแล้วจะเพิ่ม หรือเมื่อทำลายไปแล้วจะลดเศรษฐกิจส่วนรวม ในการเพิ่มราคาที่ดินมิได้หมายถึงการเพิ่มเศรษฐกิจของส่วนรวม เพราะว่าสิ่งที่เจ้าของที่ดินได้รับจากการที่ราคาสูงขึ้น ก็คือสิ่งที่ผู้ซื้อซึ่งเป็นผู้จ่ายให้แก่เจ้าของที่ดินจะต้องสูญเสียไป หรือเช่น การทำให้ที่ดินกลับเป็นทรัพย์สินของส่วนรวมร่วมกันของพลเมือง มิได้ทำให้เศรษฐกิจส่วนรวมลดลงไปเลยแม้เพียงนิดเดียว เพราะว่าสิ่งที่บางคนจะสูญเสียไปนั้นคนอื่น ๆ ก็จะได้มา

นอกจากนั้น สุธน หิณชิระนันท์ ยังได้แสดงแง่คิดเกี่ยวกับการนิยามความหมายของทุนว่า “ความคิดว่า ทุน คืออะไรนั้น ได้ทำการนิยามมาจากความคิดที่มีอยู่เดิมก่อนแล้วว่าทุนช่วยในการผลิตอย่างไร แทนที่จะกำหนดว่า ทุน คืออะไร แล้วจึงสังเกตดูว่า ทุนทำหน้าที่อะไร กลับมีการกำหนดหน้าที่ของทุนไว้ก่อนแล้วจึงให้คำจำกัดความของคำว่าทุน ซึ่งการแสดงความคิดเห็นดังกล่าวสะท้อนถึงการนิยามความหมายของคำว่า ทุน ในความหมายที่หลากหลาย และการใช้ประโยชน์จากทุนที่จะทำหน้าที่ต่อการผลิตและการสร้างมูลค่าเพิ่มในทางเศรษฐศาสตร์

อาจกล่าวสรุปได้ว่า มนุษย์รู้จักคำว่า " ทุน " มานาน อย่างน้อยก็เกือบสี่พันปีล่วงมาแล้ว แต่ทุนก็ถูกใช้ในความมุ่งหมายที่แตกต่างกันไป บ้างก็ใช้แทนวัตถุดิบของเงินทองโดยมองทุนเป็นเรื่องของมูลค่า บ้างก็ใช้แทนสิ่งที่เป็นนามธรรมโดยมองทุนเป็นเรื่องของคุณค่า อันได้แก่เรื่อง

ของจิตใจ และความดีงามต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม คนส่วนใหญ่เมื่อได้ยินคำว่า " ทุน " ก็มักจะมีความเข้าใจและนึกถึงเรื่องของวัตถุสิ่งของทรัพย์สินเงินทอง ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องทางเศรษฐศาสตร์ ซึ่งส่วนหนึ่งก็เป็นเรื่องที่ต้องต้องเช่นกัน เพียงแต่ว่า หากจะพิจารณาคำว่าทุนไปในเชิงเศรษฐศาสตร์อย่างแท้จริงแล้ว คำว่าทุนอาจมีความหมายมากกว่าเรื่องของทรัพย์สินเงินทอง ซึ่งจะครอบคลุมไปถึงเรื่องอื่น ๆ อาทิ วัตถุดิบ แรงงาน หรือสิ่งต่าง ๆ ที่ช่วยในการผลิต หรือช่วยให้เกิดกำไรขึ้นมา ถึงแม้ว่า ในความคิดเห็นของนักเศรษฐศาสตร์ส่วนใหญ่จะมองว่า "ทุน" เป็นปัจจัยที่ช่วยให้เกิดการผลิตรก็ตาม ก็ยังมีนักเศรษฐศาสตร์บางคนที่ได้มองทุนไปในมิติทางสังคมมากขึ้น คือได้มองถึงเรื่อง ทุนทางสังคม (social capital) ซึ่งเป็นทุนที่ไม่ใช่ตัวเงิน แต่เป็นปัจจัยอื่นที่ช่วยเสริมสร้างในกระบวนการผลิต

2.3 ทุนทางสังคม (Social Capital)

นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ไม่ว่าเราจะพิจารณาทุนในมิติที่เป็นมูลค่าอันได้แก่เรื่องของวัตถุสิ่งของเงินทอง ฯลฯ หรือจะพิจารณาทุนในมิติของคุณค่าอันได้แก่เรื่องของจิตใจ หรือคุณความดีต่าง ๆ ฯลฯ ก็ตาม ก็ดูเหมือนว่า คำว่าทุนจะถูกพันวนเวียนอยู่กับเรื่องของการเติบโต งาม ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องใกล้เคียงกับเรื่องของการผลิต ดังนั้น คำว่า “ทุนทางสังคม” ที่จะนำมากล่าวในที่นี้ จึงถือเป็นทุนประเภทหนึ่งที่จะมีความเกี่ยวข้องโดยตรงหรือโดยอ้อมกับการเพิ่มประสิทธิภาพและประสิทธิผลของการผลิต รวมทั้งเป็นทุนที่มาจากความร่วมมือร่วมใจ หรือมาจากการสร้างความพึงพอใจต่อการดำเนินกิจกรรมในทุกประเภท ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคม สามารถทำลายกำแพงที่กีดขวางความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับสถาบัน หรือระหว่างสถาบันกับสถาบัน ทำให้ทุกฝ่ายทุกส่วนสามารถทำงานร่วมกันได้ดียิ่งขึ้น ดังนั้น เมื่อใดก็ตามที่คนได้มองเห็นผลประโยชน์ร่วมกัน มีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน มองเห็นคุณค่า มีความคาดหวัง และเป้าหมายร่วมกัน (common purpose) ก็จะทำให้คนหรือสถาบันสามารถทำงานร่วมกันให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ได้

นักปรัชญาทางสังคม เช่น Albert O. Hirschman เปรียบเทียบ ทุนทางสังคมไว้ว่า เป็นเสมือนทรัพยากรทางศีลธรรม (moral resource) และเป็นทรัพยากรประเภทที่ใช้ไม่มีวันหมด อย่างไรก็ตาม ทรัพยากรประเภทนี้จะไม่มียประโยชน์อะไรเลย ถ้าไม่ถูกนำมาใช้ ซึ่งต่างไปจากทุนทางกายภาพ (physical capital) และทุนอื่น ๆ ที่ทั่วไปที่เคยมีมา (conventional capital) เพราะทุนเหล่านั้นจะหมดไปเมื่อถูกนำมาใช้ Hirschman ได้เปรียบทุนทางสังคมว่า เป็นเสมือน สินค้าสาธารณะ (public good) ที่ไม่ใช่ของใครคนใดคนหนึ่งเป็นการเฉพาะ (ใครคนใดคนหนึ่งไม่

สามารถใช้ประโยชน์แต่เพียงคนเดียวหรือกีดกันไม่ให้ผู้อื่นได้เข้ามาใช้) ทุนทางสังคมจึงเป็นเหมือนกับสินค้าสาธารณะอื่น ๆ เช่น อากาศที่สะอาด และความปลอดภัยจากท้องถนน อย่างไรก็ตาม ตาม ทุนทางสังคม ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยภาคเอกชน และจะต้องมาจากกิจกรรมทางสังคมอื่น ๆ อันประกอบไปด้วย ความผูกพันกัน จารีตประเพณี และความไว้วางใจกัน (ties, norms, and trust) ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมทางสังคมที่แตกต่างกัน (social setting)

ในที่นี้ ทุนทางสังคมจึงเป็นทุนประเภทหนึ่งที่แตกต่างไปจากทุนประเภทอื่น ๆ เป็นทุนที่มาจากความร่วมมือร่วมใจของคน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างกันของคน หรือสถาบันที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมเป็นเหมือนสมบัติสาธารณะที่สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากมันได้ตลอดเวลา และเป็นสิ่งที่ยิ่งใช้จะยิ่งมีเพิ่มมากขึ้น ไม่มีวันหมดสิ้น

2.3.1 ความเป็นมาของคำว่า “ทุนทางสังคม”

คำว่า “ทุนทางสังคม” (Social Capital) ได้แพร่หลายมากขึ้นหลังจากที่ได้มีการถกเถียงเกี่ยวกับเรื่อง ประชาสังคม (Civil society) จากแนวคิดของนักรัฐศาสตร์ชื่อ Robert Putnam และนักวิชาการคนอื่นที่ต้องการอธิบายถึงการนำวิถีชีวิตที่เหมาะสมของสังคมกลับคืนมา (reclaim public life) และธนาคารโลก (World Bank) ได้มีการนำคำว่า ทุนทางสังคม ไปใช้อย่างกว้างขวางในด้านเศรษฐกิจและการพัฒนาสังคม รวมทั้งการจัดการที่เป็นแนวทางการพัฒนาองค์กร

จากศึกษาพบว่า คำว่า “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏขึ้นครั้งแรกในการอภิปรายของ Lyda Judson Hanifan ในหนังสือ rural school community centres (Hanifan 1920) ซึ่งได้อธิบายถึงสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวันของคน อาทิ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการสร้างภาพลักษณ์ที่ดี (good will) การสร้างมิตรภาพ (fellowship) ความเห็นอกเห็นใจ (sympathy) และการติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคมระหว่างบุคคลหรือครอบครัวที่ทำให้เกิดหน่วยทางสังคมขึ้นมา Hanifan ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า การสร้างทุนทางสังคมในชุมชน ก็เช่นเดียวกันกับองค์กรทางธุรกิจ คือจะต้องมีการสะสมทุนก่อนการดำเนินธุรกิจ การสร้างทุนทางสังคมโดยองค์กรทางสังคมนั้น ปัจเจกบุคคลจะต้องสร้างมิตรภาพ และจะต้องเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าครอบครัว เพราะปัจเจกบุคคล หากอยู่โดยลำพังอาจจะไม่ได้รับการช่วยเหลือทางสังคม แต่ถ้าเขาเริ่มมีการติดต่อกับเพื่อนบ้าน ทุนทางสังคมก็จะมีการสะสมขึ้นมา ความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวอาจจะช่วยให้ปัจเจกสามารถบรรลุถึงความต้องการทางสังคมที่ตนเองต้องการ และยังสามารถสนับสนุนให้เกิด

ศักยภาพของทุนทางสังคมจนมีความพอเพียงต่อการปรับปรุงการดำเนินชีวิตของคนทั้งชุมชนให้ดีขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะเช่นนี้ ชุมชนเองโดยภาพรวมก็จะได้รับประโยชน์จากการร่วมมือของสมาชิกทุกคนซึ่งถือว่าต่างคนก็เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ในขณะที่ปัจเจกบุคคลเองก็จะได้รับประโยชน์จากการคบค้าสมาคมกันอันจะนำมาซึ่งความช่วยเหลือ ความเห็นอกเห็นใจ และมิตรภาพจากเพื่อนบ้าน

Robert D. Putnam (2000, p. 288-300) กล่าวถึงคำว่า“ทุนทางสังคม” ในงานของเขาที่เป็นการศึกษาถึงทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยในประเทศอิตาลี เมื่อปี 1970 ซึ่งได้พบว่า ทุนทางสังคมมีส่วนส่งเสริมการปกครองในรูปแบบประชาธิปไตย Robert ได้ยกตัวอย่างการปกครองระหว่างแคว้นต่าง ๆ ของอิตาลี โดยนำมาเปรียบเทียบกัน เพื่อชี้ให้เห็นถึงปรากฏการณ์อันเนื่องมาจากทุนทางสังคมที่ก่อให้เกิดการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่ดี โดยยกตัวอย่างของแคว้น Emilia-Romagna and Tuscany และได้ชี้ให้เห็นว่า แคว้นดังกล่าวมีการจัดองค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง ประชาชนมีความสนใจในประเด็นที่เป็นสาธารณะร่วมกัน และทำให้เกิดการรวมกลุ่ม (ไม่ใช่ร่วมกันเพราะระบบอุปถัมภ์) ประชาชนมีความไว้วางใจกัน มีการปฏิบัติต่อกันอย่างตรงไปตรงมา รวมทั้งมีการเคารพต่อกฎหมายอย่างเคร่งครัด ผู้นำในชุมชนมีความซื่อสัตย์ และมีการปฏิบัติต่อบุคคลต่าง ๆ อย่างเท่าเทียมกัน เครือข่ายทางสังคม และเครือข่ายทางการเมืองของแคว้นเหล่านี้มีลักษณะเป็นไปในแนวราบมากกว่าแนวตั้ง ประชาชนในชุมชนมีค่านิยมเกี่ยวกับเรื่องความสามัคคี ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การมีส่วนร่วม และความซื่อสัตย์

นอกจากนี้ Robert D. Putnam ยังได้ยกกรณีตัวอย่างของแคว้นบางแคว้นที่มีลักษณะตรงกันข้าม อันได้แก่ Calabria และ Sicily นำมาเปรียบเทียบ ซึ่งพบว่า ประชาชนในแคว้นดังกล่าวขาดความเคารพในกฎหมาย แต่ในขณะเดียวกันประชาชนส่วนใหญ่ก็ต้องการกฎระเบียบที่เข้มงวดมากขึ้น Robert พบว่า สังคมที่อยู่ในภาวะเสมือนไร้กฎหมายนั้น ได้ทำให้ทุกคนรู้สึกเหมือนไร้อำนาจ และยังได้พบว่า มีการแสวงหาประโยชน์ส่วนตัว และประชาชนมีชีวิตรอยู่อย่างขาดความสุข และ Robert ได้ชี้ให้เห็นว่า กระบวนการเกิดของทุนทางสังคมนั้น เริ่มจากประชาชนในสังคม นั้นมีระบบคิด และค่านิยมที่ดี โดยได้เน้นให้เห็นว่า ระบบคิดที่ประชาชนเกิดความตระหนักถึงปัญหาสาธารณะร่วมกัน ทำให้ทุกคนได้หันมาให้ความร่วมมือกัน หรือการที่ประชาชนมีค่านิยมที่ดีร่วมกัน อาทิ มีความไว้วางใจกัน มีการเคารพกฎหมาย ผู้นำมีความซื่อสัตย์ มีความโปร่งใส มีความเป็นธรรม รักความเสมอภาค มีความสามัคคี ชอบมีส่วนร่วม และมีความซื่อสัตย์ ซึ่งระบบความคิด และค่านิยมดังกล่าวในหมู่ประชาชนทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในสังคมนั้นเป็นไปใน

ทางที่ดี และนำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดจากกระบวนการดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญในการส่งเสริมให้เกิดระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ดี

นอกจากนี้ ยังมีผลงานเกี่ยวกับทุนทางสังคม จากนักคิดคนอื่น ๆ อีก เช่น Jane Jacobs (1961) ได้ศึกษาในเรื่องของความสัมพันธ์ของคนในเมืองกับความไม่เป็นเพื่อน Pierre Bourdieu (1983) เขียนเกี่ยวกับทฤษฎีทางสังคม (social theory) James S. Coleman (1988) ได้ทำความเข้าใจของกรอบทฤษฎี โดยได้นำแนวคิดของ Putnam มาอธิบายว่าเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำ (actors and among actors) ที่จะส่งเสริมให้เกิดผลดีแก่กิจกรรม (productive activities) โดยพิจารณาในมิติของกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างและองค์กรของแต่ละปัจเจกชนที่ได้นำไปใช้ (structure and organisation act) ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับความสนใจของแต่ละบุคคลและมีการศึกษาทุนทางสังคมในบริบทที่เกี่ยวกับการศึกษา

ส่วน World Bank (1999) ได้กล่าวถึง ทุนทางสังคม และนำแนวคิดทุนทางสังคมไปใช้ในรูปของทุนแบบหนึ่งที่เป็นต่อการพัฒนา โดยพยายามที่จะตอบคำถามว่า อะไรเป็นทุนทางสังคมและจะทำไมอย่างใดเพื่อที่จะให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนสูงสุดต่อประเทศหรือชุมชน ซึ่งนับว่าเป็นแนวคิดที่ก่อให้เกิดการสร้างองค์กรที่เป็นประโยชน์ ทุนทางสังคม ในความหมายของ World Bank ได้แสดงหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่า การเพิ่มขึ้นของความยึดเหนี่ยวกันในสังคม สามารถนำไปพัฒนาเศรษฐกิจและการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

ต่อมา Francis Fukuyama (1999) ได้เขียนผลงานเรื่อง Social Capital and Civil Society โดยให้ทั้งความหมายและบทบาทของคำว่า ทุนทางสังคม ที่มีต่อระบบตลาดเสรีและประชาธิปไตย ในแง่ความหมายของทุนทางสังคม Francis Fukuyama ได้ชี้ให้เห็นถึงรูปธรรมของชนบทธรรมเนียมที่ไม่เป็นทางการว่า สามารถสนับสนุนให้เกิดความร่วมมือระหว่างบุคคลสองคนหรือมากกว่านั้นขึ้นไปได้ นับตั้งแต่เรื่องของธรรมเนียมต่างตอบแทนระหว่างพวกพ้อง ไปจนถึงเรื่องที่มีความซับซ้อน ดังเช่น คำสอนในหลักศาสนา จึงจะเห็นได้ว่า โดยนัยของความหมายนี้ เรื่องเกี่ยวกับความไว้วางใจกัน ความเป็นเครือข่าย ความเป็นประชาสังคม และปรากฏการณ์ในลักษณะเดียวกัน เป็นเสมือนสิ่งที่เป็นผลมาจากทุนทางสังคม มากกว่าจะเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคมด้วยตัวของมันเอง

นอกจากนี้ Francis Fukuyama ได้กล่าวถึงบทบาทของทุนทางสังคมเกี่ยวกับระบบตลาดเสรีและทางด้านเศรษฐศาสตร์ไว้ว่า เป็นการลดต้นทุนในการดำเนินงาน เป็นทุนที่เกี่ยวข้องกับกลไกในการประสานงาน อาทิ การทำสัญญา การประสานงานที่มีสายบังคับบัญชาเป็นลำดับชั้น กฎระเบียบของทางราชการ และการดำเนินงานอื่น ๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าจะมี

ความเป็นได้ที่การประสานงานโดยไม่มีเรื่องของทุนทางสังคมเข้ามาเกี่ยวข้องอาจจะประสบความสำเร็จลงได้เช่นเดียวกัน แต่ก็เป็นที่แน่ชัดว่า การประสานงานดังกล่าวจะต้องมีค่าใช้จ่ายในเรื่องต่าง ๆ ตามมา อาทิ ค่าใช้จ่ายในการตรวจสอบเพื่อติดตามผลงาน ค่าใช้จ่ายในการเจรจาตกลงกัน ค่าใช้จ่ายในการขึ้นศาลเพราะเป็นความคืดกัน และค่าใช้จ่ายในการบังคับคดี

นอกจากนั้นแล้ว การศึกษายังได้พบว่า มีนักวิชาการคนอื่น ๆ ที่ได้นำเอาเรื่องเกี่ยวกับทุนทางสังคมมาประยุกต์ใช้กับงานด้านธุรกิจและการพัฒนาองค์กร อาทิ Cohen and Prusak (2001) ได้มีผลงานที่เน้นทุนทางสังคมที่เกี่ยวกับการดูแลรักษาและพัฒนาองค์กร (organizational maintenance and development) เช่นเดียวกับผลงานของ Wayne E. Baker (2001) ที่ได้นำเอาทุนทางสังคมไปใช้ในงานที่เกี่ยวข้องกับธุรกิจและการพัฒนาองค์กร

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าที่มาของคำว่า ทุนทางสังคมในประเทศที่พัฒนาแล้ว ส่วนหนึ่งได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตและระบบการจัดการที่มีความสมดุลเหมาะสมที่ได้เริ่มสูญหายไปจากสังคม ดังนั้น คำว่าทุนทางสังคม ที่นักวิชาการได้นำเสนอต่อสังคม ส่วนหนึ่งเป็นการเรียกร้องเพื่อให้สังคมเกิดความตระหนักต่อเรื่องดังกล่าว นอกจากนี้ คำว่าทุนทางสังคมในประเทศที่พัฒนาแล้วได้เชื่อมโยงไปสู่เรื่องของกรอบระบอบประชาธิปไตย โดยมองเห็นว่า การเมืองค้ำภพประชาชนที่เข้มแข็งและประชาชนสนใจในประเด็นสาธารณะ มีความไว้วางใจกัน มีการเคารพกฎหมาย และมีการดำเนินการที่ไม่เป็นทางการแบบตรงไปตรงมา จะมีส่วนส่งเสริมทำให้การปกครองในระบอบประชาธิปไตยเข้มแข็ง

นอกจากนี้ สิ่งที่นักวิชาการตะวันตกให้ความสนใจ ถึงการมองเกี่ยวกับบทบาทของทุนทางสังคมต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการลดต้นทุนการผลิต เช่นเดียวกับธนาคารโลก ซึ่งเป็นองค์กรนานาชาติ ก็ได้นำเสนอบทบาทของทุนทางสังคมในรูปของความยืดหยุ่นกันทางสังคมที่มีต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืน

ทุนทางสังคมในประเทศไทย สำหรับคำว่า ทุนทางสังคม ที่ปรากฏในประเทศไทยในระยะแรก ๆ ยังไม่ชัดเจนมากนัก แต่ได้พบผลการศึกษาจากนักวิชาการทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างชาติที่ได้ศึกษาถึงโครงสร้างของสังคมไทยในแง่มุมต่าง ๆ และได้สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์บางประการของประชาชนในชุมชนไทยที่พอจะกล่าวอ้างได้ว่า เป็นเรื่องที่ใกล้เคียงกับความหมายของคำว่า ทุนทางสังคม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับหลักการและวิถีชีวิต

นักวิชาการไทยท่านแรกที่ได้กล่าวถึง และให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก ในความสัมพันธ์ของประชาชนในชุมชน/สังคม คือ ปรีดี พนมยงค์ (อ้างใน จิตติพิทย นาถสุภา และคณะ 2541, น. 243-244) โดยท่านได้อธิบายไว้ในกฎหมายปกครองเกี่ยวกับลัทธิสหกรณ์ที่จัดตั้งขึ้นเป็น

ชุมชนขนาดย่อม ซึ่งมีรากฐานอยู่บนความช่วยเหลือซึ่งกันและกันของสมาชิกของชุมชน โดยไม่ต้องมีรูปแบบการปกครองมาก และใช้หลักความช่วยเหลือซึ่งกันและกันโดยสมัครใจในกิจกรรมต่าง ๆ ที่เรียกว่า “สามัคคีธรรม” โดยในปี พ.ศ. 2500 อาจารย์ปรีดี ยังได้เขียนเกี่ยวกับประเพณีของชาวนาในเรื่องการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในหนังสือชื่อ “ความเป็นอนิจจังของสังคม” โดยได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “ความเป็นอยู่ชนิดที่มีความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันภายในสังคมน้อย ๆ นั้น ยังเป็นประเพณีตกทอดมาถึงชาวชนบทในปัจจุบัน ที่มีการร่วมมือกันในการทำนา เช่น การลงแขก ไถนา ดำนา เกี่ยวข้าว ฯลฯ”

จากข้อความดังกล่าว จะเห็นได้ว่า อาจารย์ปรีดี ได้สะท้อนถึงปรากฏการณ์ของทุนทางสังคมที่มีอยู่ในสังคมไทย ทั้งในส่วนที่เป็นหลักการและที่เป็นวิถีชีวิตของคนไทย โดยทั้งสองส่วนที่ถูกนำเสนอสามารถพิจารณาได้ในรูปของกระบวนการทางสังคม อาทิ ในส่วนที่เป็นหลักการของ สหกรณ์ โดยท่านได้นำเสนอให้เห็นถึงขั้นตอนของระบบคิดที่เป็นเรื่องของแนวคิดสหกรณ์ ที่เน้นการรวมคนมากกว่าการรวมเงิน เน้นความสามัคคีของสมาชิกในชุมชน ซึ่งระบบคิดนี้ จะมีผลต่อขั้นตอนการปฏิบัติ ทำให้เกิดกลุ่มสหกรณ์ เกิดความร่วมมือกันทำกิจกรรมของสมาชิก และส่งผลถึงผลลัพธ์อันได้แก่ ความเป็นปึกแผ่นของสมาชิกกลุ่มสหกรณ์ และความสามารถในการแก้ไขปัญหาของกลุ่มสหกรณ์ ในส่วนที่เป็นวิถีชีวิต ท่านได้นำเสนอถึงขั้นตอนที่เป็นระบบคิดที่เกี่ยวกับค่านิยมอันเป็นประเพณีที่มีการสืบทอดกันมาจากบรรพชน ที่เกี่ยวกับการลงแขกในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งส่งผลถึงขั้นตอนปฏิบัติทำให้สมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และส่งผลต่อผลลัพธ์ คือทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้

ในช่วง พ.ศ. 2520 ได้มีนักวิชาการของสำนักคิดที่เรียกว่า “สำนักวัฒนธรรมชุมชน” โดยผู้นำทางความคิดของสำนักนี้คนหนึ่ง คือ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีข้อโต้แย้งด้วยการวิพากษ์แนวทางการพัฒนาประเทศว่า พยายามดึงให้สังคมไทยต้องผ่านพบประสบการณ์ที่ขัดแย้งกับคุณค่าของสังคม (Anan 1993; Thongchai 1995; และ Kitahara 1996) โดย ดร. ฉัตรทิพย์ สนับสนุนให้คนท้องถิ่นศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนของตนเองในฐานะที่เป็นการวิจัยเพื่อสร้างจิตสำนึก ช่วยให้ตระหนักถึงคุณค่าขององค์กรส่วนรวม (Chatthip 1991, p.120)

นอกจากนี้ ยังมีนักวิชาการไทยอีกหลายท่านที่ได้พูดถึงความสัมพันธ์ของคนในชุมชนในรูปแบบของการผสมกลมกลืนกัน (Harmony) ของชุมชน ได้แก่ บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร (1947) เสรี พงศ์พิศ กาญจนา แก้วเทพ และบำรุง บุญปัญญา ซึ่งอาจถือได้ว่าท่านเหล่านี้เป็นผู้นำคนสำคัญที่ทำให้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมีการเผยแพร่อย่างกว้างขวางในสังคมไทย ถึงแม้ว่าแนวคิดดังกล่าวจะไม่ได้กล่าวถึงคำว่าทุนทางสังคมโดยตรง แต่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนก็ได้ให้ความสำคัญ

แก่คน ให้คุณค่าและความสำคัญกับวัฒนธรรมที่ชุมชนมีอยู่ ว่าจะมีผลต่อการร่วมมือในการแก้ไขปัญหาของชาวบ้านได้อย่างไร

นักคิดแนววัฒนธรรมชุมชนที่สำคัญอีกท่านหนึ่ง ที่เป็นที่ยอมรับของสังคมไทยอย่างกว้างขวาง ได้แก่ ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ซึ่งได้ผนวกแนวความคิดและหลักการทางพระพุทธศาสนาเพิ่มเติมในแนวคิดการพัฒนาดังกล่าว โดยได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับพุทธเกษตร สังคมมานุษยภาพ และยุทธศาสตร์สามเหลี่ยมเขยื้อนภูเขา โดยเน้นสาระสำคัญที่เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาว่า การพัฒนาที่สมบูรณ์จะต้องพัฒนาจิตใจควบคู่ไปกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม รวมทั้งกระบวนการบริหารจัดการที่มาจากฝ่ายต่างๆ นอกจากนี้ ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ ยังได้เสนอให้ประชาชนรวมกลุ่มกัน เป็นกลุ่มย่อย และเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือและสร้างความเข้มแข็งให้แก่ตัวสมาชิกเองในลักษณะของชุมชนเข้มแข็ง (อ๋างโน จัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2541, น. 249)

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ได้มีการกล่าวถึงและให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ และการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันของคนในชุมชน ที่มีมาก่อนแนวคิดในเรื่องของทุนทางสังคม

นอกจากนี้ นักวิชาการสำนักแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ได้สะท้อนให้เห็นปรากฏการณ์ของทุนทางสังคมที่มีอยู่ในสังคมไทย โดยชี้ให้เห็นถึง ระบบคิดที่อยู่ในรูปของคุณค่า วัฒนธรรม ประเพณีของชุมชน โดยระบบคิดดังกล่าวได้ส่งผลถึงความสัมพันธ์ของสมาชิกในรูปแบบของความร่วมมือระหว่างกันในการแก้ไขปัญหา ซึ่งส่งผลถึงความเข้มแข็งของชุมชน ที่จะเห็นได้ในรูปของการรวมกลุ่มของประชาชน และการเกิดมีเครือข่ายของชุมชน

ในขณะเดียวกันก็มีนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่ง ที่ได้มีการพูดถึงความสัมพันธ์ของคนในสังคมหรือในชุมชนไทยรวมทั้งความสัมพันธ์ของคนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีลักษณะความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง โดยนักวิชาการกลุ่มนี้ได้ใช้แนวคิดในเรื่องของระบบอุปถัมภ์มาใช้ในการอธิบายรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าว อาทิ Hans-Dieter Bechstedt (1992) ได้พูดถึงตัวแบบของความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์ในสังคมไทยว่า สามารถวิเคราะห์แนวคิดหรือทฤษฎีที่ยืนยันว่าลักษณะหมู่บ้านตามประเพณีของไทยค่อนข้างอิสระในการปกครองตนเองมีลักษณะเป็นสังคมปิด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงและเป็นหน่วยของการร่วมมืออย่างเหนียวแน่น

โดย Bechstedt (1992, p. 266 - 272) ได้เสนอแนวคิดและได้แสดงหลักฐานเป็นจำนวนมากที่บ่งชี้ว่า สังคมชนบทของไทยในอดีตเป็นหมู่บ้านที่เลี้ยงตัวเองได้อย่างเพียงพอ (self-sufficient villages) รวมทั้งได้กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของระบบอุปถัมภ์ตามประวัติศาสตร์

ไทยว่า ความสำคัญและเนื้อหาของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์ในสังคมไทยมีความแตกต่างผันแปรไปตามช่วงระยะเวลาในแต่ละยุคสมัย โดยในเขตที่อยู่ห่างจากศูนย์กลางของประเทศ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์จะมีลักษณะรูปแบบของความเป็นสถาบันน้อยลง มีการใช้อำนาจบังคับควบคุมน้อยลง แต่มีการแลกเปลี่ยนผลตอบแทนในลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยกันมากขึ้น และอำนาจที่แท้จริงเป็นของท้องถิ่นจะมีลักษณะค่อนข้างเป็นอิสระในการปกครองตนเอง ผู้อุปถัมภ์ไม่สามารถพึ่งพาอำนาจจากส่วนกลาง แต่จำต้องแสวงหาความชอบธรรมและการยอมรับในฐานะผู้นำท้องถิ่นจากชุมชนของตนเองอันมีผลทำให้ชาวนาสามารถสร้างความแข็งแกร่งให้แก่ฐานะของตนเองได้

เช่นเดียวกับ James C. Scott (1977) ที่ได้พยายามพูดถึงการเมืองในระบบอุปถัมภ์กับผู้รับอุปถัมภ์และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กรณีของประเทศพม่า ฟิลิปปินส์ และไทยว่า ในสังคมประเพณีของชาวนา ได้มีการพัฒนากลไกที่จะช่วยให้เกิดความมั่นคงแก่ครอบครัวและช่วยให้เกิดการจัดสรรที่เหมาะสม เพื่อรักษาระดับของการยังชีพของแต่ละครอบครัว กลไกดังกล่าวนี้ เกี่ยวพันกับการควบคุมบังคับสมาชิกในชุมชน โดยกำหนดว่าใครก็ตามที่สะสมทรัพย์สินสมบัติได้มาก ก็ให้จัดสรรหรือกระจายส่วนหนึ่งไปให้กับคนอื่นในสังคม ดังนั้น บุคคลที่ร่ำรวยมักจะถูกบังคับให้อยู่ในตำแหน่งที่ต้องจัดพิธีกรรมที่มีค่าใช้จ่ายสูง โดยจะต้องบริจาคให้กับงานศาสนามากกว่าคนอื่น หรือให้กู้ยืมเงินหรือบริจาคและอื่นๆ จะเห็นได้ว่า บุคคลที่ร่ำรวยเหล่านี้จะใช้ทรัพยากรเพื่อเกียรติยศและความมีหน้ามีตาของตนเอง และด้วยการทำงานของกลไกทางสังคมดังกล่าว ทำให้ผู้ที่มีมากกว่าได้ช่วยเหลือผู้ที่ขาดแคลน อย่างน้อยก็ช่วยให้คนอื่น ๆ ในสังคมพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ (minimum well-being of others) ความสำคัญของระบบกลไกที่ช่วยให้เกิดการกระจายรายได้เช่นนี้ คือ กฎเกณฑ์ที่ทำงานภายใต้ระบบคุณธรรมของอำนาจในท้องถิ่น ซึ่งก็หมายถึงว่า ชาวนาไม่จำเป็นต้องพึ่งพาอำนาจจากภายนอกหรือพึ่งพากฎหมายเพื่อปกป้องตนเอง ตรงกันข้ามความร่ำรวยและฐานะของเขาได้รับการรับรองโดยความชอบธรรมที่เขาได้รับภายในชุมชนท้องถิ่นของเขาเอง

Bechstedt และ Scott ได้ให้ข้อมูลที่แสดงให้เห็นถึงความเหนียวแน่นของชุมชนชาวนาไทยในอดีตที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจที่มีการพึ่งพาตนเอง มีการพึ่งพาซึ่งกันและกันภายในชุมชนมากกว่าการพึ่งพาภายนอก ถึงแม้จะมีระบบอุปถัมภ์ภายในชุมชน แต่ก็ยังเป็นระบบอุปถัมภ์ที่มีความยืดหยุ่นถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน และไม่เป็นทางการมากนัก นอกจากนั้นยังมีการพัฒนากลไกขึ้นมาทำหน้าที่จัดสรรและกระจายทรัพยากรไปยังสมาชิกคนอื่น ๆ ให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ ซึ่งภาพทั้งหมดที่ถูกลำเลียงมานี้ ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีความ

เชื้ออาหารต่อกันภายใต้ระบบคุณธรรมของชุมชน โดยBechstedt และ Scott ได้สะท้อนให้เห็นภาพของ “ทุนทางสังคม” ที่เคยมีอยู่ในสังคมไทยมาก่อน ด้วยการชี้ให้เห็นถึงระบบคิดที่เกี่ยวกับระบบคุณธรรมของชุมชน และระบบอุปถัมภ์ที่มีความยืดหยุ่นและไม่เป็นทางการในสังคมไทย ที่ส่งผลถึงรูปแบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทย และรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้เกิดผลลัพธ์ อันได้แก่ ความเอื้ออาทรระหว่างกันของคนในสังคม การจัดสรรและการกระจายทรัพยากรไปยังบุคคลอื่น ๆ รวมทั้งการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน และความสามารถพึ่งตนเองได้ของชุมชน ซึ่งระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ดังกล่าวได้ส่งผลกระทบถึงความพออยู่พอกินของคนในชุมชน และการกระจายรายได้อย่างเป็นธรรมในชุมชน

แนวคิดและคำว่า “ทุนทางสังคม” ที่ถูกนำมาใช้ในสังคมไทย ได้เริ่มมีความชัดเจนและมีการนำมาใช้แพร่หลายมากขึ้นเมื่อปี 2540 โดยหลังจากที่ได้มีการจัดตั้งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (SIF) (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545, น.23-24) โครงการของกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมดังกล่าว ได้พยายามทำให้สังคมไทยหันกลับไปมองคุณค่าที่เคยมีอยู่ ซึ่งถือว่าเป็นทุนเดิมแต่อาจถูกมองข้ามไป ซึ่งสิ่งเหล่านั้นอาจเป็นสิ่งที่อยู่ในตัวบุคคล เช่น ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูล เป็นต้น หรือเป็นสิ่งที่อยู่ในชุมชนและได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพชน เช่น ภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อและวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งสิ่งที่เป็นศักยภาพในการพัฒนาของชุมชน เช่น ผู้นำ กลุ่ม องค์กรประชาชน เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งการดำเนินการในโครงการดังกล่าว ได้เกิดการฟื้นฟูทุนทางสังคมที่มีอยู่หรือบางที่เริ่มจะสูญหายไป ให้มีการนำกลับมาประยุกต์ให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนา ในระดับชุมชน ซึ่งหลังจากการดำเนินการของโครงการดังกล่าว คำว่า ทุนทางสังคม ก็ได้ถูกนำมาใช้ในประเทศไทยอย่างต่อเนื่อง

จึงอาจกล่าวได้ว่า คำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย ที่ได้มีการกล่าวถึงอย่างชัดแจ้ง และถูกนำมาใช้อย่างเป็นทางการ ก็เพิ่งจะเมื่อไม่นานมานี้เอง แต่ถ้าจะพิจารณาถึงปรากฏการณ์ที่แสดงถึงความช่วยเหลือเกื้อกูลกันของผู้คนในสังคมไทย ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้ออาทรกัน หรือความมีน้ำใจต่อกัน ก็อาจจะกล่าวได้ว่า สิ่งที่เราเรียกว่า “ทุนทางสังคม” ได้เคยมีปรากฏในสังคมไทยมาช้านานแล้ว

อย่างไรก็ตาม หากจะพิจารณาจากผลงานด้านวิชาการที่ได้มีการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมในประเทศไทย จะเห็นได้ว่า มีผลงานทางวิชาการหลายชิ้นที่ได้มีวิวัฒนาการมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาและแนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ หรือแม้กระทั่งแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่ประเทศไทยได้ประสบกับวิกฤตทางเศรษฐกิจและที่ได้มีโครงการกองทุนเพื่อสังคม (SIF) เกิด

ขึ้นในสังคมไทย คำว่า “ทุนทางสังคม” ก็ได้ถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวาง โดยมีความหมายที่ครอบคลุมไปในหลายบริบท เช่น เรื่องของวัฒนธรรม ได้แก่ เรื่องของภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ หรือเรื่องของความเป็นชุมชน ได้แก่ ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมทั้งในเรื่องขององค์กรภาคประชาชน ผู้นำ เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งโดยภาพรวมจะเห็นได้ว่า นักวิชาการไทยหรือแม้แต่ผลการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับสังคมไทยของนักวิชาการต่างชาติ ได้สะท้อนให้เห็นภาพของทุนทางสังคมไทยที่เคยมีมาในอดีตอย่างชัดเจน รวมทั้งการชี้ให้เห็นถึงระบบคิดในสังคมไทย ที่เกี่ยวกับคุณธรรมของชุมชนซึ่งส่วนหนึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากหลักคำสอนในพุทธศาสนา ค่านิยม ประเพณีอันดีงามที่สืบทอดมาจากบรรพชน รวมทั้งระบบอุปถัมภ์โดยเฉพาะในชุมชนที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจ ที่มีความยืดหยุ่นไม่เป็นทางการ สิ่งต่างๆ เหล่านี้ ได้ส่งผลถึงรูปแบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน และส่งผลถึงความไว้วางใจกัน ความเอื้ออาทรระหว่างกัน ความเป็นกลุ่มเป็นก้อนและความเป็นเครือข่ายระหว่างกันของคนในสังคมไทย ซึ่งมีผลต่อสภาพความเพียงพอหรือความพออยู่พอกินของคนในชุมชน รวมทั้งความสามารถพึ่งพาอาศัยกัน และการพึ่งพาตนเองของชุมชนไทยด้วย

จากการศึกษาดังกล่าว นอกจากจะทำให้ทราบถึงความเป็นมาในเชิงประวัติศาสตร์หรือในเชิงวิวัฒนาการของทุนทางสังคมแล้ว ยังทำให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของทุนทางสังคมในรูปของกระบวนการ (process) และในรูปของระบบ (system) โดยจะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคม มีการเปลี่ยนแปลงในขั้นตอนต่าง ๆ นับตั้งแต่ขั้นของระบบคิด ที่ส่งผลถึงขั้นตอนของวิถีปฏิบัติ และขั้นของการเกิดผลลัพธ์ และผลกระทบต่อชุมชนหรือสังคม

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า สิ่งหนึ่งที่เหมือนกันระหว่างทุนทางสังคมของประเทศที่พัฒนาแล้วและประเทศที่กำลังพัฒนา ได้แก่ การมีอยู่และการสูญหายไปของทุนทางสังคม สิ่งที่น่าจะเป็นภารกิจหลักของการศึกษา ก็คือการตั้งคำถามว่า ทุนทางสังคมหายไปได้อย่างไร อะไรเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ทุนทางสังคมของแต่ละสังคมหายไป และจะมีวิธีการสร้างหรือเรียกเอาทุนทางสังคมกลับคืนมาสู่สังคมต่าง ๆ ได้อย่างไร การที่จะสามารถสร้างหรือเรียกเอาทุนทางสังคมกลับคืนมาได้ นั้น สิ่งแรกที่สำคัญเห็นจะเป็นเรื่องของความเข้าใจเรื่องของทุนทางสังคม อย่างถ่องแท้ชัดเจน แต่จากการศึกษาผลงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับเรื่องของทุนทางสังคมในอดีตที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่า มีการนำเสนอในรูปแบบต่าง ๆ ที่มีความแตกต่าง ทำให้การรับรู้ ความเข้าใจ ที่จะนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ให้เป็นระบบทำได้ค่อนข้างยาก อย่างไรก็ตาม จากการรวบรวมผลการศึกษาทั้งของนักวิชาการไทยและนักวิชาการต่างชาติ พบว่า สิ่งที่ได้ถูกนำเสนอทั้งหมดอาจจะนำมาอธิบายใหม่ โดยการจัดให้อยู่ในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process)

กล่าวคือ ทุนทางสังคม เป็นทั้งแนวคิดที่มาจากความเอื้ออาทร การไว้วางใจซึ่งกันและกัน วิธีการปฏิบัติที่จะนำไปสู่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคม และผลที่เกิดขึ้นคือการเพิ่มผลผลิตในการพัฒนาต่างๆ ดังนั้น สิ่งที่เป็นเป้าหมายเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่งของการศึกษา ก็คือการพัฒนากรอบความคิดเพื่อใช้ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับทุนทางสังคม ซึ่งกรอบความคิดดังกล่าว จะได้นำเสนอให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้นในตอนต่อไป

2.3.2 ความหมายคำว่า “ทุนทางสังคม”

คำว่า “ทุนทางสังคม” เป็นสิ่งหนึ่งที่หลายฝ่ายพยายามอธิบายและให้ความหมายที่หลากหลาย ทุนทางสังคมเป็นนามธรรม ที่ไม่อาจนับออกมาว่ามีมูลค่าเท่าใด แต่มีความรู้สึกว่ามีอยู่ในสังคม ซึ่งน่าจะมีหลายประเภทและมีรายละเอียดมากมาย สิ่งที่เราเรียกว่า ทุนทางสังคมนั้น มีอยู่ในทุกสังคมแต่มีมากน้อยต่างกัน และเป็นทุนที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกว่ามี “มีพอ” “มีคุณธรรม” “รู้จักแบ่งปัน” ฯลฯ (นพ.ชาติวี เจริญศิริ, 2543, น. 6-7)

การให้ความหมายของทุนทางสังคมนั้น จึงมีความแตกต่างตามนัยและบริบทที่แตกต่างของผู้ให้ความหมายและประสบการณ์ในการทำงาน ซึ่ง Fukuyama (1997) นักวิชาการทางตะวันตกได้กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า หากจะกล่าวในความหมายทั่ว ๆ ไปหรือให้กินความหมายอย่างกว้างขวางแล้ว ทุนทางสังคม เป็นเสมือนธรรมชาติพื้นฐานที่มีอยู่ในแต่ละสังคมที่จะก่อให้เกิดการกระทำที่เป็นประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งได้แก่ ข้อมูลข่าวสาร การไว้วางใจกัน และจารีตที่เกี่ยวข้องกับการพึ่งพิงอิงกัน หรือการต่างตอบแทนกัน (information, trust, and norms of reciprocity inhering in one's social networks)

Robert D. Putnam (1993, p. 83-116) กล่าวถึงความหมายทุนทางสังคมว่า เป็นส่วนที่เอื้อประโยชน์ต่อทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในประเด็นของความสัมพันธ์กันทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกันและกัน ที่ส่งผลให้เกิดความสะดวกต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจ

James Coleman (1994) ได้อธิบายและให้ความหมายทุนทางสังคมว่า เป็นชุดของความสัมพันธ์ (set of relationships) ระหว่างคน เป็นความสัมพันธ์ที่มีผลมาจากความตั้งใจบนพื้นฐานของความคาดหวังในสิ่งที่ต้องใช้ร่วมกัน (common) เป็นชุดของการมีค่านิยมร่วมกัน (set of shared values) และการมีสำนึกของความไว้วางใจ (sense of trust) ระหว่างกัน สิ่งเหล่านี้ถือเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างคนสองคนหรือมากกว่าที่ได้แสดงออกมาและส่งผลต่อกิจกรรมที่ได้กระทำในมิติดังกล่าว ทำให้เห็นได้ว่า ทุนทางสังคมนั้น เป็นโครงสร้างทางสังคมที่เกิดขึ้นกับปัจเจกบุคคลในองค์กรและในทางตรงกันข้ามในที่ที่มีทุนทางสังคมอ่อนแอ ก็จะมีปรากฏ

การณ์ของความขัดแย้งกันในค่านิยมและการขาดซึ่งความไว้วางใจระหว่างกัน(conflicting values and lack of trust)

Gary G. Wehlage (อ้างใน Anne Turnbaugh Lockwood, 2000) ได้ยกตัวอย่างและอธิบายความหมายเกี่ยวกับทุนทางสังคมภายใต้แนวคิดของ Coleman ว่า โรงเรียนที่ขาดทุนทางสังคมจะเห็นได้จากการที่บุคลากรขาดความร่วมมือในการทำงานเป็นทีม แต่ละคนมีวัตถุประสงค์และเป้าหมายส่วนตัวที่ปราศจากการคิดถึงผลประโยชน์ส่วนรวม ความสัมพันธ์ของเจ้าหน้าที่ที่เป็นอยู่จะเป็นไปอย่างผิวเผินขาดความเต็มใจ ขาดความยึดเหนี่ยวซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง ขาดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และขาดการแบ่งปันแนวความคิดในสิ่งที่จะมีการดำเนินงานร่วมกัน และว่า ทุนทางสังคมในมุมมองของวิถีชีวิตในสังคม (social life) คือ การมีเครือข่าย สถาบัน นโยบาย จารีต และความสัมพันธ์ที่ทำให้คนทำงานร่วมกันได้ สร้างพลังร่วมกัน และสร้างความภาคีระหว่างกัน

Robert D. Putnam (1999) ได้เพิ่มเรื่องความไว้วางใจเข้าไปด้วย ซึ่งถือว่าเรื่องของความไว้วางใจเป็นสิ่งที่ช่วยเชื่อมโยงระหว่างส่วนย่อย ๆ ของชุมชนเข้าด้วยกัน รวมทั้งการเชื่อมต่อรอยแยกของสังคมเข้าด้วยกันในลักษณะดังกล่าว ทุนทางสังคมจึงเป็นเสมือนสะพานเชื่อมที่จะทำให้เกิดความร่วมมือเพิ่มขึ้นระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ที่หลากหลายในชุมชน และเป็น การเปิดกว้างสำหรับทุก ๆ คน อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ทุนทางสังคมจะเปิดกว้างสำหรับกลุ่มผลประโยชน์ทั่ว ๆ ไป แต่ทุนทางสังคมก็คงจะไม่รวมถึงกลุ่มหรือแก๊งค์รุ่นที่ จะทำอะไรก็ได้ตามอำเภอใจ ทุนทางสังคมจึงมีทั้งเครือข่ายและธรรมเนียมปฏิบัติที่สมาชิกสามารถร่วมมือกันได้อย่างดี เป็น การกระทำที่มีการคาดหวังภายใต้เป้าหมายทางเศรษฐกิจ รวมทั้งพฤติกรรมที่ค้นหาเป้าหมายของสมาชิกร่วมกัน

จากความหมายของทุนทางสังคมดังกล่าว Putnam ได้หมายถึงเรื่องของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน และความไว้วางใจระหว่างกัน เช่นเดียวกับ Coleman ก็ได้ให้ความหมายของทุนทางสังคมไว้ว่า เป็นชุดของความสัมพันธ์ที่อยู่บนความคาดหวังและค่านิยมร่วมกัน รวมทั้ง การมีสำนึกในความไว้วางใจระหว่างกันด้วย นอกจากนั้น Coleman ยังได้มองทุนทางสังคมเพิ่มเติมในมิติของวิถีชีวิตในสังคมว่า คือการมีเครือข่าย สถาบัน นโยบาย และจารีต ซึ่งนอกจากมิติในแง่ของความหมายแล้ว ทั้ง Putnam และ Coleman ยังเสนอมิติในแง่ของระบบ และกระบวนการของทุนทางสังคม โดยชี้ให้เห็นว่า ระบบคิดที่อยู่ในรูปของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจกัน และจารีต จะมีผลต่อความสัมพันธ์ของคน ซึ่งจะส่งผลต่อการจัดระเบียบเศรษฐกิจ สังคม ความเป็นชุมชน และเกิดผลดีต่อการดำเนินกิจกรรม

Robert D. Putnam (1991) ได้พยายามนำเสนอทุนทางสังคมด้วยการเชื่อมโยงมิติในปัจจุบัน อนาคต กับมิติในอดีต โดยอธิบายว่า ทุนทางสังคมซึ่งประกอบด้วยความไว้วางใจกัน การต่างตอบแทนหรือการพึ่งพาอาศัยกัน การมีข้อพันธะกรณีร่วมกันของประชาชน ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับขนบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรมนั้น สิ่งเหล่านี้เป็นรูปแบบของทุนทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นในอดีต และพยายามที่จะนำมาใช้ในปัจจุบันหรืออนาคต ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าว จึงเป็นความสัมพันธ์ที่มีการเชื่อมโยงระหว่างกันของสมาชิกในวัฒนธรรมเดียวกัน เป็นการสร้างความสำนึกในหน้าที่ร่วมกัน (sense of mutual obligation) และการทำให้รู้สึกปลอดภัยร่วมกันของหมู่สมาชิก

นอกจากนั้น Putnam (อ้างใน Carmen Sirianni and Lewis Friedland) ยังได้สรุปถึงทฤษฎีทางสังคมที่ทำให้มองเห็นเรื่องของทุนทางสังคมที่มีการสะสมหรือสำรองอยู่ในชุมชน ซึ่งลักษณะดังกล่าวทำให้ชุมชนเพิ่มขีดความสามารถในการแก้ปัญหาของชุมชนเองได้มากขึ้น จึงอาจสรุปได้ว่า ทุนทางสังคมที่สะสมและสำรองอยู่ในชุมชน จะเป็นตัวช่วยหล่อเลี้ยงสังคม โดยใช้จารีตหรือธรรมเนียมปฏิบัติของชุมชน การพึ่งพาอาศัยกันหรือการต่างตอบแทน และความไว้วางใจกันของคนในสังคม สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์กันของคนในสังคมที่ลดการเอาเปรียบผู้อื่น ผู้คนในสังคมจะเกิดการรวมตัวกัน มีการสร้างสำนึกร่วมกัน มีการเปลี่ยนจาก ตัวฉัน (I) เป็นพวกเรา (we) และทำให้เกิดค่านิยมในเรื่องของประโยชน์ส่วนรวมระหว่างคนในสังคม

นอกจากนี้ นักวิชาการคนอื่นๆ ได้พยายามให้ความหมายทุนทางสังคมในแง่มุมที่กว้างขวางออกไป อาทิ Pretty and Ward (2001) ได้อธิบายเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่มีประเด็นหลักอยู่ 4 ประเด็น อาทิ 1) ความสัมพันธ์ของความไว้วางใจ (relations of trust) 2) การต่างตอบแทนและการแลกเปลี่ยน 3) กฎระเบียบของส่วนรวม จารีต และการลงโทษ (common rules, norms and sanctions) และ 4) การติดต่อ เครือข่าย และกลุ่ม (connectedness, networks and groups)

New Hampshire Charitable Foundation (1998) ได้ให้ความหมายและอธิบายว่า ทุนทางสังคมเป็นความสัมพันธ์ของสมาชิกที่มีความไว้วางใจระหว่างกัน ทำให้เกิดจิตสำนึก เกิดการติดต่อกัน (connection) มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ (belonging) และความเป็นชุมชน (community) ร่วมกัน โดยสิ่งเหล่านี้อยู่บนพื้นฐานของความเคารพซึ่งกันและกัน (mutual respect) ความไว้วางใจระหว่างกัน (trust) และมีการต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน (reciprocity) จึงอาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสิ่งที่เชื่อมโยงให้มีการติดต่อ (bridge) ระหว่างคนที่มีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ อาทิ ด้านชาติพันธุ์ ศีลธรรม อายุ หรือรายได้ และสร้างความผูกมัด

กระชับแน่น (bond) ระหว่างคนที่มีความแตกต่างหลากหลายในชุมชนให้มีจุดที่ร่วมกัน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงระบบและกระบวนการของทุนทางสังคม โดยชี้ให้เห็นถึงระบบคิด ว่าเริ่มจากความสำนึก ร่วมกันในความเป็นเจ้าของ และความเป็นชุมชนเดียวกัน มีความเคารพต่อกัน มีความไว้วางใจกัน และมีค่านิยมต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน ระบบคิดเหล่านี้จะส่งผลถึงวิถีปฏิบัติในรูปของความ สัมพันธ์และความเชื่อมโยงของสมาชิกในชุมชนให้มีความเหนียวแน่นมากยิ่งขึ้น

World Bank (1999) ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า เป็นสถาบัน (institutions) ความสัมพันธ์ (relationships) และบรรทัดฐาน/จารีต (norms) ซึ่งมีลักษณะที่เป็นทั้งคุณภาพและ ปริมาณของการปฏิสัมพันธ์กันของคนในสังคม ทุนทางสังคมไม่ใช่เกิดได้ในสถาบันทั้งหมดของ สังคม แต่มันเป็นภาพที่เชื่อมสถาบันเหล่านั้นเข้าด้วยกัน บรรทัดฐาน/จารีต และความสัมพันธ์ใน สังคมเป็นสิ่งที่ฝังอยู่ในโครงสร้างของสังคมซึ่งสามารถทำให้ผู้คนเกิดความร่วมมือเพื่อเป้าหมายที่ปรารถนาสูงสุด นอกจากนั้น ทุนทางสังคมอาจจะถูกมองในลักษณะที่เป็นเจตคติและคุณค่าที่เกิด จากการดำเนินงานระหว่างคนภายในชุมชนและความช่วยเหลือในด้านเศรษฐกิจ และการพัฒนา จากภายนอกชุมชน

ทุนทางสังคมในมิติของ World Bank นั้น อาจจะไม่ใช้ระบบคิดและวิถีปฏิบัติที่ เกิดขึ้นในองค์กร ชุมชนหรือสังคมเสมอไป ทุนทางสังคมสามารถเกิดจากภายนอกองค์กร ชุมชน หรือสังคมได้ด้วย โดยที่ World Bank ได้ยกตัวอย่างความช่วยเหลือหรือการรับการพัฒนาจากภายนอกชุมชน

นอกจากนี้ World Bank ได้เสนอแตกต่างไปจากความหมายอื่น ๆ คือการมองว่า ถึงแม้ว่าบางองค์กร หรือบางสถาบันจะไม่มีทุนทางสังคมเกิดขึ้น แต่ทุนทางสังคมอาจจะมาจาก ภายนอกองค์กรหรือสถาบันนั้น ๆ และทำหน้าที่เชื่อมโยงให้เกิดความสัมพันธ์ หรือความร่วมมือ ระหว่างกันขององค์กรหรือสถาบันดังกล่าวได้

Cohen and Prusak (2001) ได้อธิบายว่าทุนทางสังคมประกอบด้วย สิ่งที่เอื้อให้ การติดต่อกันระหว่างบุคคลเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ (stock of active connections) ซึ่งก็ได้แก่ เรื่องของความไว้วางใจ (trust) และความเข้าใจอันดีระหว่างกัน (mutual understanding) การมี ค่านิยมร่วมกัน (shared values) การมีพฤติกรรมของสมาชิกที่อยู่ในรูปของเครือข่ายระหว่างคน (human networks) หรือระหว่างชุมชน ซึ่งจะก่อให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน ความหมายของ ทุนทางสังคมที่ Cohen and Prusak เห็นเหมือนคนอื่น ได้แก่การมองว่า ทุนทางสังคมเป็นระบบ และกระบวนการที่ประกอบด้วยระบบคิดอันได้แก่ ความไว้วางใจระหว่างกัน การมีค่านิยมร่วมกัน รวมทั้งความเข้าใจอันดีระหว่างกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะส่งผลถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างบุคคลให้

เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ และเห็นว่า ทุนทางสังคมประกอบไปด้วยความเข้าใจอันดีระหว่างกัน (understanding) ทั้งนี้เพราะว่า ความเข้าใจอันดีระหว่างกันนั้น น่าจะเป็นสิ่งที่เกิดได้จากการเรียนรู้ระหว่างบุคคล ในขณะที่ความไว้วางใจระหว่างกัน (trust) อาจจะได้ทั้งจากการเรียนรู้และความเชื่อมั่นศรัทธาของบุคคล ซึ่งแสดงให้เห็นว่า มิติที่ Cohen and Prusak ได้นำเสนอนี้ ทำให้สามารถมองได้ว่า ในระบบหรือกระบวนการทุนทางสังคมนั้น ระบบคิดของบุคคลหรือองค์กรอาจจะได้เกิดจากความเชื่อ ความศรัทธา หรือเกิดจากการเรียนรู้ของบุคคลก็ได้

Francis Fukuyama (1997) ได้อธิบายทุนทางสังคมว่า เป็นชุดของค่านิยมที่ไม่เป็นทางการ และบรรทัดฐาน/จารีตร่วมกัน (norms shared) ของสมาชิกกลุ่ม ซึ่งทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน อย่างไรก็ตาม การมีค่านิยมและบรรทัดฐาน/จารีตร่วมกันก็ไม่ได้หมายความว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมทั้งหมด เพราะว่าคุณค่าเหล่านั้นอาจจะเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องก็ได้ ดังนั้น ค่านิยมและบรรทัดฐาน/จารีต ที่เป็นทุนทางสังคมนั้นจะต้องเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับศีลธรรมความดีงาม (virtues) และกล่าวว่า ครอบครัวยุคใหม่เป็นแหล่งทุนทางสังคมที่สำคัญ และทุนทางสังคมในระดับครอบครัวสามารถสร้างได้ง่ายกว่าในระดับสังคม เพราะในสังคมมีความแตกต่างกันมากกว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติจะมีความไว้วางใจและการตอบแทนกันมากกว่าที่ไม่ใช่ญาติ ถึงแม้ว่าเครือญาติที่มีความแตกต่างกัน เช่น คนที่แข็งแรงกับคนที่อ่อนแอก็ยังสามารถส่งเสริมให้เกิดทุนทางสังคมได้เช่นกัน ดังนั้น ทุนทางสังคม จึงเป็นทรัพยากร (resources) ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคนในสังคม ทรัพยากรในรูปของทุนทางสังคมได้แก่ ความไว้วางใจกัน บรรทัดฐาน/จารีต และความเป็นเครือข่ายที่ได้ปรากฏขึ้น สำหรับในองค์กร/กลุ่มที่มีวัตถุประสงค์เพื่อส่วนรวมและมีทุนทางสังคมมาก ซึ่งจะเห็นได้จากการมีทรัพยากรที่อยู่ในรูปของบรรทัดฐาน/จารีตมาก ก็จะทำให้พบว่า คนในสังคมมีการพึ่งพาอาศัยกันหรือต่างตอบแทนกันมาก ซึ่งลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ จะส่งเสริมให้มีการต้อนรับหรือการประนีประนอมและการกำหนดนโยบายที่ครอบคลุมความเชื่อและความเห็นที่หลากหลายของประชาชนในกลุ่มและองค์กรได้มากขึ้น

นอกจากนี้ Fukuyama ยังได้นำเสนอเพิ่มเติม ซึ่งได้แก่ ค่านิยมที่ไม่เป็นทางการและความสอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงาม ประเด็นดังกล่าวทำให้ความหมายของทุนทางสังคมมีความชัดเจนยิ่งขึ้นว่า จะต้องเป็นเรื่องที่สอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงามเท่านั้น ดังนั้น ถึงแม้ว่าความสัมพันธ์ของสมาชิกจะมีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความไว้วางใจกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีการมุ่งประโยชน์ร่วมกัน และเป็นความสัมพันธ์กันอย่างไม่เป็นทางการก็ตาม แต่ถ้าความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่สอดคล้องกับศีลธรรมหรือความดีงามแล้ว ก็ไม่น่าจะถือว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคม

ส่วนการมองว่าครอบครัวเป็นแหล่งทุนทางสังคมที่สำคัญและสามารถสร้างได้ง่ายกว่าระดับสังคมนั้น ได้สะท้อนให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ใกล้ชิด และค่านิยมความเชื่อเกี่ยวกับการสืบทอดเชื้อสายและเครือญาติ มีส่วนเป็นอย่างมากที่จะทำให้บุคคลเกิดความเชื่ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไว้วางใจกัน หรือต่างตอบแทนกัน ถึงแม้การต่างตอบแทนนั้นจะเป็นไปอย่างไม่เท่าเทียมกัน หรือคนหนึ่งอาจได้รับประโยชน์มากกว่าอีกคนหนึ่งก็ตาม

ส่วนการมองว่า ทุนทางสังคมเป็นทรัพยากรที่อยู่ในรูปของความไว้วางใจกัน บรรทัดฐาน/จารีต และความเป็นเครือข่ายที่ปรากฏอยู่ในองค์กร/กลุ่มที่มุ่งประโยชน์ส่วนรวมนั้น ทำให้การพิจารณาเรื่องทุนทางสังคมมีความชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการมองว่า สังคมที่มีทุนทางสังคมมาก จะต้องมีสถาบันทางสังคมมาก มีกลุ่มหรือองค์กรที่ทำประโยชน์เพื่อสังคมมาก ซึ่งการมองเช่นนี้อาจจะมองในเชิงปริมาณมากเกินไป ดังนั้น การที่จะสรุปว่า สังคมใดมีทุนทางสังคมมาก นอกจากจะมองการมีอยู่ของสถาบันทางสังคม หรือกลุ่ม/องค์กรต่าง ๆ ในเชิงปริมาณแล้ว ก็จะต้องพิจารณาในเชิงคุณภาพด้วยว่า สถาบันฯ กลุ่มหรือองค์กรเหล่านั้น มีทรัพยากรที่อยู่ในรูปของความไว้วางใจกัน บรรทัดฐาน/จารีต และความเป็นเครือข่ายมากน้อยเพียงใดประกอบด้วย

การศึกษาข้างต้นได้ชี้ให้เห็นว่าทรัพยากรที่เกี่ยวกับจารีต การต่างตอบแทนกันซึ่งจะช่วยให้สมาชิกในสังคมมีการต่อยอดกัน หรือประนีประนอมได้ง่ายยิ่งขึ้น และมีการกำหนดนโยบายที่ครอบคลุมความเชื่อและความเห็นที่หลากหลายของประชาชนได้มากขึ้น สิ่งนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า สังคมที่มีทรัพยากรเกี่ยวกับจารีตการต่างตอบแทน จะมีการคำนึงถึงความแตกต่างหลากหลายของประชาชน และจารีตดังกล่าวก็ทำให้ประชาชนมีความขัดแย้งกันน้อยลง เพราะต่างคนต่างก็มีสำนึกในการพึ่งพาอาศัยกันอยู่แล้ว

Social Capital Interest Group (SCIG) ได้มีการนิยามทุนทางสังคมอย่างเป็นทางการว่า เป็นศักยภาพหรือความสามารถที่เป็นไปได้ที่จะพัฒนาให้เกิดเป็นผลประโยชน์ได้ (the potential benefits) เป็นความได้เปรียบของกลุ่มคนหรือชุมชน เพราะทุนทางสังคมสามารถทำให้เกิดประโยชน์ได้โดยการกระทำที่ติงามของคนหรือกลุ่มคนที่มีความเห็นอกเห็นใจกัน และมีความสำนึกร่วมกันที่จะก้าวไปข้างหน้า ซึ่งคำนิยามดังกล่าวได้สอดคล้องกับ Lindon Robison และ Marcelo Siles ซึ่งได้ให้ความหมายเพิ่มเติมไว้ว่า ทุนทางสังคม คือ คนหรือกลุ่มคนที่มีความเกี่ยวข้องกัน ดูแลเอาใจใส่ซึ่งกันและกัน มีความเคารพต่อกัน และมีจิตสำนึกผูกพันกัน จึงจะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าว เป็นเสมือนสิ่งดี ๆ ที่ถูกคาดหวังขึ้นในการแลกเปลี่ยนกันระหว่างคนหรือกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์กัน ซึ่งการมองว่าทุนทางสังคมเป็นศักยภาพหรือความสามารถที่

เป็นไปได้ที่จะพัฒนาให้เกิดเป็นผลประโยชน์ได้นั้น (the potential benefits) ทำให้มองเห็นภาพของชุมชนแต่ละแห่งว่า มีศักยภาพไม่เท่ากัน และขึ้นอยู่กับทุนทางสังคมที่มีอยู่

อย่างไรก็ตาม ทั้ง SCIG, Lindon Robinson และ Marcelo Siles ต่างก็มองทุนทางสังคมในมิติของระบบคิด และวิธีปฏิบัติรวมกันไป ซึ่งสามารถจำแนกได้ว่า ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับระบบคิด ต่างก็มองว่าทุนทางสังคมประกอบด้วยความสัมพันธ์กันที่จะก้าวไปข้างหน้า หรือมีจิตสำนึกผูกพันกันของคนในสังคม รวมทั้งการมีค่านิยมในการเคารพต่อกัน และค่านิยมต่างตอบแทนหรือแลกเปลี่ยนระหว่างกัน ซึ่งระบบคิด และค่านิยมดังกล่าวทำให้คนในสังคมมีวิธีปฏิบัติต่อกันด้วยความเห็นอกเห็นใจ รวมทั้งการเอาใจใส่ดูแลซึ่งกันและกัน

ดังนั้น ทุนทางสังคม จึงหมายถึงเรื่องของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจระหว่างกัน และเป็นชุดของความสัมพันธ์ที่อยู่บนความคาดหวังและค่านิยมร่วมกัน ทุนทางสังคมอาจมองในมิติที่กว้างขึ้น เป็นการมองสังคมที่นอกเหนือจากตัวองค์กร สถาบัน หรือชุมชน ซึ่งการมองทุนทางสังคมในมิติระหว่างองค์กร ระหว่างสถาบัน และระหว่างชุมชนนี้ จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมจึงเป็นเรื่องของการเชื่อมโยงกันระหว่างองค์กร สถาบัน หรือเครือข่ายชุมชน ที่เป็นเรื่องนอกเหนือจากระบบคิดและวิธีปฏิบัติที่เกิดขึ้นในองค์กร ชุมชน หรือสังคมเท่านั้น ซึ่งหมายความว่าทุนทางสังคมสามารถเกิดจากภายนอกองค์กร ชุมชน หรือสังคมได้ด้วย ทุนทางสังคมอาจหมายถึงความเข้าใจอันดีระหว่างกัน (understanding) ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดได้จากการเรียนรู้ระหว่างบุคคล ในขณะที่ความไว้วางใจระหว่างกัน (trust) อาจจะได้ทั้งจากการเรียนรู้และความเชื่อมั่นศรัทธาของบุคคล ทำให้สามารถมองได้ว่า ในระบบหรือกระบวนการทุนทางสังคมนั้น ระบบคิดของบุคคลหรือองค์กรอาจจะเกิดจากความเชื่อ ความศรัทธา หรือเกิดจากการเรียนรู้ของบุคคลก็ได้

จากความหมายต่างๆ ดังกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมจึงหมายถึง ค่านิยมที่ไม่เป็นทางการที่มีความสอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงามและทำให้เกิดความชัดเจนว่า ถ้าความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่สอดคล้องกับศีลธรรมความดีงาม ก็ไม่น่าจะถือว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคม เพราะทุนทางสังคมเน้นความสัมพันธ์ใกล้ชิดและค่านิยมความเชื่อที่มีส่วนทำให้บุคคลเกิดความเอื้ออาทรช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไว้วางใจกัน หรือต่างตอบแทนกัน ในบรรทัดฐานและจารีตประเพณีที่ดีงาม และมีความเป็นเครือข่ายที่ปรากฏอยู่ในองค์กร/กลุ่มที่มุ่งประโยชน์ต่อส่วนรวม

ความหมายคำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย ได้มีนักวิชาการกล่าวถึงทุนทางสังคมกันมากขึ้น หลังจากเกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจของประเทศไทย ปี 2540 และหน่วยงานที่ทำให้คำว่า “ทุนทางสังคม” แพร่หลายมากที่สุดได้แก่ กองทุนเพื่อสังคม (SIF) ที่ได้มองว่า ทุนของชุมชนเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง ซึ่งประกอบด้วย (ทุน) ฐาน

ทรัพยากรธรรมชาติ และฐานวัฒนธรรม ความเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ การหลอมจิตใจหลอมความคิดและการผนึกกำลัง การสร้างทักษะในการจัดการ รวมทั้งการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งทั้งหมดจะส่งเสริมให้เกิดความเอื้ออาทรและความสามัคคี ที่ทำให้คนมีความเสียสละที่จะทำงานร่วมกัน โดยมีการรวมกำลังความคิด ความรู้ สติปัญญา และความชำนาญที่มีอยู่ไปใช้ในการจัดการแก้ไขปัญหา

เอนก นาคนบุตร (2544) กล่าวถึงทุนทางสังคมในลักษณะของความเข้มแข็งของชุมชนว่า มิใช่เป็นเรื่องที่เพิ่งเกิดขึ้นในประเทศไทย แต่หากเป็นคุณค่าเดิมที่สังคมไทยมีอยู่แล้ว ไม่ว่าจะเป็นความมีน้ำใจต่อกัน การแบ่งปันซึ่งกันและกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน การเกาะเกี่ยวกันทางสังคม การรวมกลุ่มเป็นองค์กร หรือการจัดตั้งเป็นเครือข่ายต่าง ๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรผสมผสาน เครือข่ายโรงสีชุมชน เป็นต้น ทุนทางสังคมนี้ คือพลังสำคัญที่จะขับเคลื่อนชุมชนต่าง ๆ ให้มีความสามารถในการเพิ่มมูลค่าและทุนทางสังคมให้กับชุมชนตนเองมากขึ้น มีความเท่าทันต่อปัญหา และมีความสามารถในการจัดการกับปัญหาได้มากขึ้น และท้ายที่สุดสามารถพึ่งพาตนเองได้จริงในระยะยาว

ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม (2544) ได้อธิบายว่า ทุนทางสังคมเป็นนามธรรม หมายถึงความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น ความสามัคคี รวมพลัง การมีองค์กร มีหน่วยที่จะจัดการ จัดระบบต่าง ๆ ในชุมชน มีศิลปวัฒนธรรม มีจิตรวมใจ มีศีลธรรม มีความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลียวกันสิ่งต่างๆ เหล่านี้เรียกว่า เป็นทุนทางสังคม ซึ่งจะเป็พื้นฐานในท้องถิ่นและชุมชนให้มีการพัฒนาที่เข้มแข็งจริงจังและยั่งยืน

ประเวศ วะสี (2542) ได้มองว่า ทุนทางสังคมเป็นพลังทางสังคมในการแก้ปัญหาวิกฤตของสังคมได้ โดยให้ความหมายทุนทางสังคมว่า “การที่คนมารวมกัน เอาความดีมารวมกัน เอาความรู้มารวมกันเพื่อแก้ไขปัญหาของสังคม”

อัมมาร สยามวาลา (2543) ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า “เป็นการใช้ทรัพยากรของชุมชนในการแก้ปัญหา ทรัพยากรที่สำคัญ คือ สติปัญญา และความเอื้ออาทรต่อกัน สิ่งเหล่านี้คือทุนทางสังคม” โดยนัยนี้ ทุนทางสังคมก็นับเป็นมิติในรูปแบบของทรัพยากรของชุมชน อันประกอบด้วยเรื่องของค่านิยม ความเอื้ออาทรต่อกัน รวมทั้งเรื่องของสติปัญญาที่มีอยู่ในชุมชนที่สมควรนำออกมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคม

อมรา พงศาพิชญ์ (2543) กล่าวถึงทุนทางสังคมใน Thailand Social Monitor: Social Capital and the Crisis ว่า คือความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในแนวราบและแนวตั้ง ระหว่างบุคคล สถาบัน และ/หรือองค์กรต่าง ๆ ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม และเครือข่าย ทั้งนี้ค่านิยมบรรทัดฐาน

ที่สังคมยึดถือ ซึ่งมีผลต่อวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึง ทุนทางสังคมโดยเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ ที่มีค่านิยมในการตอบแทนบุญคุณซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนแบบไม่เท่าเทียมกัน รวมทั้งการมีเครือข่ายการตอบแทนและใช้ประโยชน์ร่วมกัน และได้กล่าวถึงการนำแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมไปขยายใช้กับงานพัฒนาในปัจจุบัน

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544, น.20) กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า ทุนทางสังคม คือ วิถีคิด และระบบความรู้ในการจัดการวิถีของความเป็นชุมชน เช่น การจัดการทรัพยากร การจัดการระบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันในสังคมชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ หรือมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยวิถีคิดเชิงซ้อนและเกี่ยวข้องกับเรื่อง ระบบความรู้/ภูมิปัญญา อีกทั้งต้องอาศัยกฎเกณฑ์มากำกับการใช้ความรู้ นั้น ซึ่งอาจเป็นในรูปของจารีต กฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ทางสังคม พร้อมกันนั้นก็ต้องมีองค์กรที่เข้ามาทำหน้าที่จัดการเรื่องนั้น ๆ เช่น การใช้ทรัพยากรต่าง ๆ การจัดการทุน เป็นต้น

นอกจากนี้ อานันท์ ยังกล่าวถึงทุนที่เป็นเสมือนทุนทางสังคมเดิมของสังคมไทย ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อที่ดีในการนำไปประยุกต์ใช้ความหมายของเรื่องต่างๆ คือ มิติทางวัฒนธรรม โดยมิติทางวัฒนธรรมนั้นเป็นสิ่งที่ชุมชนพยายามจะรื้อฟื้นขึ้นมาเพราะมีนัยสำคัญทางสังคม เพื่อประโยชน์ของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการปลูกจิตสำนึก หรือรักษาสำนึกของชุมชนและเครือข่ายของชุมชนที่ต้องสัมพันธ์กันในการดำรงชีวิต และมักเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรที่ชุมชนต้องอิงอาศัย ไม่ว่าจะเป็น แม่น้ำลำคลอง ป่าต้นน้ำ ทะเล โดยจะเห็นได้จากมิติของความสัมพันธ์ผ่านงานบุญ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เตือนให้รู้ว่า ชีวิตเราที่อยู่มาได้ก็เพราะสำนึกในคุณค่าของทรัพยากรและร่วมกันรักษา อีกทั้งยังมีความหมายในแง่ที่เป็นการยืนยันในคุณค่าหรือกฎเกณฑ์ทางสังคมบางอย่าง เช่นกฎเกณฑ์ข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรส่วนรวมร่วมกัน เป็นต้น

ส่วนการระดมทุนเพื่อสังคม อานันท์ กล่าวว่า ทุนทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานทางความคิดและอุดมการณ์ของระบบสวัสดิการในสังคมไทยนั้น อยู่ภายใต้หลักการที่สำคัญ 2 ประการคือ การต่างตอบแทนกัน (reciprocity) และหลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality) ดังนั้น จะเห็นได้ว่า อานันท์ ได้เสนอทุนทางสังคมในมิติที่เป็นระบบคิด หรือวิถีคิด กับวิถีปฏิบัติ หรือระบบความรู้ในการจัดการกับวิถีชุมชนไว้อย่างชัดเจน และได้นำเสนอมิติทางวัฒนธรรมว่ามีความเกี่ยวข้องกับเรื่องทุนทางสังคมอย่างใกล้ชิด

ชัยวัฒน์ ธีระพันธ์ (2542) ได้แสดงความสัมพันธ์ ระหว่างประชาสังคม กับทุนทางสังคมว่า “ประชาสังคม” ไม่ใช่เป็นเพียงแค่การที่คนมาอยู่รวมกันเท่านั้น แต่คนเหล่านั้นต้องมีความ

ปฏิสัมพันธ์ต่อกัน พุดจาสื่อสารในจุดมุ่งหมายที่ไปด้วยกัน จนเกิดคุณภาพใหม่ การที่คนแต่ละคน มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันจะทำให้เกิดคุณภาพใหม่ที่แต่ละคนไม่มี ยิ่งมีการปฏิสัมพันธ์ดีเท่าใดก็ยิ่งก่อให้เกิดคุณภาพสูงขึ้น จนทำให้เกิดทุนทางปัญญา - ทุนทางสังคม และก่อให้เกิดประชาสังคมขึ้น นั่นคือ ประชาสังคมที่ดี จะต้องก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ นำไปสู่การเกิดปัญญา และก่อให้เกิด ทุนทางสังคม อาจกล่าวได้ว่า “ประชาสังคม” เป็นเพียงแค่สื่อ แต่เนื้อหาของมัน คือ ทำให้เกิด ปัญญา เกิดทุนทางสังคม ที่ทำให้คนฉลาดขึ้นนั่นเอง

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งที่ได้เสนอในแนววัฒนธรรมว่าวัฒนธรรม เป็นทุนทางสังคมอีกประการหนึ่ง เช่น ชัยอนันต์ สมุทรวานิช (2538, น. 16-24) ได้เสนอแนวคิด เกี่ยวกับวัฒนธรรมว่า “วัฒนธรรมคือทุน” ที่จะเป็นรากฐานในการพัฒนาประเทศที่มีความสำคัญ ต่อสังคมไทย วัฒนธรรมที่เป็นทุนมีลักษณะเป็น Culture Stock และการเปลี่ยนแปลงใน Culture Stock น่าจะถือได้ว่า เกิดการลงทุนหรือทำให้ทุนเดิม (มรดกทางวัฒนธรรม) สามารถรักษาคูณค่า ไว้ได้ ซึ่งความมั่งคั่งและความมั่นคงทางจิตวิญญาณที่เน้นความมั่งคั่งทางวัฒนธรรม ก็คือจุด หมายของความเป็นมนุษย์ที่มีใช้เพียงมนุษย์เศรษฐกิจหรือเทคโนโลยีเท่านั้น โดย ชัยอนันต์ มองว่า วัฒนธรรมเป็นทุนของสังคมหนึ่งๆ ที่มีมาอย่างต่อเนื่อง แต่ถ้าไม่มีการสืบสาน ขาดการเอาใจใส่ดูแล สืบสาน ทุนทางสังคมก็ลดลงและหมดไป และในที่สุดคนในสังคมก็ขาดทุนทางชีวิตและเมื่อ วัฒนธรรมเป็นทุนอย่างหนึ่ง วัฒนธรรมก็มีผลผลิตหรือ Productivity แต่เป็นผลผลิตทางด้านการ สร้างคนที่มีความรอบด้านท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลง และการลงทุนในทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรมที่เป็นทุนเท่านั้นจึงจะช่วยรักษาสันติสุขของสังคมไทยไว้ได้ ดังนั้น ความหมายของ “ทุน ทางวัฒนธรรม” ของชัยอนันต์ น่าจะหมายถึง ทุนที่ก่อให้เกิดประโยชน์กับการพัฒนาประเทศโดย อาศัยพื้นฐานของสิ่งที่มีอยู่ในสังคมนั้น และพัฒนาไปสู่การยกระดับมาตรฐานทางสังคมที่จะส่งผล ไปสู่การพัฒนาในด้านอื่นๆ ในลักษณะของการเลือกใช้ที่เหมาะสม

ส่วน รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2539) กล่าวถึงทุนวัฒนธรรม ในเชิงเศรษฐศาสตร์ ว่า เป็นการนำวัฒนธรรมมาแฝงในรูปของสินค้าและบริการเพื่อเพิ่มมูลค่าในการผลิต ที่สร้างความพึง พอใจร่วมกัน โดยผ่านความร่วมมือในลักษณะของการสร้างสรรค์

นักวิชาการบางท่านกล่าวว่า “ทุนทางสังคม คือ เรื่องที่เกี่ยวกับขนาดหรือความ สัมพันธ์ของผู้คนที่อยู่ในลักษณะของเครือข่ายหรือชุมชน มีทรัพยากรที่สะสมไว้และมีความพร้อมที่ จะนำพลังเครือข่ายและทรัพยากรทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจเหล่านั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์”

จากนัยดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ความหมายของคำว่า ทุนทางสังคม ของนักวิชาการ ไทยได้มีการนำเสนอในมิติที่หลากหลาย เริ่มจากการเสนอว่า ทุนของชุมชนเป็นทุนทางสังคมอย่าง

หนึ่ง ซึ่งประกอบด้วย (ทุน) ฐานทรัพยากรธรรมชาติ ฐานวัฒนธรรม ความเอื้ออาทร ความสามัคคี ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ที่ทำให้คนมีความเชื่อเพื่อเผื่อแผ่ต่อกัน มีการรวมพลังความคิด ความรู้ สติปัญญา และความชำนาญที่มีอยู่ไปใช้ในการจัดการแก้ไขปัญหา รวมทั้งมีกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันอีกด้วย

ทุนทางสังคมเป็นคุณค่าเดิมที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย ทุนทางสังคม สามารถก่อให้เกิดพลังที่จะขับเคลื่อนชุมชนได้ พลังในที่นี้ได้แก่พลังแห่งปัญญาหรือความรู้ ซึ่งเป็นพลังที่จะช่วยให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างจริงจังและยั่งยืน นอกจากนี้ยังมีการนำเสนอทุนทางสังคมที่เป็นนามธรรม ได้แก่ ค่านิยมเกี่ยวกับความสามัคคี ความมีศรัทธาที่นำไปสู่การรวมจิตใจ และการรวมพลังของผู้คน รวมทั้งได้นำเสนอเรื่องของวัฒนธรรม ความมีศีลธรรม และการมีองค์กรในการจัดการกับระบบต่าง ๆ โดยมีความเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมและจะทำให้ชุมชนมีการพัฒนาที่เข้มแข็งอย่างจริงจังและยั่งยืนได้ต่อไป

ทุนทางสังคมในความหมายทั้งของนักวิชาการไทยและต่างประเทศ ยังมองในมิติที่เป็นพลังทางสังคม โดยเป็นพลังที่เกิดจากทุนทางสังคมนี้ จะเป็นพลังที่มาจากการรวมคน รวมความดี รวมความรู้และปัญญา เพื่อนำมาแก้ไขปัญหาของสังคม และมองในแง่ของทรัพยากรของชุมชน อันประกอบด้วยเรื่องของค่านิยมความเอื้ออาทรต่อกัน รวมทั้งเรื่องของสติปัญญาที่มีอยู่ในชุมชน

นอกจากนี้ ก็มีมุมมอง ทุนทางสังคม ในเรื่องของความสัมพันธ์ของคนที่มีทั้งในแนวราบและแนวตั้ง โดยเฉพาะความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ และค่านิยมในการตอบแทนบุญคุณ รวมถึงค่านิยมและบรรทัดฐานที่สังคมยึดถือที่มีผลต่อวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน เครือข่าย และประชาสังคม

อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาแล้วจะพบว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติในแต่ละสังคม เป็นเรื่องของระบบคิดของคนในสังคม ที่จะส่งผลถึงวิถีปฏิบัติในหมู่ประชาชนที่จะสร้างประโยชน์ร่วมกันในด้านต่างๆ ทุนทางสังคม จึงมีประสิทธิภาพในการดำเนินงานด้านเศรษฐกิจ เช่นการลดต้นทุน หรือสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนได้

ทุนทางสังคมอาจมองในมิติของระบบ และกระบวนการทางสังคมได้ โดยทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องของระบบคิดและอยู่ในรูปของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจกัน ความสำนึกร่วมกันในความเป็นเจ้าของ และความเป็นชุมชนเดียวกัน มีความเคารพต่อกัน มีความไว้วางใจกัน มีจารีต และมีค่านิยมต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน จะมีผลต่อความสัมพันธ์ของคน ซึ่งจะส่งผลต่อการจัดระเบียบเศรษฐกิจสังคม ความเป็นชุมชน และเกิดผลดีต่อการดำเนินกิจกรรม

การที่จะพิจารณาว่า ทุนทางสังคมที่เกิดจากการมีสิ่งเอื้อที่ดีในชุมชนมีหรือไม่ (good 'stock' of social capital) อาจดูได้จากสถิติและตัวเลขต่าง ๆ อาทิ ตัวเลขที่แสดงให้เห็นว่ามีอัตราการเกิดอาชญากรรมต่ำ การมีสุขภาพดี การมีการศึกษาดี และมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่ากลุ่มหรือองค์กรที่มีทุนทางสังคมสูง มักจะใช้ทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือในการทำงาน โดยจะใช้ทั้งในที่ทำงานและใช้เพื่อทำงานอื่น ๆ ด้วย มิติของทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของความหนาแน่นของเครือข่ายทางสังคมนั้น (density of social networks) อาจพิจารณาได้จากการที่มีคนมารวมกันในที่เดียวกันด้วยความตั้งใจที่จะต่อสู้ร่วมกับคนอื่นในกิจกรรมทางสังคมแบบไม่เป็นทางการ (informal, social activities) ในฐานะที่เป็นสมาชิกกลุ่มหรือสถาบัน

ศักยภาพของทุนทางสังคม เป็นสิ่งที่สามารถสร้างได้จากความสัมพันธ์ระหว่างคน ทุนทางสังคมสามารถละลายสิ่งที่กีดกันระหว่างสถาบันได้ ดังนั้น เมื่อชุมชนมีทุนทางสังคม ชุมชนก็สามารถทำงานให้มีความก้าวหน้าได้ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับข้อตกลงที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เป็นผลประโยชน์ของส่วนรวม (common good) อย่างไรก็ตาม เมื่อคนมีความไว้วางใจผู้อื่น และได้แบ่งปันคุณค่า มีความคาดหวังและมีเป้าหมายร่วมกัน เพื่อทุกคนจะได้รับผลประโยชน์สูงสุดร่วมกัน

ทุนทางสังคมได้ถูกยอมรับว่า เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย และถูกนำมาใช้ในมิติที่หลากหลาย ซึ่งมีทั้งมิติที่กว้างขวางครอบคลุมในสิ่งที่เป็นรูปธรรมอันได้แก่เรื่องของทรัพยากรธรรมชาติ และมิติที่เป็นนามธรรมอันได้แก่เรื่องของวัฒนธรรม ความรู้ สถิติปัญญา และจิตใจ ทุนทางสังคมอาจจะมองในมิติของระบบคิด และวิถีปฏิบัติ ที่เป็นกระบวนการ ส่วนระบบความสัมพันธ์ของคนที่ถูกมองว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคมนั้น อาจจะมีความสัมพันธ์ในแนวราบหรือแนวดิ่งก็ได้ รวมทั้งความสัมพันธ์จะเป็นระดับปัจเจก กลุ่มองค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่ายก็ได้เช่นกัน การมีอยู่ของทุนทางสังคมในชุมชนอาจจะดูได้จากสถิติตัวเลขที่แสดงถึงควมมีคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน (ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือสิ่งแวดล้อม) หรือการเติบโตเข้มแข็งของเครือข่ายทางสังคม มีความเชื่อว่า ทุนทางสังคมสามารถก่อให้เกิดพลังเพื่อใช้ขับเคลื่อนชุมชนให้สามารถพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งได้

2.3.3 สาเหตุสำคัญของการเกิดทุนทางสังคม

จากนิยามและความหมายดังกล่าว จะเห็นได้ว่าในหลายๆ ประเทศ รวมทั้งองค์กรระดับโลกอย่างเช่น ธนาคารโลก (World Bank) ได้นำแนวคิดและวิถีปฏิบัติเกี่ยวกับ ทุนทางสังคม ไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาองค์กร ชุมชน และการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งการ

นำทุนทางสังคมดังกล่าวไปประยุกต์ใช้เท่ากับเป็นการยอมรับถึงความสำคัญในแนวคิดของทุนทางสังคมที่มีต่อการเปลี่ยนแปลง จากการศึกษาพบว่า การเกิดขึ้นของทุนสังคมมาจากสาเหตุ 2 ประการใหญ่ๆ คือ

1. เกิดขึ้นจากการเรียกร้องและความต้องการที่จะพลิกฟื้นสิ่งที่มีคุณค่า ซึ่งได้แก่ ระบบคิด ค่านิยม ความไว้วางใจและความสัมพันธ์ในสังคมที่แต่ละสังคมมีอยู่ให้กลับคืนมา โดยมองหาทุนเหล่านั้นจากตัวบุคคลหรือผู้นำ องค์กร เครือข่าย และระบบการจัดการของชุมชน ฯลฯ มาประยุกต์ใช้ โดยคาดหวังว่า ทุนทางสังคมที่ได้พลิกฟื้นคืนมาจะสามารถทดแทนทุนเดิมที่กำลังสูญหายให้กลับคืนมาดังเดิม

Robert D. Putnam (1993) ได้ชี้ให้เห็นว่า กระบวนการเกิดของทุนทางสังคมนั้น เริ่มจากประชาชนในสังคมนั้นมีระบบคิดและค่านิยมที่ดี โดยได้เน้นให้เห็นว่า ระบบคิดที่ประชาชนเกิดความตระหนักถึงปัญหาสาธารณะ ทำให้ทุกคนได้หันมาให้ความร่วมมือกัน หรือการที่ประชาชนมีค่านิยมที่ดีร่วมกัน อาทิ มีความไว้วางใจกัน มีการเคารพกฎหมาย ผู้นำมีความซื่อสัตย์ มีความโปร่งใส มีความเป็นธรรม รักความเสมอภาค มีความสามัคคี ชอบมีส่วนร่วม และมีความซื่อสัตย์ ซึ่งระบบความคิดและค่านิยมดังกล่าวในหมู่ประชาชน ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในสังคมนั้นเป็นไปในทางที่ดี และนำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดจากกระบวนการดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญในการส่งเสริมให้เกิดระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ดี ซึ่งก็หมายถึงว่า เป็นการนำสิ่งที่มีคุณค่าในสังคมมาพลิกฟื้นให้กลับคืนมา และสิ่งที่มีคุณค่าอันได้แก่ทุนทางสังคมเหล่านั้นจะก่อให้เกิดความสามัคคีและการพัฒนาในด้านต่างๆ

Fukuyama (1995) ได้กล่าวถึงกระบวนการของทุนทางสังคมว่า เริ่มจากค่านิยมเกี่ยวกับธรรมเนียมที่ไม่เป็นทางการที่ก่อให้เกิดการต่างตอบแทนกันระหว่างบุคคล รวมไปถึงเรื่องของคำสอนในหลักศาสนา ที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ในรูปของความร่วมมือระหว่างบุคคล ผลที่เกิดจากค่านิยมและความสัมพันธ์ดังกล่าวข้างต้น ได้นำไปสู่ความไว้วางใจกันระหว่างบุคคลมากขึ้น เกิดเป็นเครือข่ายมากขึ้น และมีความเป็นประชาสังคมมากขึ้น ซึ่ง Fukuyama ได้ชี้ให้เห็นผลกระทบในทางเศรษฐกิจที่อาจจะเกิดขึ้นจากกระบวนการดังกล่าวด้วยว่า เมื่อบุคคลมีความไว้วางใจกันมากขึ้นมีความเป็นเครือข่ายกันมากขึ้น ก็จะทำให้เกิดการลดต้นทุนในการดำเนินงานได้ในที่สุดด้วยทุนทางสังคม ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดจากคนที่มีความปรารถนาจะร่วมมือกันบนพื้นฐานของความไว้วางใจ

สรุปว่า สาเหตุสำคัญประการหนึ่งของการเกิดแนวความคิดเรื่องทุนทางสังคมขึ้นมาก็เพื่อเรียกร้องให้สังคมฟื้นฟูระบบคิดและค่านิยมที่เหมาะสม ด้วยการสร้างค่านิยมแบบไม่เป็นทาง

การเพื่อให้เกิดระบบการต่างตอบแทนระหว่างบุคคล และการยึดมั่นในศาสนาเพื่อให้เกิดความไว้วางใจระหว่างบุคคล อันจะนำไปสู่ความมีประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจและความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในสังคมที่ดี ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรในรูปของประชาสังคม และความเป็นประชาธิปไตย

2. เกิดจากความพยายามในการปลุกจิตสำนึกเพื่อเสริมสร้างพลังร่วมกัน (synergy) โดยให้ทุกคนทุกฝ่ายได้ตระหนักถึงปัญหาและหล່หลอมจิตใจร่วมกัน เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาองค์กร สถาบัน ชุมชนและสังคม ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ดังนั้น กระบวนการปลุกจิตสำนึกเพื่อสร้างพลังร่วม จึงเป็นเสมือนปัจจัยที่จะก่อให้เกิด ทุนทางสังคม ที่มีอยู่แล้วในแต่ละบุคคล แต่ละองค์กร/สถาบัน หรือแต่ละชุมชน และสิ่งนี้ก็ถือว่าเป็นส่วนที่ทำให้เกิดทุนทางสังคมขึ้น

Hanifan (1993) ได้เสนอในรูปของกระบวนการ (process) และการเกิดขึ้นของทุนทางสังคมว่า เริ่มจากการที่ปัจเจกบุคคลได้ตระหนักถึงความสำคัญของการสร้างพลังด้วยการร่วมมือระหว่างกันในการแก้ไขปัญหา จากนั้นปัจเจกบุคคลก็จะสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่น โดยอาศัยมิตรภาพและความเห็นอกเห็นใจกัน และผลจากความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าว ทำให้สมาชิกทุกคนในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมกันในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ทำให้เกิดพลังในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชน และขยายไปสู่กลุ่ม องค์กร เครือข่ายอื่นๆ ในลักษณะของความร่วมมือ ซึ่งก็หมายถึง กระบวนการสร้างพลังร่วม (synergy) นั่นเอง

Robert D. Putnam (1993) ได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างค่านิยมของประชาชนกับการดำเนินงานทางด้านเศรษฐกิจการเมืองโดยมีการศึกษาในประเทศอิตาลี ผลการศึกษาได้เชื่อมโยงให้เห็นถึงวัฒนธรรมของประชาชน (civic culture) ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของทุนทางสังคมและการพัฒนาเศรษฐกิจสังคม โดยในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ Putnam ได้เปรียบทุนทางสังคมว่าเป็นเสมือนสนามแม่เหล็กที่เหนี่ยวนำให้เกิดการจัดระเบียบของเศรษฐกิจสังคม และก่อให้เกิดความเป็นชุมชนอย่างแท้จริง (civic community) และนั่นก็เป็นกระบวนการสร้างพลังร่วมที่ค้นหาปัจจัยร่วมที่ให้ทุกฝ่ายมาร่วมมือกันในการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและสังคม

สำหรับสังคมไทย กระบวนการสร้างพลังร่วมเพื่อพลิกฟื้นทุนทางสังคม ได้เกิดขึ้นจากโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม (SIF) โดยโครงการดังกล่าว เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนในรูปแบบขององค์กรชุมชนและเครือข่าย ที่เข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนต่างๆ ของการพัฒนาชุมชน กระบวนการสร้างพลังร่วมก่อให้เกิดการตั้งคำถามถึงสิ่งที่ชุมชนได้มีอยู่ในอดีตว่ามีอยู่และสูญหายไปอย่างไร และจะนำกลับมาใช้ใหม่ได้อย่างไร ซึ่งกระบวนการดังกล่าวก่อให้เกิด

เกิดการสร้างสรรค์ทุนทางสังคม และได้พยายามอธิบายว่า ทุนทางสังคมที่แต่ละบุคคล แต่ละชุมชน แต่ละสถาบันมีอยู่นั้นได้แก่ อะไรบ้าง เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเชื่อ ระบบความสัมพันธ์ ผู้นำชาวบ้าน ระบบการจัดการในด้านต่างๆ ของชุมชน เป็นต้น

สรุปได้ว่า ความพยายามที่จะปลูกจิตสำนึกเพื่อให้เกิดพลังร่วมในหมู่ประชาชน องค์การ สถาบัน ชุมชนและสังคม ในอันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการเมือง ร่วมกัน เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม

อาจกล่าวได้ว่า แนวโน้มและการเกิดขึ้นของทุนทางสังคม จึงเกิดขึ้นจากการที่สังคมได้สูญเสียสิ่งดีงามที่เคยมีมาในอดีตไป อันได้แก่ระบบคิด ค่านิยมที่เหมาะสม ความยึดมั่นในศาสนา และความเป็นปึกแผ่นของสังคมที่มาเรียกชื่อภายหลังว่า ความเป็นประชาสังคม นอกจากนั้น ความสูญเสียไปในเรื่องของจิตสำนึกที่ดีของประชาชนอันเป็นเหตุให้ชุมชนขาดพลังร่วมในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ต้องเรียกหาทุนทางสังคมเช่นเดียวกัน

2.4 องค์ประกอบของ “ทุนทางสังคม”

บทความหลากหลายของนิยามความหมาย และมิติในการมองทุนทางสังคม ทำให้มีความยากลำบากในการที่จะสรุปว่า แล้วในที่สุดทุนทางสังคมประกอบไปด้วยองค์ประกอบอะไรบ้าง อย่างไรก็ตาม เท่าที่ได้มีการค้นพบจากเอกสาร ได้มีการกล่าวถึงทุนทางสังคมในมิติต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกันออกไป แต่ก็พอจะจัดเป็นหมวดหมู่ และสรุปลักษณะที่สำคัญ ๆ ของทุนทางสังคมไว้ได้อย่างน้อย 2 กลุ่มด้วยกัน กล่าวคือ กลุ่มแรก จะเป็นทุนทางสังคมที่ระบุถึงเรื่องของโครงสร้างและหน้าที่ของทุนทางสังคม โดยจะมีการอธิบายในรูปของระบบหรือกระบวนการทำงานของทุนทางสังคม ในกลุ่มที่สอง จะเป็นทุนทางสังคมที่นำเสนอถึงผลลัพธ์หรือปรากฏการณ์ของทุนทางสังคม การนำเสนอทุนทางสังคมในกลุ่มที่สองจะมีลักษณะเป็นภาพรวมหรือมีการบูรณาการของสิ่งต่าง ๆ ที่ได้เกิดขึ้น ดังนั้น รายละเอียดขององค์ประกอบของทุนทางสังคม อาจมีกล่าวได้ดังนี้

2.4.1 การมองในเชิงโครงสร้างและหน้าที่ (Structural/functional based)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า องค์ประกอบของทุนทางสังคมสามารถมองได้ในเชิงโครงสร้างและหน้าที่ โดยการอธิบายในรูปของระบบและกระบวนการทำงานของทุนทางสังคม ผู้ที่ศึกษาแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่มีลักษณะใกล้เคียงกับเชิงโครงสร้างและหน้าที่ได้แก่ Bain and Hicks กรอบแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่นำเสนอโดย Bain and Hicks นั้น สามารถ

ใช้เป็นเครื่องมือในการศึกษาและใช้เป็นเครื่องมือในการตัดสินใจเกี่ยวกับสาระของทุนทางสังคมได้ชัดเจนมากขึ้น (Social Capital Assessment Tool: SCAT) ในความเห็นของ Bain and Hicks ทุนทางสังคมสามารถแบ่งได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับมหภาค (macro) และระดับจุลภาค (micro)

ในระดับมหภาค ทุนทางสังคมจะครอบคลุมบริบทขององค์กรหรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นความสัมพันธ์ที่อยู่ภายใต้โครงสร้างแบบเป็นทางการ อาทิ รูปแบบของการปกครอง แนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับกฎหมาย ระบบความคิด ความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎหมาย ระดับของการกระจายอำนาจ และระดับการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย (Bain and Hicks: 1998).

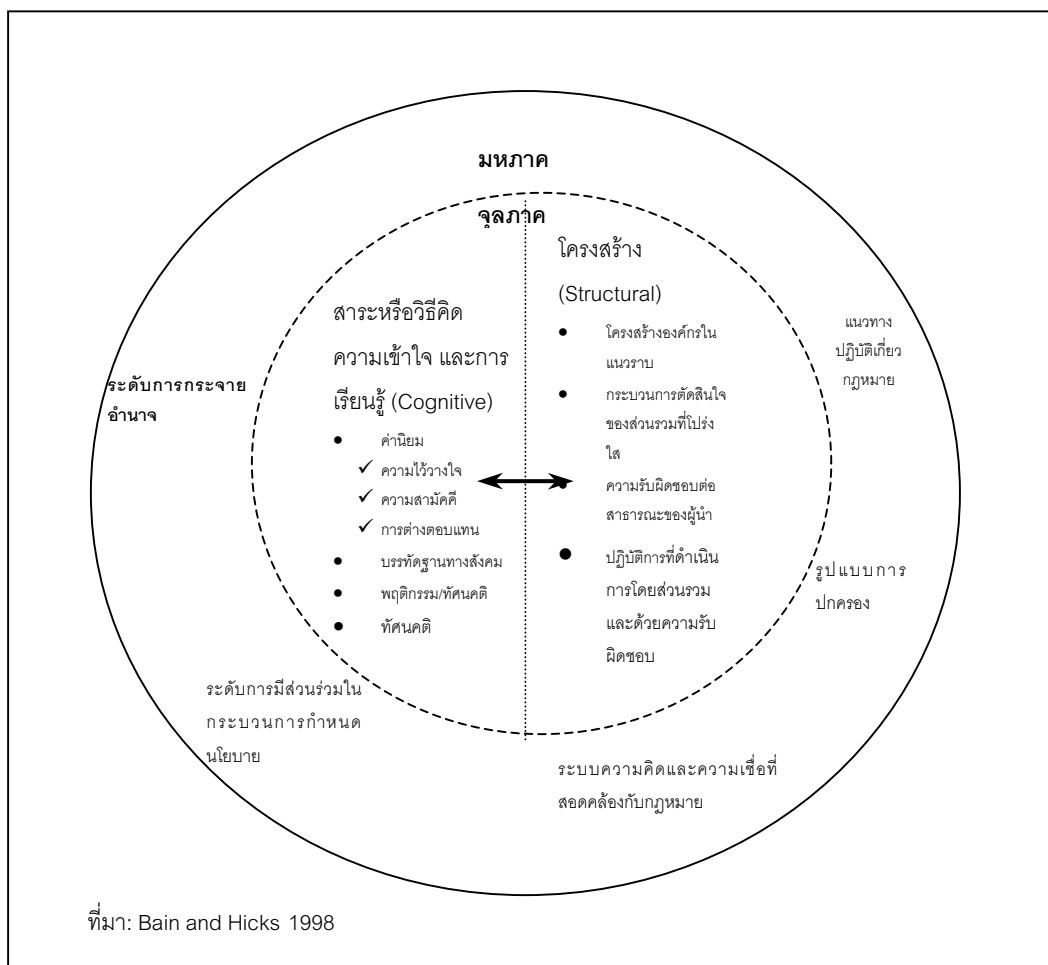
ในระดับจุลภาค ทุนทางสังคม ถือเป็นศักยภาพของการรวมตัวขององค์กรในแนวนอน รวมทั้งเครือข่ายในการพัฒนา ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ อันได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับสาระหรือวิธีคิด ความเข้าใจ และการเรียนรู้ในเรื่องต่าง ๆ ของประชาชน (cognitive) และ เรื่องของโครงสร้าง (structural) (Uphoff, 1996) จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับสาระหรือวิธีการคิด (cognitive) นั้น เป็นสิ่งที่จับต้องยาก เพราะจะอยู่ในรูปของการให้คุณค่า (values) ความเชื่อ (beliefs) ทศนคติ (attitudes) พฤติกรรม (behavior) และบรรทัดฐานทางสังคม (social norms) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องที่เกี่ยวกับการให้คุณค่า ซึ่งจะประกอบด้วยเรื่องของความไว้วางใจ (trust) ความสามัคคี (solidarity) และการต่างตอบแทน (reciprocity) คุณค่าเหล่านี้ถือเป็นค่านิยมร่วมกันระหว่างสมาชิกในชุมชน และถือเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถทำงานร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อให้ส่วนรวมมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น

ส่วนทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับโครงสร้างนั้น การศึกษาได้สะท้อนให้เห็นถึงองค์ประกอบและระดับการปฏิบัติของสถาบันท้องถิ่น ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ที่สามารถสนองต่อการทำให้ชุมชนเกิดการพัฒนา ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าวมักจะเกิดในองค์กรแนวราบและมีความเป็นเครือข่าย และสิ่งที่มักจะเห็น หรือเกิดขึ้นตามมาในองค์กรแนวราบและเครือข่ายดังกล่าว ก็คือกระบวนการตัดสินใจที่มีความโปร่งใส การมีผู้นำที่รับผิดชอบ และมีการปฏิบัติโดยผู้คนในชุมชนเอง เพื่อสนองตอบต่อประโยชน์ของส่วนรวม (Bain and Hicks 1998)

โดย Bain และ Hicks ได้พยายามชี้ให้เห็นถึงมิติต่าง ๆ ของทุนทางสังคม โดยเฉพาะในระดับจุลภาค ได้มีการนำเสนอถึงระบบคิดที่อยู่ในรูปของสาระหรือวิธีคิด ความเข้าใจ และการเรียนรู้ของประชาชน หรือสมาชิกในองค์กร ในขณะเดียวกัน ก็ได้นำเสนอถึงวิธีปฏิบัติที่อยู่ในรูปของโครงสร้างหรือความสัมพันธ์ของสถาบันท้องถิ่นทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ซึ่งทั้งสองส่วนนี้ (ระบบคิด และวิธีปฏิบัติ) มีความสัมพันธ์ต่อกัน

นอกจากนั้น Bain และ Hicks ยังได้นำเสนอทุนทางสังคมในระดับมหภาค ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แบบเป็นทางการขององค์กรหรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งอาจจะถือได้ว่าเป็นเสมือนสภาพแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อระดับจุลภาคด้วย

ดังนั้น ในการศึกษาทำความเข้าใจเกี่ยวกับทุนทางสังคม หากประยุกต์ใช้กรอบแนวคิดดังกล่าว โดยประยุกต์ระบบคิดและวิธีปฏิบัติในระดับจุลภาคไปใช้กับระดับบุคคล ครอบครัว กลุ่ม องค์กร และชุมชน รวมทั้งเครือข่าย ในขณะเดียวกัน ก็ประยุกต์เอาความสัมพันธ์แบบเป็นทางการขององค์กรและสถาบันต่าง ๆ ในระดับมหภาคให้เป็นเสมือนสภาพแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อบุคคล ครอบครัว กลุ่ม องค์กร ชุมชน หรือเครือข่าย ก็จะทำให้การศึกษาทุนทางสังคมมีความชัดเจนและเป็นระบบมากขึ้น

ภาพที่ 1 แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม

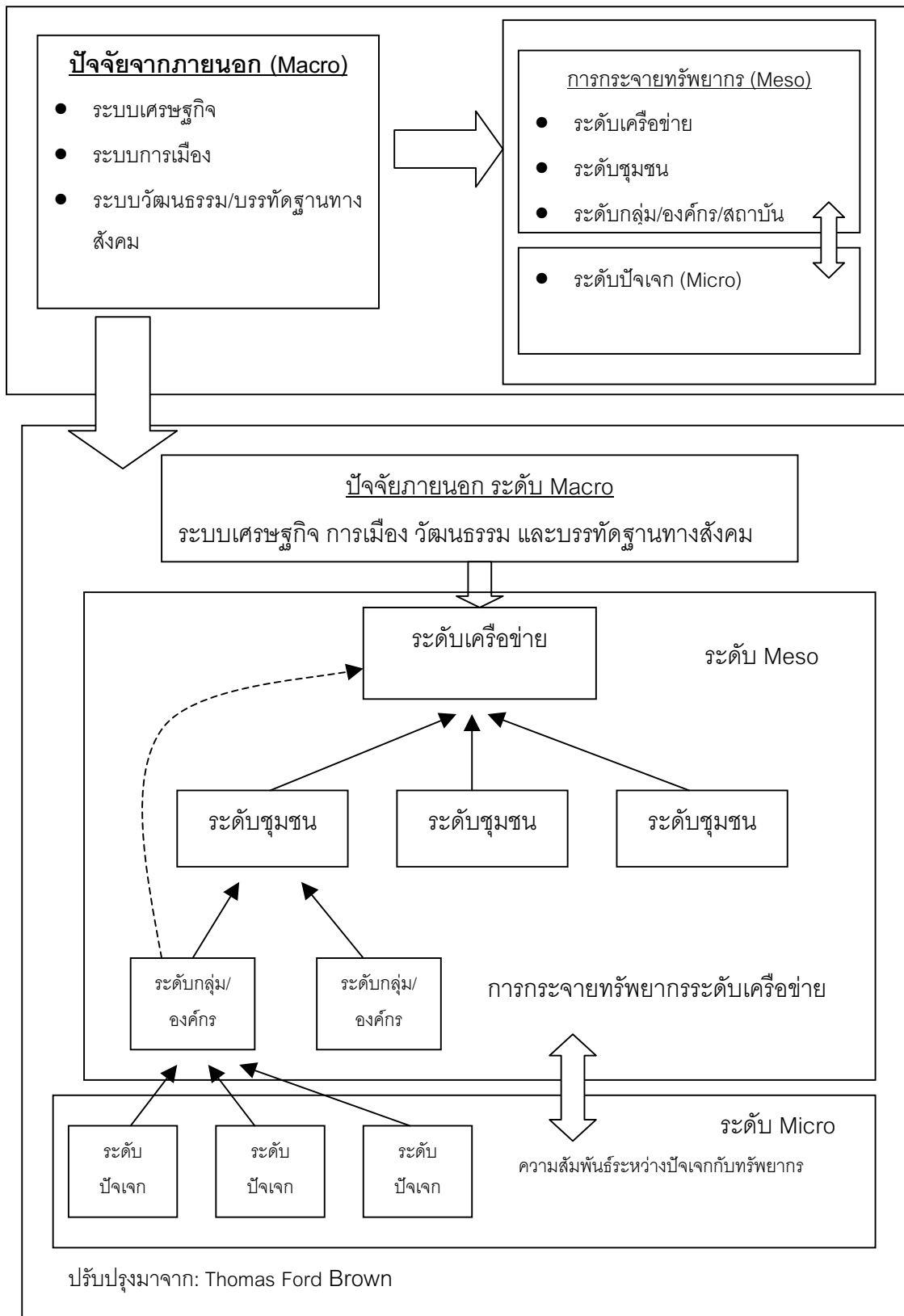
ผู้ศึกษาอีกท่านหนึ่งได้แก่ Thomas Ford Brown ท่านผู้นี้ได้นำเสนอว่า ทุนทางสังคมเป็นกระบวนการวิเคราะห์ระบบในการจัดสรรทรัพยากรทั่วทั้งเครือข่ายทางสังคม (allocating resources) ที่มีความสอดคล้องกับรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างการยึดติดกับความเป็นตัวตนของปัจเจก (individual egos) ที่อยู่ภายในเครือข่าย แนวคิดเกี่ยวกับระบบจะมีการวิเคราะห์ที่ครอบคลุมทั้ง 3 มิติ ซึ่งได้แก่ องค์ประกอบ โครงสร้าง และสิ่งแวดล้อม (components, structure, and environment) ในการวิเคราะห์ระบบของทุนทางสังคม จะต้องคำนึงถึงส่วนประกอบที่สำคัญคือการยึดติดกับความเป็นตัวตนของปัจเจก ที่มีอยู่ในเครือข่าย โครงสร้างของระบบที่อยู่ในรูปแบบของความสัมพันธ์ที่เชื่อมระหว่างการยึดติดความคิดของตนเองในปัจเจก กับสิ่งแวดล้อมของระบบที่เกิดขึ้นจากระบบนิเวศของสังคม (social ecology) ที่มีอยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม ในระบบความคิดรวบยอดของทุนทางสังคมจะเป็นเสมือนแผนที่ที่บอกถึงองค์ประกอบ โครงสร้าง และสิ่งแวดล้อม ในการวิเคราะห์ระดับ micro, meso, and macro ได้

การวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ micro นี้ จะพิจารณาถึงการยึดติดกับความเป็นตัวตน (embedded ego) ซึ่งจะเป็นการวิเคราะห์ทั้งในส่วนที่เป็นศักยภาพในการจัดสรรทรัพยากร ที่เกิดจากความเป็นตัวตนในระดับปัจเจก (individual ego) รวมถึงความเป็นตัวตนที่มีอยู่ในเครือข่ายทางสังคม (social network) สำหรับในการวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ micro นี้ จะมุ่งเน้นพิจารณาถึงความเกี่ยวพันระหว่างปัจเจกชนกับผลลัพธ์สุดท้าย (individual nodal outcomes) ภายใต้โครงสร้างสังคมที่เป็นอยู่

การวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ meso จะพิจารณาถึงแนวคิดเกี่ยวกับโครงสร้างหรือความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในเครือข่าย (structural perspective) โดยจะพิจารณาถึงรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างการยึดติดกับความเป็นตัวตนที่หลากหลายในเครือข่าย รวมทั้งพิจารณาถึงรูปแบบการไหลเวียนของทรัพยากรในเครือข่ายนั้นด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาทุนทางสังคมในระดับ meso นั้น จะมุ่งเน้นพิจารณาที่กระบวนการสร้างเครือข่าย และผลลัพธ์สุดท้ายที่จะเกิดจากการกระจายทรัพยากร ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับความยึดติดกับความเป็นตัวตนที่มีอยู่อย่างหลากหลายในเครือข่าย

การวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ macro เป็นการศึกษาถึงแนวคิดของทุนทางสังคมที่แฝงตัวอยู่ในโครงสร้าง (embedded structure perspective) ซึ่งการศึกษาในระดับนี้ จะพิจารณาจากเครือข่ายเฉพาะแห่งที่มีทุนทางสังคมแฝงตัวอยู่ในระบบเศรษฐกิจการเมือง และแฝงตัวอยู่ในระบบวัฒนธรรมหรือบรรทัดฐานของสังคม โดยที่การศึกษาจะมุ่งเน้นพิจารณาถึงอิทธิพลของวัฒนธรรม การเมืองและเศรษฐกิจในระดับมหภาคที่มาจากภายนอก (external cultural,

political, and macroeconomic) ที่เป็นเงื่อนไขผูกมัดกับเครือข่าย โครงสร้างหรือความสัมพันธ์ในสังคมรวมทั้งความเป็นพลวัตของโครงสร้างการเปลี่ยนแปลง และการเคลื่อนย้ายของเครือข่ายด้วย อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจทุนทางสังคมได้อย่างชัดเจน และสามารถมองทุนทางสังคมเป็นเสมือนกระบวนการที่มีความเป็นพลวัตของการสร้างรูปแบบทางสังคมมากขึ้น (social capital as a dynamic process of social structuration) ผู้ศึกษาได้นำเสนอแผนภูมิที่ได้มาจากการจำลองความคิดของ Thomas Ford Brown ไว้ดังภาพที่ 2

ภาพที่ 2 แสดงถึงกระบวนการของทุนทางสังคม

2.4.2 การมองในเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ (Integration/result based)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า องค์ประกอบของทุนทางสังคมสามารถมองได้ในเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ โดยการนำเสนอทุนทางสังคมในลักษณะเป็นภาพรวมหรือมีการบูรณาการของสิ่งต่างๆ ที่ได้เกิดขึ้น จากการศึกษาได้พบว่า ผลการศึกษาทุนทางสังคมของไทยที่ดำเนินการโดยสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (2545, น.22-23) ได้มีลักษณะการนำเสนอภาพรวมของทุนทางสังคมในเชิงบูรณาการหรือเชิงผลลัพธ์ โดยได้กล่าวถึงลักษณะรวมของทุนทางสังคมในแง่มุมต่างๆ ที่ได้เกิดขึ้น ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. **ศาสนธรรม** หรือหลักธรรมในศาสนา ที่เป็นเครื่องชี้แนะบุคคลให้มีความรัก ความห่วงใย ความเอื้ออาทรต่อกัน และใช้หลักการทางศาสนานั้นๆ มาสร้างความเป็นปึกแผ่นของสังคม เช่น ในพระพุทธศาสนาที่มุ่งสอนให้คนละเว้นความชั่ว ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น การทำความดีด้วยการให้ทาน เสียสละ รักษาศีล และมีจิตใจที่สงบ มีความเมตตาต่อสรรพสิ่ง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ เป็นทุนที่สร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับสังคมได้

2. **สำนึกในท้องถิ่น** ได้การที่บุคคลในชุมชนมีจิตสำนึกต่อชุมชนและท้องถิ่นของตน บรรารณาที่จะเห็นการพัฒนาชุมชนที่ตนเองอาศัยอยู่เป็นไปอย่างต่อเนื่องและเป็นระบบ จึงมีความตั้งใจและร่วมแรงร่วมใจในการทำงานร่วมกัน โดยยึดส่วนรวมเป็นใหญ่

3. **ภูมิปัญญาท้องถิ่น** ได้แก่ การใช้ความรู้และภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิมของชุมชน และที่ประยุกต์ขึ้นมาใหม่ในการสร้างและจัดการเกี่ยวกับการพัฒนาในด้านต่างๆ ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม

4. **ทรัพยากรบุคคลและเครือข่ายบุคคล** ได้แก่ การนำบุคคลที่เป็นผู้นำ ปราชญ์ท้องถิ่น พระสงฆ์ ผู้ทรงคุณวุฒิ ที่มีความรู้ความเข้าใจในปรากฏการณ์และศาสตร์ต่างๆ มาให้ความรู้และถ่ายทอดความรู้นั้น แก่ชุมชน ซึ่งเป็นการสร้างทุนทางสังคมในระดับบุคคล

5. **ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ** หมายถึง ทรัพยากรในท้องถิ่นทั้งดิน น้ำ ป่า ภูเขา ที่สามารถนำมาใช้สอยให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด พร้อมมีกระบวนการจัดการทรัพยากรชุมชนอย่างเหมาะสม

6. **วิถีชีวิตทางวัฒนธรรม เอกลักษณ์ อัตลักษณ์ของชุมชน** ที่จะนำเสนอในรูปแบบที่สร้างความภูมิใจให้กับชุมชนและเป็นวิถีชีวิตที่สามารถดำรงอยู่ได้อย่างแท้จริง

7. **ความเอื้ออาทร** นับว่าเป็นความสำคัญอย่างยิ่ง ที่คนในสังคมจะต้องมีความเอื้ออาทรต่อกัน ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ซึ่งความเอื้ออาทรนี้ เป็นพลังที่สำคัญยิ่งของทุนทางสังคม

โดยองค์ประกอบของทุนทางสังคมดังกล่าวข้างต้น มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับทุนทางสังคมประเภทต่าง ๆ ที่ทางกองทุนเพื่อสังคมได้กำหนดไว้ อาทิ ทุนปัญญา (Spiritual Capital) ทุนมนุษย์ (Human Capital) ทุนทางวัฒนธรรม (Culture Capital) กองทุนสาธารณะ (Public Fund) และพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่ทางวัฒนธรรม (Public Space or Culture Space)

เช่นเดียวกับผลการศึกษาของนักวิชาการจากกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข (กรมอนามัย สำนักงานสาธารณสุข จ. เพชรบุรี, 2543, น. 2-14) ได้มีการศึกษาถึง ทุนทางสังคม ที่สร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนท้องถิ่นในลักษณะของปัจจัยที่เสริมสร้างทุนทางสังคม โดยพบว่า มีองค์ประกอบต่าง ๆ ดังนี้

1. **ระบบคุณค่า อุดมการณ์ ความเชื่อ** ที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพต่อธรรมชาติ หรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เช่น ความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกป้องธรรมชาติ ที่ทำให้ชุมชนท้องถิ่นหลายแห่งดำรงรักษาธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น ความสมณะ สันโดษ ที่เป็นรากฐานทางพระพุทธศาสนา จิตสำนึกเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นต้น

2. **ภูมิปัญญาท้องถิ่น** และกระบวนการเรียนรู้ ที่ชุมชนสรรค์สร้างและสั่งสมมาเพื่อการดำรงชีพ เช่น ภูมิปัญญาด้านเกษตรกรรม แพทย์พื้นบ้าน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ศิลปหัตถกรรม การอยู่อาศัย เป็นต้น ภูมิปัญญาของชุมชนมีแง่มุมรายละเอียดที่ไม่หยุดนิ่ง (Living Knowledge) และใช้ฉันทานวิทยาที่แตกต่างจากการแสวงหาความรู้แบบตะวันตก นอกจากนี้ประสบการณ์ผ่านร้อนผ่านหนาวของชุมชนก็จัดเป็น ทุนทางสังคมเช่นกัน

3. **ผู้นำทางปัญญาของชุมชน** หรือปราชญ์ชาวบ้าน ที่มีภูมิปัญญาในการดำรงชีพด้านต่าง ๆ อันได้แก่ ผู้อาวุโส พระสงฆ์ หมอพื้นบ้าน ผู้นำเกษตร เป็นต้น ปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้จะมีบทบาทที่สำคัญในกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

4. **โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ** ที่เอื้อให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูล เช่น ระบบครอบครัว สถาบันผู้อาวุโส ระบบการเอื้อมือเอื้อแรงในทุกภาค การผูกเสี่ยว เป็นต้น

5. **ระบบบรรทัดฐานและการจัดการร่วมกัน** เช่น สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรอันเป็นสิทธิการใช้การดูแลรักษาสิ่งที่เป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชน

6. **สถาบันชุมชน** ได้แก่ จารีตประเพณี วัฒนธรรม จิตสำนึกร่วม รวมถึงองค์กรชุมชนที่ควบคุมให้ชุมชนดำเนินไปตามระบบคุณค่าและระบบคิดที่เป็นอยู่

7. **ความหลากหลายทางวัฒนธรรม** อันเป็นที่มาของภูมิปัญญา วิธีคิดที่แตกต่างกันไปตามระบบนิเวศและเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ก่อให้เกิดความเข้มแข็งของสังคมโดยรวม

8. **กลุ่ม องค์กรและเครือข่าย** ที่จะดำเนินการกิจกรรมสาธารณะในภาคประชาชน ประชาสังคม เช่น องค์กรชาวบ้าน เครือข่ายภาคประชาชน องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มวิชาชีพ นักวิชาการที่ดำเนินการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนในประเด็นต่างๆ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมนั้น จำเป็นที่จะต้องมีการพิจารณาทั้งสองมิติ เพราะในการมองเชิงโครงสร้างหน้าที่จะทำให้สามารถแยกแยะระดับต่างๆ ของทุนทางสังคมได้ รวมทั้งสามารถเข้าใจได้ว่าในระดับต่าง ๆ ของทุนทางสังคมนั้น ประกอบไปด้วยเนื้อหาสาระอะไรบ้าง แต่ละส่วนหรือแต่ละระดับมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างไร เช่นเดียวกันกับการมองในเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ ก็ถือว่ามีประโยชน์เช่นกัน เพราะในที่สุดแล้ว การศึกษาทุนทางสังคมก็ต้องบอกให้ทราบว่า ทุนทางสังคมทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอะไรขึ้นมาบ้าง ซึ่งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นใหม่อาจจะจะเป็นผลมาจากการทำงานของทุนทางสังคม หรือบางปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นใหม่ในตัวของมันเองก็เป็นทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นใหม่ และสามารถที่จะส่งผลกระทบให้เกิดปรากฏการณ์ใหม่ (ที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนหรือสังคม) ได้อีกต่อไป ดังนั้น ในการมองเชิงโครงสร้างหน้าที่อาจจะไม่สามารถอธิบายหรือให้ภาพที่เป็นไปในเชิงบูรณาการในลักษณะนี้ได้เสมอไป

2.5 ความเชื่อพื้นฐาน และประโยชน์ของทุนทางสังคม

การที่จะศึกษาทุนทางสังคมให้เข้าใจอย่างทอ่งแท้นั้น อาจ会有ความจำเป็นที่จะต้องมีความเข้าใจความเชื่อพื้นฐานบางประการเกี่ยวกับทุนทางสังคม เพราะการเข้าใจในเรื่องดังกล่าวอาจมีส่วนช่วยให้สามารถเข้าใจรูปแบบของสังคมในอนาคตได้ เนื่องจากทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องกับสังคมทุกระดับ และเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ ดังนั้น การทำความเข้าใจในหลักการ เป้าหมาย และกระบวนการของทุนทางสังคม น่าจะมีส่วนช่วยให้การรักษารหรือพัฒนาเพิ่มเติมทุนทางสังคมเพื่อให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาให้แก่สังคมมีความเป็นไปได้มากยิ่งขึ้น

โดยหลักการพื้นฐาน ทุนทางสังคมช่วยให้เกิดเครือข่ายทางสังคมขึ้น การเข้าใจถึงประโยชน์ที่เกิดจากทุนทางสังคมจึงน่าจะช่วยให้ผู้เกี่ยวข้องสามารถประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมเพื่อประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ได้ดียิ่งขึ้น ทำให้งานมีประสิทธิภาพรวดเร็วมากขึ้นและลดต้นทุนลง ช่วยให้เกิดจารีตประเพณีที่ดี ที่ช่วยให้ชุมชนมีพลังและเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาได้ง่ายขึ้น เกี่ยวกับความเชื่อพื้นฐานของทุนทางสังคมนั้น ได้มีการศึกษาซึ่งได้ระบุไว้ดังนี้

1. ทุนทางสังคมนั้น เป็นเสมือนกระบวนการที่มีความเป็นพลวัตของการสร้างรูปแบบทางสังคม หมายความว่า รูปแบบทางสังคมจะเป็นอย่างไร ขึ้นอยู่กับกระบวนการของทุนทางสังคม

2. กระบวนการของทุนทางสังคมนั้น สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นระดับปัจเจก ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม องค์การ สถาบัน ชุมชน และเครือข่าย

3. กระบวนการของทุนทางสังคมนั้น มักจะได้รับอิทธิพลจากปัจจัยภายนอก อาทิ ปัจจัยด้านการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม ข้อมูลข่าวสาร และเทคโนโลยีอยู่เสมอ ไม่น้อย

4. กระบวนการของทุนทางสังคมสามารถเริ่มต้นได้ในหลายรูปแบบ อาทิ การเริ่มต้นกระบวนการด้วยอิทธิพลของวัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยม และความเชื่อ ดั้งเดิม หรืออาจจะเริ่มต้นด้วยการได้เรียนรู้จากสิ่งใหม่

5. จุดเริ่มต้นของกระบวนการทุนทางสังคมจะเริ่มจากการปรับเปลี่ยนระบบคิด และวิถีปฏิบัติของปัจเจก สมาชิกกลุ่ม/องค์กร/สถาบัน และชุมชน ระบบคิด และวิถีปฏิบัติที่สอดคล้องกับศีลธรรมเท่านั้นจึงจะถือว่าเป็นกระบวนการของทุนทางสังคม

6. เป้าหมายสุดท้ายของกระบวนการของทุนทางสังคมจะมุ่งสู่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรให้แก่สมาชิกในชุมชนอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม กระบวนการของทุนทางสังคมจะมุ่งสร้างเสริมทรัพยากร/ทุนให้แก่ชุมชนและสังคม และมีความมุ่งหวังว่า ทรัพยากรและทุนที่เป็นของชุมชนและสังคมเหล่านี้ จะช่วยให้ชุมชนและสังคมเกิดพลังที่จะขับเคลื่อนงานต่าง ๆ หรือช่วยในการแก้ไขปัญหาที่มีอยู่ในชุมชนหรือสังคมนั้น ๆ

ส่วนประโยชน์และความสำคัญของทุนทางสังคมที่ปรากฏในผลการศึกษาทั้งในและต่างประเทศ มีดังนี้

Robert D. Putnam (2000) ได้กล่าวถึงประโยชน์ของทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายที่เกิดจากความเห็นพ้องต้องกันของประชาชนว่า มีอยู่หลายประการ อาทิ

1. ทำให้เพิ่มศักยภาพในการทำงานและช่วยลดต้นทุนในการทำงานได้มากกว่าที่จะปลีกตัวไปทำแบบปัจเจกชน

2. ทำให้เกิดจารีตประเพณีที่เกี่ยวกับการพึ่งพาอาศัยกัน หรือการต่างตอบแทน (reciprocity) ซึ่งทำให้องค์กรชุมชนแข็งแรงและมีพลังมากขึ้น ทั้งนี้ ก็ขึ้นอยู่กับกระบวนการรักษาชื่อเสียงและการยอมรับจารีตประเพณี ของชุมชนนั้น ๆ ด้วยว่ามีอย่างน้อยเพียงใด

3. เกิดความไว้วางใจระหว่างกันของคนในเครือข่าย ทำให้การติดต่อและระบบข้อมูลข่าวสารมีความสะดวกรวดเร็ว

4. มีการนำความสำเร็จร่วมกันในอดีต มาใช้ให้เป็นประโยชน์เพื่อสร้างความร่วมมือในอนาคต

Robert D. Putnam มองว่า การทำงานร่วมกันในชุมชนเป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากสิ่ง quee ให้เกิดทุนทางสังคมยังคงมีอยู่ในชุมชน (stock of social capital) อาจกล่าวได้ว่า ในอีกแง่มุมหนึ่งนั้น ทุนทางสังคมจะทำให้ชุมชนมีพลังเพียงพอที่จะทำในเรื่องต่าง ๆ ได้มากยิ่งขึ้น โดย Putnam ได้อธิบายว่าทุนทางสังคมมีความสำคัญอย่างน้อยอีก 2 ประการคือ

ประการแรก ทุนทางสังคมทำให้คนสามารถแก้ปัญหาได้ง่ายขึ้น ผู้คนอาจจะดีขึ้นถ้าพวกเขามีความร่วมมือกัน และมีการแบ่งปันกัน

ประการที่สอง ทุนทางสังคมช่วยลดสิ้นเปลืองในการทำงานในชุมชน ทำให้ชุมชนอยู่กันอย่างสันติและมีความสงบมากขึ้น ทั้งนี้ เมื่อคนในชุมชนมีความรู้สึกไว้วางใจกัน ก็จะทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ที่มีการทำเป็นกิจวัตรประจำวันของประชาชน ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางสังคมที่ประชาชนไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใด ๆ

นอกจากนี้ Putnam (2000, 288-290) ได้กล่าวว่า ความเป็นเครือข่ายได้ช่วยสร้างทุนทางสังคมที่เอื้อต่อการติดต่อสื่อสารระหว่างกัน แต่การติดต่อสื่อสารดังกล่าวก็ไม่ใช่เป้าหมายสุดท้าย เพราะการสื่อสารที่ดีต้องมีข้อมูลที่ดีด้วย ทุนทางสังคมได้ช่วยสร้างกระบวนการที่เกี่ยวกับด้านจิตใจและชีวิต (psychological and biological) เป็นทางเลือกใหม่ที่จะปรับปรุงและพัฒนาชีวิตส่วนบุคคล อย่างไรก็ตาม การติดต่อสื่อสารกับผู้อื่นจะทำให้ตัวผู้ติดต่อเองเกิดความตระหนักในเรื่องที่เกี่ยวกับผู้อื่นมากขึ้น คนที่ทำงานและไว้วางใจในการติดต่อกับคนอื่น (เช่น สมาชิกในครอบครัว และเพื่อนร่วมชมรม) จะช่วยให้เขาผู้นั้นเกิดการพัฒนาและเกิดความรู้สึกที่อยากจะรักษาลักษณะที่ดีของสังคมนั้นเอาไว้ ซึ่งก็รวมทั้งการเกิดความรู้สึกเวทนามกับผู้อื่นโดยโอกาสคนอื่น ๆ ในสังคมนั้นด้วย ในทางตรงกันข้ามเมื่อคนขาดการติดต่อกับผู้อื่น เขาจะไม่สามารถตรวจสอบความเป็นจริงของตัวเองได้

ส่วน Fukuyama (1995, p. 149-255; Coleman, 1990, p.91-116) กล่าวว่า ทุนทางสังคมถือเป็นค่านิยมอย่างหนึ่งที่มีอยู่ในหมู่ประชาชน (civic values) ซึ่งถือเป็นกลไกที่ทำให้วิถีชีวิตของประชาชนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจสังคม สามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพหลายอย่าง อาทิ ในระดับกว้าง ถ้าพลเมืองในสังคมมีความน่าเชื่อถือ (citizen trust exist) จะสามารถช่วยลดต้นทุนในการดำเนินงานในวงการธุรกิจลงได้มาก (transaction costs in the

market economy) ช่วยให้อัตราการเติบโตที่ต้องทำด้วยการบังคับและควบคุมลดความยุ่งยากลง (the deadweight burdens of enforcing and policing agreements) รวมทั้งช่วยในการยับยั้งการฉ้อโกงและการโจรกรรมที่ไม่เอื้อต่อเศรษฐกิจให้ลดลง (holds down the diseconomies of fraud and theft) ดังนั้น จึงได้มีการกล่าวขวัญถึงทุนทางสังคมในส่วนที่เอื้อประโยชน์ต่อทางเศรษฐกิจมากขึ้น โดยเฉพาะในประเด็นของความสัมพันธ์กันทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน และส่งผลให้เกิดความสะดวกต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจ

โดย Fukuyama ได้พยายามชี้ให้เห็นว่าทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติในแต่ละสังคม และเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับค่านิยมของความไว้วางใจกัน การพึ่งพาอาศัยกันหรือต่างตอบแทนกัน รวมทั้งค่านิยมในการรวมกลุ่มของประชาชนในการแก้ไขปัญหา สิ่งที่ Fukuyama ได้พยายามนำเสนอเป็นเรื่องของระบบคิดของคนในสังคมซึ่งระบบคิดดังกล่าว จะส่งผลถึงวิธีปฏิบัติในหมู่ประชาชนที่จะสร้างประโยชน์ร่วมกันในด้านต่าง ๆ ดังนั้น ประสิทธิภาพในการดำเนินงานด้านเศรษฐกิจ เช่นการลดต้นทุน หรือความเข้มแข็งของชุมชน ล้วนเป็นผลอันเนื่องมาจากระบบคิด และวิธีปฏิบัติของคนในชุมชนในแนวทางดังกล่าวข้างต้นทั้งสิ้น

สำหรับสังคมไทย ผลจากการดำเนินการของกองทุนเพื่อสังคม (SIF) (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545, น.20-21) ก็พบเช่นเดียวกันว่า ชุมชนมีทุนในแต่ละด้านเพิ่มขึ้น ทั้งในด้านทุนมนุษย์ ทุนปัญญา เนื่องจากบุคคลมีความเอื้ออาทรกันมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็สามารถเพิ่มทุนทางเศรษฐกิจได้ด้วย ซึ่งจากการศึกษาพบว่า ทุนความรู้ ทุนปัญญานั้น บุคคล และชุมชนมีกระบวนการแลกเปลี่ยนในการทำงานแบบมีส่วนร่วม เกิดผลเพิ่มพูนทั้งในด้านทักษะการจัดการ การรวมกลุ่ม ตลอดจนมีเทคนิคเฉพาะทาง เช่น การจัดการกองทุน กองทุนข้าว เป็นต้น

ทุนมนุษย์ เกิดผู้นำใหม่ที่มีความสามารถ เกิดการพัฒนากระบวนการทำงาน และมีการถ่ายทอดจากจากผู้นำเก่าสู่คนรุ่นใหม่ ที่สำคัญทำให้คนรุ่นใหม่เกิดสำนึกต่อสาธารณะเพิ่มขึ้นอย่างมาก

ส่วนทุนทางวัฒนธรรมนั้นมีการรื้อฟื้นวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นมาเป็นเครื่องมือในการทำงาน รวมทั้ง ทุนทางเศรษฐกิจที่ประชาชนที่เข้าร่วมโครงการส่วนใหญ่ ยอมรับว่ามีรายได้เพิ่มขึ้น ลดค่าใช้จ่ายลงและมีการออมทุนเพิ่มขึ้น

กล่าวโดยสรุป การเข้าใจในกระบวนการทุนทางสังคมมีส่วนช่วยในการคาดคะเนถึงความเป็นไปได้ในรูปแบบของสังคมในอนาคต การก่อให้เกิดทุนทางสังคมมีความยืดหยุ่นสูง เพราะสามารถเริ่มได้ในทุกระดับ (ระดับปัจเจก ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่าย) ทุนทางสังคมสามารถต่อยอดจากสิ่งเดิมที่มีอยู่ (ความเชื่อ ค่านิยม วัฒนธรรม) หรือ

เป็นการเรียนรู้จากสิ่งใหม่ การเกิดทุนทางสังคมแม้จะเริ่มจากปัจจัยภายในแต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอก ที่สำคัญทุนทางสังคมเป็นกระบวนการเปลี่ยนระบบคิดและวิถีปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคนบนหลักแห่งศีลธรรม โดยมีเป้าหมายอยู่ที่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิกอย่างเป็นธรรม อันจะนำไปสู่การสร้างพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนให้ลุล่วงไปได้

สำหรับประโยชน์ที่เกิดจากทุนทางสังคมนั้น อย่างน้อยที่สุดทุนทางสังคมซึ่งมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติในสังคมช่วยให้เกิดเครือข่ายทางสังคมขึ้น ทำให้งานมีประสิทธิภาพรวดเร็วมากขึ้นและลดต้นทุนลง ช่วยให้เกิดจารีตประเพณีที่ดีที่ช่วยให้ชุมชนมีพลังและเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาได้ง่ายขึ้น ทุนทางสังคมช่วยให้บุคคลมีทางเลือกมากขึ้นในการพัฒนาชีวิตส่วนบุคคล หรือในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ ในกรณีของประเทศไทยจากการทำงานของกองทุนเพื่อสังคมพบว่า หากสังคมได้รับการพัฒนา ทุนทางสังคมจะเพิ่มมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นทุนมนุษย์ ทุนความรู้ ทุนปัญญา ทุนวัฒนธรรมและภูมิปัญญา ทุนเหล่านี้ช่วยให้เกิดกิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์แก่ชุมชนบนความเอื้ออาทร และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

2.6 การเปรียบเทียบทุนทางสังคมกับทุนประเภทอื่น ๆ

หากพิจารณาความเชื่อพื้นฐานและประโยชน์เกี่ยวกับทุนทางสังคม จะเห็นได้ว่าทุนทางสังคมมีลักษณะและคุณสมบัติที่ความแตกต่างไปจากทุนประเภทอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ ได้มีนักวิชาการได้มีการจำแนกและเปรียบเทียบระหว่างทุนประเภทอื่น ๆ กับทุนทางสังคมเพื่อให้เกิดความชัดเจนมากยิ่งขึ้นไว้ดังนี้

James Coleman (1990) ได้อธิบายถึงรูปแบบของทุนทางสังคมว่ามีลักษณะเหมือนและต่างจากทุนอื่น ๆ ดังนี้

1. ทุนทางสังคมเหมือนกันรูปแบบของทุนอื่น ๆ คือเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดผลดี ทำให้งานมีความเป็นไปได้ที่จะบรรลุเป้าหมายสูงสุด

- ทุนทางสังคมเหมือนกับทุนทางกายภาพ และ ทุนมนุษย์ (physical & human capital) แต่อาจจะไม่สามารถทดแทนกันได้อย่างสมบูรณ์ (completely fungible) และอาจใช้ได้กับงานบางอย่าง

- บางรูปแบบของทุนทางสังคมอาจจะสะดวกในการนำไปใช้ แต่มันจะไม่มีประโยชน์หรือบางครั้งอาจเป็นอันตรายต่อการปฏิบัติ

2. ทุนทางสังคมไม่เหมือนกับทุนทางกายภาพ และ ทุนมนุษย์ ซึ่งทุนทางสังคมจะอยู่ในรูปแบบโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำด้วยตนเอง (actors and actors)

- ทุนทางสังคมจับต้องไม่ได้ เหมือน สิ่งก่อสร้าง ถนน
- ทุนทางสังคมไม่ใช่คุณสมบัติส่วนบุคคล เช่น การศึกษา ทักษะ
- ทุนทางสังคมเป็นการเปลี่ยนความเชื่อ ท่าทีของคน

นอกจากนี้ Coleman ยังได้อธิบายลักษณะทุนอื่น ๆ ที่มีความหมายและลักษณะที่ใกล้เคียงกัน คือ

1. ทุนทางกายภาพ (Physical Capital) สามารถจับต้องได้ วัดได้และมีความคงรูปไม่เปลี่ยนแปลงไปมาง่ายเหมือนทุนอื่น ๆ (stable) เมื่อลดลงก็สามารถวัดได้

2. ทุนมนุษย์ (Human Capital) สามารถจับต้องได้น้อยกว่าทุนทางกายภาพ แต่ก็ยังสามารถวัดได้ ค่อนข้างคงรูปไม่เปลี่ยนแปลงไปมาง่ายเหมือนทุนอื่น ๆ และสามารถทำให้เพิ่มหรือลดได้

3. ทุนทางสังคม (Social Capital) ไม่สามารถจับต้องได้ สามารถทดแทนกันได้ (Fungible) โดยขึ้นอยู่กับว่าบริบทเป็นอย่างไร และจะวัดอย่างไร

Anne Turnbaugh Lockwood ได้อธิบายลักษณะที่แตกต่างระหว่างทุนทางสังคมกับทุนอื่น ๆ ว่าทุนทางสังคมนั้น เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคุณภาพของความสัมพันธ์ระหว่างคน มากกว่าที่จะมองถึงความเป็นเจ้าของ ความรู้ หรือตัวเงิน ดังนั้น ทุนทางสังคมจึงเป็นการให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างคน และความสัมพันธ์นี้จะนำไปสู่ชุดของความคาดหวังระหว่างกัน ชุดของการมีค่านิยมร่วมกัน และสำนึกของความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (set of expectations, a set of shared values, and a sense of trust)

Will Phillips ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมในหนังสือ Social Capital: The Soft Technology that Enables You to Create Value at Work โดยสรุปว่า ทุนทางสังคมเป็นเครือข่ายที่มีความละเอียดอ่อน (soft network) ใช้ติดต่อระหว่างสมาชิกในองค์กรหรือโครงการ และติดต่อกับบุคคลภายนอก ได้แก่ ผู้ค้า ลูกค้า ผู้เกี่ยวข้อง และพันธมิตร ทุนทางสังคมที่เข้มแข็งจะเกิดขึ้นเมื่องานนั้นได้มุ่งเน้นการขยายตัวของเครือข่าย การเข้ามาร่วมงานอย่างเต็มใจของเหล่าสมาชิก ความมีอิสระ การทำงานอย่างโปร่งใส และการไว้วางใจกันระหว่างสมาชิก

อย่างไรก็ตาม Phillips ได้ชี้ให้เห็นว่า ในความเป็นจริงแล้ว บทบาทและความสำคัญของทุนทางสังคมนั้น ไม่ได้ยิ่งหย่อนไปกว่าทุนที่เป็นตัวเงินเลย ในทัศนะของ Phillips แล้ว ทุนทางสังคม (SC) เป็นการแสดงออกถึงคนที่มีเจตนารมณ์และศีลธรรมร่วมกันที่จะคบค้าสมาคม

กัน โดยนำเอาเรื่องที่เป็นประสบการณ์ส่วนบุคคลและแนวคิดของแต่ละบุคคลมาเชื่อมต่อกับทุนทางปัญญา (Intellectual Capital: IC) หรือความรู้และเมื่อรวมเอาทุนเหล่านี้เข้ากับเงินทุนแล้ว (Financial Capital: FC) ทุนทั้งหมดก็สามารถสร้างมูลค่าทางธุรกิจได้ (Business Value = BV)

Will Phillips ได้เขียนรูปสัณฐานการเกี่ยวกับมูลค่าทางธุรกิจ โดยกำหนดว่า มูลค่าทางธุรกิจ = ทุนที่เป็นตัวเงิน x ทุนที่เป็นความรู้หรือปัญญา x ทุนทางสังคม ($BV = FC \times IC \times SC$) จากผลการศึกษาของ The Brookings Institute ได้รายงานไว้ว่า เงินทุนทั้งหมดที่คิดเป็นมูลค่าของบริษัทขนาดใหญ่หรือบริษัทสาธารณะนั้น มีเพียง 25% เท่านั้นที่เป็นสัดส่วนของเงินทุน จึงจะเห็นได้ว่า ถึงแม้จะเป็นเรื่องของธุรกิจก็ตาม ทุนส่วนใหญ่ที่ทำให้บริษัทอยู่ได้เป็นเรื่องของทุนทางสังคมและทุนทางปัญญาหรือความรู้

จากการศึกษาดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมมีความแตกต่างไปจากทุนประเภทอื่น ๆ ค่อนข้างชัดเจน โดยเฉพาะ Lockwood และ Phillips ได้เน้นให้เห็นว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างคน หรือเป็นเครือข่ายที่ใช้ติดต่อระหว่างสมาชิกภายในองค์กร หรือติดต่อกับบุคคลภายนอกองค์กร และสิ่งที่นักวิชาการทั้งสองคนเห็นเหมือนกันก็คือ ทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการไว้วางใจระหว่างกันของสมาชิก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง Phillips ได้ให้ความสำคัญแก่ทุนทางสังคมว่าไม่น้อยไปกว่าทุนประเภทอื่น ๆ เลย โดยเฉพาะทุนที่เป็นตัวเงิน (financial capital)

ดังนั้น สรุปได้ว่า ผลจากการศึกษาข้างต้นที่เกี่ยวกับความหมายของทุนทางสังคม ได้พบว่าการระบุถึงทุนประเภทต่าง ๆ ไว้อย่างหลากหลาย เช่น ทุนที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติ ทุนที่อยู่ในรูปของวัฒนธรรม จารีต ประเพณี ค่านิยม ทุนที่อยู่ในรูปของภูมิปัญญาความรู้ ซึ่งนักวิชาการได้นำเอาทุนต่าง ๆ เหล่านี้มาเปรียบเทียบกับทุนทางสังคม

อย่างไรก็ตาม เพื่อป้องกันความสับสนว่า ทุนทางสังคมควรจะอยู่ในหมวดหมู่ใด ก็อาจจะจำแนกทุนประเภทต่าง ๆ ออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้คือ

1. ทุนที่มนุษย์ไม่ได้สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติ
2. ทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนทางสังคม ทุนมนุษย์ ทุนที่เป็นตัวเงิน ทุนที่อยู่ในรูปของวัฒนธรรม จารีต ประเพณี และค่านิยม ทุนทางกายภาพ และทุนที่เป็นภูมิปัญญาความรู้

2.7 ทุนทางสังคม และทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ

จากการศึกษาที่ผ่านมาได้พบว่า การให้ความหมายคำว่าทุนทางสังคมยังมีความหลากหลายและมีมิติต่าง ๆ มากมาย เพราะในความหมายที่เฉพาะเจาะจง ทุนทางสังคมเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่อยู่บนพื้นฐานของความคาดหวังและค่านิยม วัฒนธรรม จารีต ประเพณีร่วมกัน มีความไว้วางใจกัน และมีการตอบสนองแทนกัน อย่างไรก็ตาม ทุนทางสังคมในความหมายที่กว้าง อาจมองครอบคลุมในเรื่องต่าง ๆ ทั้งที่เป็นในระดับปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร ชุมชนและเครือข่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้ความหมายทุนทางสังคมไปในทิศทางที่เป็นความหมายทุนของชุมชนหรือทุนของสาธารณะ อาทิ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ทุนวัฒนธรรม ทุนที่เป็นพลังขับเคลื่อนชุมชน อันได้แก่พลังแห่งปัญญาหรือความรู้ และพลังแห่งความสามัคคีเหล่านี้เป็นต้น ทุนทางสังคมในความหมายแบบกว้างนี้ จะมุ่งเน้นที่ทรัพยากรหรือทุนประเภทอื่น ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน หรือสามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชน สามารถสร้างพลังให้เกิดแก่ชุมชน หรือทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งได้ ซึ่งการมองทุนทางสังคมในมิติดังกล่าวนี้นั้น ก็น่าจะได้ประโยชน์และเกิดผลดีแก่สังคมโดยรวม เพราะหากเราสามารถสร้างหรือจัดหาทุนประเภทต่าง ๆ ที่สามารถทำให้ชุมชนมีพลังและมีความเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างจริงจังและยั่งยืน เพียงแต่เราจะสามารถสร้างทุนประเภทต่าง ๆ ได้อย่างไรหรือจัดหาทุนดังกล่าวได้จากแหล่งใด

ดังนั้น จึงนับว่าเป็นประโยชน์ที่จะมีการจำแนกให้มีความชัดเจนว่า ทุนทางสังคมที่จะสามารถก่อให้เกิดพลังแก่ชุมชน หรือสร้างประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมได้นั้น คืออะไร มีกระบวนการขั้นตอนในการทำงานให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชน สังคมส่วนรวมได้อย่างไร และอะไรคือทุนอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ทุนทางสังคม และทุนเหล่านั้นเป็นทุนของชุมชน หรือทุนสาธารณะที่สามารถก่อให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชน และสังคมโดยรวมได้อย่างไร หรือเมื่อใดที่ทุนเหล่านั้น ไม่ได้อยู่ในสถานะที่เป็นทุนของชุมชน และไม่สามารถเอื้อให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนได้

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจในประเด็นเหล่านี้ได้ง่ายขึ้น อาจจะต้องมีคำอธิบายเกี่ยวกับทุนทางสังคมเพิ่มเติมดังนี้

1. การที่จะกำหนดให้ทุนประเภทต่าง ๆ อาทิ ทุนที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ ทุนที่เป็นวัฒนธรรม ทุนที่เป็นภูมิปัญญาความรู้ ทุนที่เป็นตัวเงิน วัสดุอุปกรณ์ หรือความช่วยเหลือทางวิชาการที่มาจากภายนอก เป็นทุนทางสังคมนั้น อาจจะทำให้เกิดความสับสนขึ้นได้ในกรณีที่บางครั้งบางพื้นที่ ทุนที่กล่าวมานี้ ไม่สามารถเอื้อประโยชน์ให้แก่ชุมชนได้อย่างแท้จริง อาทิ มีทรัพยากรป่าไม้ แต่ชุมชนไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้ มีทุนทางวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ความรู้ แต่ชุมชนนำมาใช้ประโยชน์ไม่ได้ ในลักษณะเช่นนี้ ก็จะทำให้บางคนสงสัยว่า แล้วเมื่อใดที่ทุนเหล่านี้จะเป็นทุนทางสังคม หรือไม่ใช่ทุนทางสังคม ดังนั้น เพื่อให้เกิดความชัดเจน หากจะมีการนิยามศัพท์ขึ้นมาเพื่อ

รองรับกับปรากฏการณ์ดังกล่าวโดยเพิ่มคำว่า "ทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม" ก็อาจจะทำให้เห็นภาพได้ชัดเจนว่า ทุนทั้งหลายทั้งปวงที่เข้ามาสู่ชุมชน และสามารถเอื้อประโยชน์ให้แก่ชุมชนได้ สมาชิกทุกคนหรือส่วนใหญ่ในชุมชนสามารถเข้าถึง หรือสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ก็จะได้ถือว่า ทุนนั้นเป็นทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม แต่หากไม่ใช่ในเงื่อนไขดังกล่าว ทุนเหล่านั้น ก็ไม่ใช่ทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม

2. ส่วนคำว่าทุนทางสังคมนั้น ก็ให้จำกัดอยู่ในความหมายเฉพาะเหมือนเดิม นั่นก็คือ เป็นความสัมพันธ์ของบุคคลที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ต่างตอบแทนกัน เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน มีความสามัคคีกัน และจะต้องเป็นความสัมพันธ์ที่สอดคล้องกับหลักศีลธรรมและความดีงามของสังคมมารองรับด้วย เมื่อเป็นเช่นนั้น ทุนทางสังคมจึงเป็นกระบวนการที่จะก่อให้เกิดทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม เพราะหากความสัมพันธ์ของคนเป็นไปด้วยดี คนก็จะสามารถใช้ความสัมพันธ์ระหว่างกันปรับเปลี่ยนเอาทุนต่าง ๆ มาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนได้ อาทิ เปลี่ยนเอาเงินทุนของแต่ละคนมาเป็นทุนของกลุ่มออมทรัพย์ที่สามารถให้สมาชิกที่เดือดร้อนกู้ยืมได้ เปลี่ยนเอาป้าธรรมชาติมาเป็นป้าชุมชนที่สมาชิกทุกคนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์พร้อม ๆ กับมีการดูแลรักษาได้ มีการเปลี่ยนเอาแรงงานของแต่ละคน มาเป็นการเอาแรงช่วยเหลือกันได้ เปลี่ยนเอาความรู้ความสามารถในตัวมนุษย์แต่ละคน มาเป็นคณะกรรมการชุมชนช่วยเหลือแก้ไขปัญหาให้แก่ชุมชนได้ อย่างนี้เป็นต้น

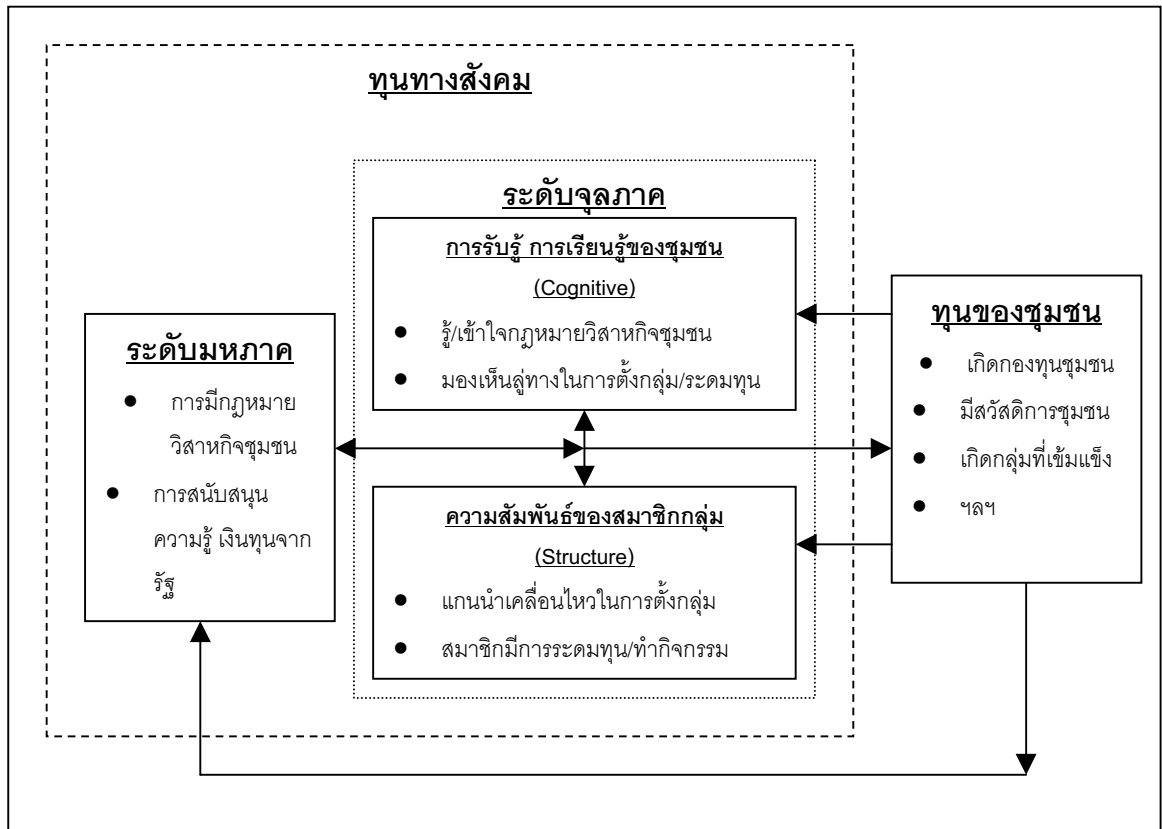
อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความชัดเจนและมีความเป็นรูปธรรมมากขึ้น ใคร่ขอแนะนำแนวคิดของ Bain and Hicks มาอธิบายพร้อมยกตัวอย่างดังนี้

ในระดับมหภาค ทุนทางสังคมจะครอบคลุมบริบทขององค์กรหรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นความสัมพันธ์ที่อยู่ภายใต้โครงสร้างแบบเป็นทางการ อาทิ รูปแบบของการปกครอง แนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับกฎหมาย ระบบความคิด ความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎหมาย ระดับของการกระจายอำนาจ และระดับการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย ในตัวอย่างนี้ ในระดับมหภาคจะสมมติให้เป็นเรื่องของกฎหมายวิสาหกิจชุมชน นั่นหมายความว่า เมื่อภาครัฐได้ออกกฎหมายวิสาหกิจชุมชนขึ้นมา ทำให้เอื้อต่อการรวมกลุ่ม การระดมทุน รวมทั้งการสนับสนุนที่กลุ่มจะได้รับจากภาครัฐมีมากขึ้น ดังนั้น ในกรณีนี้ จะถือว่าปัจจัยแวดล้อมภายนอกในระดับมหภาคอันได้แก่การมีกฎหมายวิสาหกิจชุมชนขึ้นมามีทำให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนากลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนที่จะมีการระดมทุนเพื่อการทำธุรกิจชุมชน

ส่วนในระดับจุลภาค ทุนทางสังคม ถือเป็นศักยภาพของการรวมตัวขององค์กรในแนวนอน รวมทั้งเครือข่ายในการพัฒนา ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ อันได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับ

สาระหรือวิธีคิด ความเข้าใจ และการเรียนรู้ในเรื่องต่าง ๆ ของประชาชน (cognitive) และ เรื่องของ โครงสร้าง (structural) (Uphoff, 1996) สำหรับทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับสาระหรือวิธีการ คิด (cognitive) นั้น เป็นเรื่องของการให้คุณค่า (values) ความเชื่อ (beliefs) ทศนคติ (attitudes) พฤติกรรม (behavior) และบรรทัดฐานทางสังคม (social norms) ซึ่งจะประกอบด้วยเรื่องของ ความไว้วางใจ (trust) ความสามัคคี (solidarity) และการต่างตอบแทน (reciprocity) คุณค่าเหล่านี้ถือเป็นค่านิยมร่วมกันระหว่างสมาชิกในชุมชน และถือเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถทำงาน ร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อให้ส่วนรวมมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น เนื่องจากในระดับมหภาคได้เกิดการกำหนดกฎหมายวิสาหกิจชุมชนขึ้นมา ทำให้สมาชิกในชุมชนได้เรียนรู้และ เกิดความรู้ความเข้าใจเพียงพอที่จะนำไปเป็นประโยชน์ในการดำเนินกิจการของกลุ่มได้

ส่วนทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับโครงสร้างนั้น ถือว่าเป็นองค์ประกอบ และระดับการปฏิบัติของสถาบันท้องถิ่น ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ที่สามารถสนองตอบ ต่อการทำให้ชุมชนเกิดการพัฒนา ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าวมักจะเกิดในองค์กรแนวราบ และมีความเป็นเครือข่าย และสิ่งที่มีมักจะเห็น หรือเกิดขึ้นตามมาในองค์กรแนวราบและเครือข่ายดังกล่าว ก็คือกระบวนการตัดสินใจที่มีความโปร่งใส การมีผู้นำที่รับผิดชอบ และมีการปฏิบัติโดยผู้คน ในชุมชนเอง เพื่อสนองตอบต่อประโยชน์ของส่วนรวม (Bain and Hicks 1998) จากกรณีตัวอย่าง ที่ยกมาประกอบการอธิบาย ทำให้พบว่า เนื่องจากผลของการออกกฎหมายวิสาหกิจชุมชน ที่มีผล ทำให้สมาชิกในชุมชนได้รับรู้ เรียนรู้ และเกิดความรู้ความเข้าใจอย่างดี มีความพร้อมที่จะนำไป ปฏิบัติได้ ดังนั้น เมื่อสมาชิกได้รับการกระตุ้นจากเจ้าหน้าที่ภาครัฐ ประกอบกับการเคลื่อนไหวไป ในทางตอบรับของแกนนำ ทำให้สมาชิกในชุมชนสามารถจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาได้ และสามารถกำหนด กฎระเบียบของกลุ่มที่เอื้อต่อการระดมเงินทุนของกลุ่ม หลังจากที่ได้รับการสนับสนุนทั้งทางด้าน วิชาการ วัสดุอุปกรณ์ และเงินทุนจากภาครัฐ ทำให้กลุ่มสามารถระดมเงินทุนได้อย่างเพียงพอ สามารถดำเนินกิจกรรมให้เกิดผลกำไร สร้างความมั่นคงให้แก่ฐานะทางการเงินของกลุ่ม และสามารถนำดอกผลที่ได้ไปจัดเป็นสวัสดิการให้แก่สมาชิกอย่างทั่วถึง อันมีผลทำให้คุณภาพชีวิต ของสมาชิกดีขึ้น ดังภาพที่ปรากฏอยู่ด้านล่าง

ภาพที่ 3 ทุนทางสังคมและทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ

จึงจะเห็นว่า จากปัจจัยแวดล้อมภายนอกที่เป็นมหภาคอันได้แก่เรื่องของกฎหมายและการสนับสนุนจากภาครัฐ ทำให้แกนนำและสมาชิกในชุมชนเกิดความรู้ความเข้าใจและมองเห็นประโยชน์ในการจัดตั้งกลุ่มและการระดมทุนร่วมกัน การมีค่านิยมและการเล็งเห็นประโยชน์ร่วมกันทำให้เกิดความสามัคคี ร่วมมือร่วมใจในการทำกิจกรรมของกลุ่ม ซึ่งก็หมายถึงทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่เกื้อกูล ความสามัคคีของคนในกลุ่ม ลักษณะดังกล่าวถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน และด้วยความสัมพันธ์ดังกล่าว ทำให้เกิดผลดีในการดำเนินงานของกลุ่ม คือเกิดกลุ่มที่เข้มแข็ง เกิดกองทุนของชุมชนที่สมาชิกสามารถได้รับประโยชน์ เกิดระบบสวัสดิการของชุมชนที่สมาชิกได้ประโยชน์อีกเช่นกัน สิ่งที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเหล่านี้ ถือว่าเป็นทุนของชุมชน หรือทุนสาธารณะ

อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ก็ยังเป็นประเด็นที่จะต้องมีการพิจารณากันอีกต่อไป เพราะว่า ในระยะยาว ความเข้มแข็งของกลุ่มก็ดี การมีเงินทุนเพียงพอที่จะสนับสนุนการดำเนินงานต่าง ๆ ของชุมชนให้ก้าวหน้าก็ดี หรือการที่ชุมชนสามารถจัดสวัสดิการให้คนในชุมชนได้อย่างพอเพียง ทำให้คนในชุมชนมีคุณภาพชีวิตที่ดี และสามารถมีเวลาที่จะทำประโยชน์ให้แก่ส่วนรวม

มากขึ้นก็ดี ปัจจัยเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่เอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การพึ่งพาอาศัยกัน และความสามัคคีของคนในชุมชนทั้งสิ้น ซึ่งปัจจัยที่ก่อให้เกิดลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าว ก็ไม่ต่างไปจากปัจจัยแวดล้อมภายนอกที่ชุมชนเคยได้รับจากภาครัฐในอดีต ดังนั้น ในระยะยาว สิ่งที่เป็นทุนของชุมชน หรือทุนสาธารณะจะสามารถปรับเปลี่ยนไปเป็นทุนทางสังคมได้หรือไม่ จึงเป็นเรื่องที่จะต้องนำไปพิจารณากันต่อไป

2.8 การวัดทุนทางสังคม

การวัดทุนทางสังคม เป็นส่วนหนึ่งที่จะบอกได้ว่า ทุนทางสังคมที่มีอยู่นั้นมีจำนวนเท่าใด และผลจากการนำทุนทางสังคมมาช่วยในการดำเนินงาน ได้ก่อให้เกิดผลสำเร็จมากน้อยเพียงใด การวัดทุนทางสังคมนี้ ก็คล้ายกับการวัดหรือการประเมินผลความสำเร็จของโครงการหรือการประเมินผลทางสังคมทั่วไป โดยใช้ดัชนีตัวชี้วัดและวัดในรูปแบบที่หลากหลาย

John D. and Catherine T. Macarthur (2000) ได้อธิบายวิธีการวัดทุนทางสังคมว่ามี 2 วิธี ได้แก่

1. ทางตรงคือการสังเกตจากสังคมและรวบรวมจากการสำรวจ เพราะว่า ทุนทางสังคมนั้นมีหลายรูปแบบ เช่น ระดับของความไว้วางใจ บรรทัดฐานและการคว่ำบาตร ความร่วมมือในหมู่ของประชาชน ในรายงานตัวชี้วัดจากเอกสารที่รวบรวมได้จากการสำรวจข้อมูลที่เน้นเกี่ยวกับความไว้วางใจระหว่างบุคคล อาทิ ร้อยละของการตอบในชุมชนที่เห็นด้วยว่า “คนส่วนมากไว้วางใจได้”

2. ระดับความร่วมมือของสมาชิกในหมู่ประชาชน ซึ่งรวมทั้งกลุ่มต่าง ๆ เช่น กลุ่มผู้ไปโบสถ์ กลุ่มผู้เล่นกีฬา กลุ่มผู้ทำงานอดิเรก องค์กรที่สมาชิกทุกคนมีความรู้สึกเหมือนพี่น้องกัน และกลุ่มสหภาพผู้ใช้แรงงาน (church groups, sports groups, hobby groups, fraternal organizations, labor unions)

โดยมีผลการศึกษาจากนักวิชาการหลายคนที่ได้พยายามสะท้อนให้เห็นถึงระดับของความสัมพันธ์ของทุนทางสังคม ซึ่งตัวชี้วัดที่บอกถึงระดับความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมดังกล่าว จะมีประเด็นในการวัดในด้านต่างๆ เช่น

1. ด้านการศึกษาและสุขภาพของ (Smith, Beaulieu, and Seraphine, 1995)
2. ความเชื่อมั่นในสถาบันการเมือง (confidence in political institutions) (Brehm and Rahn, 1997)

3. ความพอใจในรัฐบาลและยึดมั่นในการเมืองของประชาชน (satisfaction with government and political engagement) (Putnam, 1993).

ปัจจุบัน มิติทุนทางสังคมอาจขยายขอบเขตให้กว้างออกไปโดยครอบคลุมในเรื่องจิตวิทยาสุขภาพ (health psychology) โดยข้อมูลที่บอกว่าเป็นผลมาจากการบูรณาการทางสังคม (social integration) ได้ถูกวัดจากสิ่งที่ปรากฏขึ้น เช่น เครือข่ายทางสังคม การสนับสนุนทางสังคม และ ความสามารถในการเข้าสังคม (social networks, social support, และ sociability) ซึ่งสามารถจะวัดได้อีก โดยอาศัยตัวชี้วัดที่เหมาะสม

ตัวชี้วัดของทุนทางสังคม แบ่งวิธีการวัดได้เป็น 2 วิธีการ ได้แก่

1. ศึกษาเฉพาะเจาะจงรายการกรณี โดยมีกรอบกว้าง ๆ พิจารณาเรื่องความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับชุมชน คนกับองค์กร โดยขึ้นอยู่กับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น

2. ศึกษาโดยการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมือง และประเทศ ซึ่งจะมีทั้งลักษณะที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ดังนี้

2.1 ตัวชี้วัดจะจำแนกเป็นประเด็นย่อย ๆ จากประเด็นที่เป็นลักษณะ/รูปแบบของความสัมพันธ์ที่ได้ โดย Putnam, Coleman กล่าวถึงตัวชี้วัดที่เน้นในเรื่องของจารีตประเพณี ความไว้วางใจกัน ความเป็นเครือข่าย การมีส่วนร่วมของประชาชน (norms, trust, networks, civic participation) เป็นต้น โดยมีการนำเสนอตัวอย่างของบางตัวชี้วัด อาทิ ความไว้วางใจกัน ก็จะเป็นตัวชี้วัดที่แสดงถึงความไว้วางใจในเพื่อนบ้าน ความไว้วางใจในกลุ่ม หรือสถาบันองค์กร สื่อรัฐบาล เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่า ลักษณะตัวชี้วัดดังกล่าวมีความเป็นนามธรรม เพราะส่วนใหญ่จะอยู่ในรูปของทัศนคติ และความรู้สึก

2.2 ส่วนตัวชี้วัดอีกกลุ่มหนึ่งจะมีลักษณะเป็นรูปธรรม ส่วนใหญ่จะเป็นผลที่เกิดจากทุนทางสังคม เช่น จำนวนคนที่เข้าเป็นสมาชิกและจำนวนกลุ่ม จำนวนผู้มีสุขภาพดี จำนวนผู้มีการศึกษาดี จำนวนผู้เข้าถึงแหล่งทุนและข้อมูล เป็นต้น

2.3 ตัวชี้วัดที่มีทั้งลักษณะเป็นรูปธรรมและนามธรรม ส่วนใหญ่จะเป็นการวัดจากพฤติกรรมที่นำไปสู่ความสัมพันธ์และก่อให้เกิดทุนทางสังคม เช่น การทักทายเพื่อนบ้าน การเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน การเยี่ยมเพื่อนบ้าน และการต้อนรับแขก เหล่านี้เป็นต้น

ส่วน Paul Bullen & Jenny Onyx, (1998) ได้นำเสนอประสบการณ์ในการวัดระดับปัจเจกซึ่งมาจากแต่ละครอบครัวในการสัมภาษณ์ และระดับครัวเรือนซึ่งสมาชิกครัวเรือนทั้งหมดถูกสัมภาษณ์ ในการศึกษาเอกสารเกี่ยวกับทุนทางสังคม มีหัวข้อดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในเครือข่าย (Participation in network) เป็นความสัมพันธ์ของเครือข่ายที่ยึดติดแน่นภายในระหว่างบุคคลและกลุ่ม คนจะยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในองค์กรที่ต้องเป็นทั้งลักษณะสมัครใจและมีความเท่าเทียม

2. การต่างตอบแทน (Reciprocity) จะเป็นการรวมตัวกันที่เกิดจากความไม่เห็นแก่ตัวในระยะแรก และกลายเป็นความสนใจส่วนตัวในระยะยาว การต่างตอบแทนจะทำให้บุคคลมีการแบ่งปันการบริการกับผู้อื่น หรือทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ให้กับคนอื่น อย่างไรก็ตาม การต่างตอบแทนนั้น บุคคลจะมีความคาดหวังที่จะได้รับการเอื้ออาทรกลับคืนมาในอนาคตเป็นการตอบแทนและพบว่าในชุมชนที่การต่างตอบแทนได้รับการตอบแทนกลับคืนมา ผู้คนในชุมชนจะมีความสนใจที่จะดูแลผู้อื่นมากขึ้น

3. ความไว้วางใจกัน (Trust) จะเป็นการต้องการของบุคคลที่จะลดความเสี่ยงในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ในสังคม ความไว้วางใจกันเป็นสิ่งที่อยู่บนพื้นฐานของความเชื่อใจในผู้อื่น โดยมีความคาดหวังว่าผู้อื่นจะตอบสนองด้วยการกระทำกลับมาในวิธีเดียวกัน อย่างน้อยที่สุดความไว้วางใจกันก็จะช่วยให้บุคคลสบายใจว่าคนอื่นจะไม่มาทำอันตรายตนเอง

4. บรรทัดฐานทางสังคม (Social Norms) จะเป็นรูปแบบการควบคุมที่ไม่เป็นทางการ หรือเป็นการควบคุมทางอ้อม ซึ่งถือว่าการควบคุมแบบนี้มีความจำเป็นมากกว่าแบบที่เป็นทางการ หรือการใช้กฎหมายของสถาบัน บรรทัดฐานทางสังคมมีความจำเป็นสำหรับการตรวจสอบพฤติกรรมที่ถูกต้องในสังคม รวมทั้งการกำหนดพฤติกรรมที่มีคุณค่าที่สังคมยอมรับ เพราะบรรทัดฐานทางสังคมเป็นข้อตกลงที่บุคคลในสังคมได้ทำร่วมกันและเป็นที่ยอมรับและเข้าใจร่วมกัน

5. สิ่งที่เป็นสาธารณะ/สิ่งที่ทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน (The Commons) จะเป็นการสร้างทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันในชุมชน ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ทุกคนสามารถใช้ร่วมกันได้ อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่มีบุคคล หรือกลุ่มคนเข้าไปยึดครองสิ่งที่เป็นสาธารณะ สังคมก็จะใช้วิธีการป้องกันอย่างไม่เป็นทางการโดยการต่อต้าน หรือคว่ำบาตร (social sanctions)

จากแนวทางการวัดทุนทางสังคมดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ได้มีความพยายามที่จะวัดทุนทางสังคมโดยให้มีความครอบคลุมในระดับต่าง ๆ ให้มากที่สุด และเท่าที่ผ่านมา ได้มีการค้นหาวิธีการวัดแบบต่าง ๆ นับตั้งแต่การวัดทางตรงที่ได้จากการสังเกตปรากฏการณ์ทางสังคม และการรวบรวมจากการสำรวจ การวัดจากระดับความร่วมมือของสมาชิกในหมู่ประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ และมีการขยายขอบเขตในการศึกษาออกไปครอบคลุมในวิทยาการสาขาอื่น ๆ อาทิ เรื่องจิตวิทยา สุขภาพ ทำให้ข้อมูลที่ได้เป็นผลจากการบูรณาการทางสังคม ดังนั้น จึงทำให้วิธีการวัดและตัวชี้วัด

ทุนทางสังคมมีความละเอียดครอบคลุมในมิติต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น เช่น การวัดที่มาจากการศึกษาเฉพาะรายกรณี การวัดที่ได้จากการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมืองและประเทศ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม และการวัดระดับปัจเจกที่ทำให้เห็นประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับตัวชี้วัดที่ชัดเจน เช่น การมีส่วนร่วม การต่างตอบแทน ความไว้วางใจกัน บรรทัดฐานทางสังคม เป็นต้น

2.9 กรอบความคิดและกระบวนการทุนทางสังคม

จากข้อค้นพบข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมซึ่งประกอบด้วยระบบคิดและวิธีการปฏิบัตินั้น อาจจะนำมาพิจารณาในมิติที่เป็นกระบวนการได้เช่นกัน และการศึกษาทุนทางสังคมในรูปของกระบวนการดังกล่าว ก็มีความเหมาะสมและน่าจะก่อให้เกิดประโยชน์หลายประการ ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ มีเหตุผลอย่างน้อย 3 ประการที่สามารถนำมาสนับสนุนได้ คือ

1. เพื่อเป็นการจัดระบบความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่ที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น จากที่เคยมีความหลากหลาย ทั้งที่เป็นรูปธรรม และเป็นนามธรรม หรือจากเดิมที่บางครั้งพูดถึงทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นเหตุ หรือบางครั้งก็พูดถึงทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นผล การพิจารณาทุนทางสังคมในมิติที่เป็นกระบวนการจะทำให้การอธิบายสามารถครอบคลุมความหมายของทุนทางสังคมได้ทั้งในส่วนที่เป็นเหตุและส่วนที่เป็นผล รวมทั้งในส่วนที่เป็นกระบวนการ

2. เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นในการบูรณาการความหมาย และแนวความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่ยังอยู่อย่างกระจัดกระจายให้มีจุดร่วมกันในการอธิบาย เพราะทั้งความหมายและแนวความคิดที่มีมิติที่ต่างกัน อาทิ การมองในมิติของทรัพยากร หรือทรัพยากรธรรมชาติ การมองในมิติของวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ความรู้ การมองในมิติที่เป็นพลังในการขับเคลื่อนสังคม การมองในมิติของค่านิยม จารีตประเพณี การต่างตอบแทน การเกื้อกูล ความเอื้ออาทร ความไว้วางใจ ความสามัคคี และการมีส่วนร่วม ฯลฯ ดังนั้น การบูรณาการให้ความหมาย และแนวความคิดที่อยู่ในมิติต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในระบบเดียวกัน เพื่อให้สามารถอธิบายให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ก็จะช่วยให้ภาพของทุนทางสังคม และความเข้าใจในทุนทางสังคมเป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้น

3. การจัดระบบความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่อยู่ในรูปของกระบวนการ การบูรณาการความหมาย และแนวความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นระบบเดียวกัน จะช่วยให้การอธิบายถึงเหตุผลว่า ทุนทางสังคมคืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร หรือจะสร้างให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ด้วยวิธีการใด ภายใต้เงื่อนไขอะไร และผลที่เกิดจากการมีทุนทางสังคมได้ส่งผลกระทบต่อ

หรือสร้างพลังให้แก่สังคมหรือชุมชนได้อย่างไร สิ่งเหล่านี้ล้วนจะเป็นประโยชน์ต่อวงวิชาการและการพัฒนาองค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมให้มีมากยิ่งขึ้น

กรอบความคิดดังกล่าว จะเป็นกรอบความคิดในการศึกษาและวิพากษ์ทุนทางสังคม ที่สามารถมีมุมมองในมิติที่หลากหลาย ทั้งนี้ เพื่อความชัดเจนในการพัฒนาและการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคม ที่มีแนวโน้มจะได้รับการประยุกต์ใช้มากขึ้น

กรอบความคิดของกระบวนการทุนทางสังคมที่จะนำมาใช้ศึกษากระบวนการทุนทางสังคมนี้ จะแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ 1) ส่วนที่เป็นกระบวนการ และ 2) ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการ

1. ส่วนที่เป็นกระบวนการทุนทางสังคม ประกอบไปด้วย 3 ส่วน อันได้แก่

1.1 ส่วนที่เป็นระบบคิด จะเป็นส่วนที่มีความเป็นนามธรรมสูง ระบบคิดดังกล่าว จะมีทั้งส่วนที่มีมาแต่ดั้งเดิม อันได้แก่ ความเชื่อ ค่านิยม ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ที่ปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชนได้สืบทอดมาจากบรรพชนในอดีต นอกจากนั้น ระบบคิดอีกส่วนหนึ่งอาจจะมาจากสิ่งที่ได้เรียนรู้ในปัจจุบัน ซึ่งก็รวมทั้งความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม หรือธรรมเนียมปฏิบัติแบบใหม่ สำหรับสาระหลักที่อยู่ในระบบคิดดังกล่าวได้แก่ ระบบคิดที่เกิดจากค่านิยมที่มีการเอื้ออาทรต่อกัน มีการต่างตอบแทนกัน มีความไว้วางใจระหว่างกัน และมีความสามัคคีกัน ฯลฯ เหล่านี้ เป็นต้น

1.2 ส่วนที่เป็นวิธีปฏิบัติ จะเป็นส่วนที่มีความสัมพันธ์กับส่วนที่เป็นระบบคตินั้นหมายความว่า เมื่อปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชนมีระบบคิดเกี่ยวกับค่านิยมในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ระบบคิดดังกล่าวก็จะส่งผลให้สมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันด้วยความเอื้ออาทร และมีความร่วมมือกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นต้น

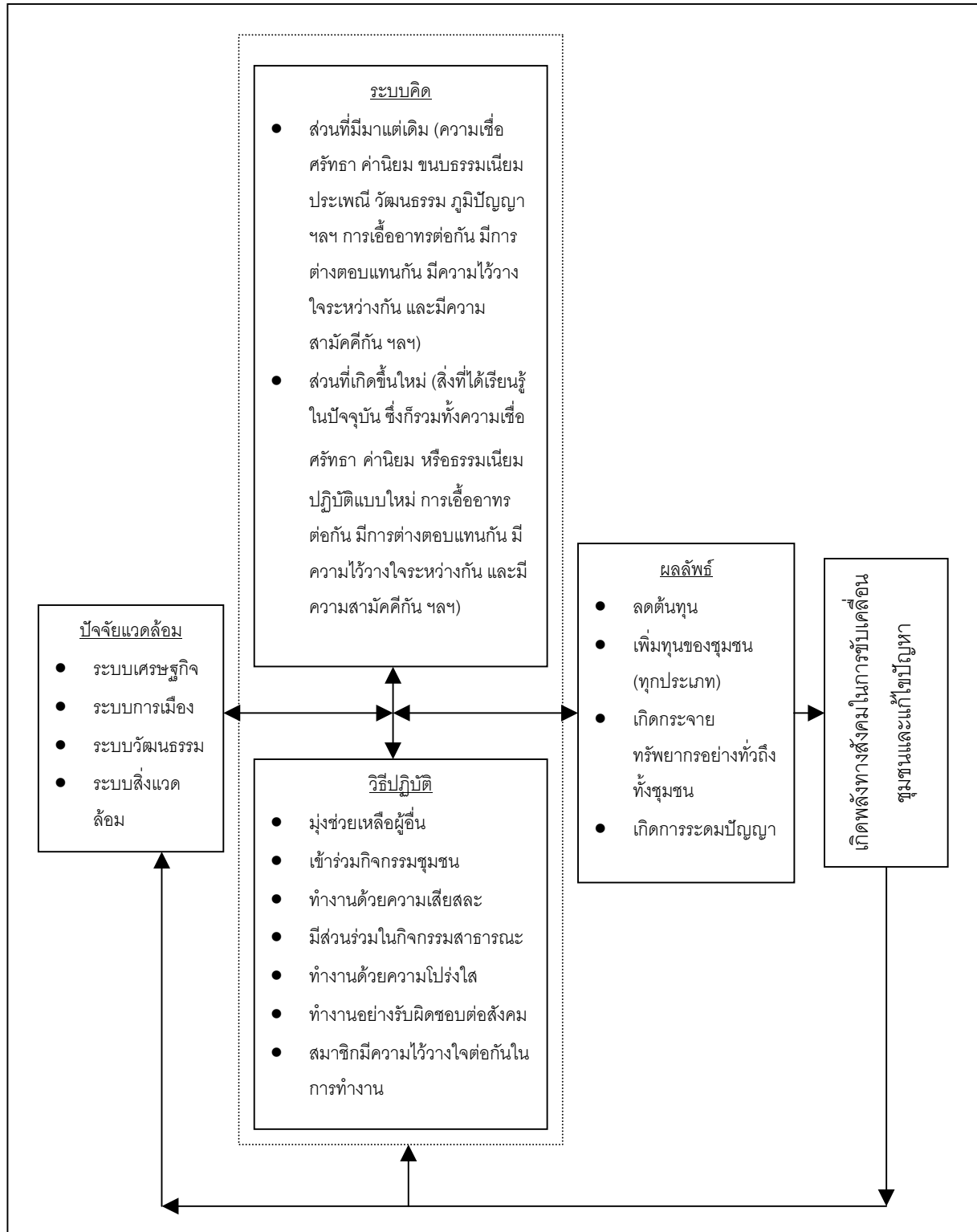
1.3 ส่วนที่เป็นผลลัพธ์ จะเป็นส่วนที่เกิดจากผลของการที่สมาชิกมีระบบคิดและวิธีการปฏิบัติอย่างไร ซึ่งผลลัพธ์ดังกล่าวอาจจะอยู่ในรูปของทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม หรือเป็นทุนในรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม อาทิ ทุนที่เป็นตัวเงิน (ทุนในรูปของกองทุนชุมชน) ทุนมนุษย์ (แรงงานที่มีการลงแขกเอาแรงช่วยเหลือกัน) ทุนทรัพยากรธรรมชาติ (มีป่าไม้ที่เป็นป่าของชุมชน) ทุนภูมิปัญญา (มีความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชน) โดยที่ทรัพยากรหรือทุนต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นของชุมชน หรือเป็นของสาธารณะที่สมาชิกในชุมชนสามารถเข้าถึงและมาใช้ประโยชน์ได้

2. ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการ อันได้แก่ปัจจัยภายนอกต่าง ๆ ที่เป็นทั้งรูปธรรม (เงินทุนจากภายนอก เครื่องมือที่ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอก บุคลากร หรือ

นักวิชาการจากภายนอก) และนามธรรม (ความช่วยเหลือทางวิชาการจากภายนอก ข้อมูลข่าวสาร ความรู้ ต่าง ๆ จากภายนอก) รวมทั้งผลที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีจากภายนอกที่มีผลกระทบต่อระบบคิด และวิธีปฏิบัติภายในกลุ่ม องค์กร สถาบัน และชุมชน

การวิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมจะวิเคราะห์ในหลายระดับ อาทิ ระดับปัจเจก ระดับครัวเรือน ระดับกลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน และเครือข่าย โดยจะพิจารณาว่า การกระจายของทรัพยากร หรือทุนประเภทต่าง ๆ ในแต่ละระดับเป็นไปในลักษณะใด มีการกระจายอย่างทั่วถึงหรือไม่ รวมทั้งการวิเคราะห์เชื่อมโยงหาความเกี่ยวพันระหว่างระดับต่าง ๆ ด้วยว่า มีความเกี่ยวพันหรือมีอิทธิพลต่อกันมากน้อยเพียงใด ดังในภาพที่ 4

ภาพที่ 4 กรอบความคิดกระบวนการทุนทางสังคม

จากภาพที่ 4 ได้แสดงการเชื่อมโยงอย่างเป็นระบบในการศึกษาและวิเคราะห์ถึงทุนทางสังคม ที่ทำให้ทราบถึงกระบวนการของทุนทางสังคมในระดับต่างๆ

จะเห็นได้ว่า เหตุผลที่สำคัญในการสร้างกรอบความคิดในการศึกษาทุนทางสังคม ในรูปของกระบวนการได้แก่ การมุ่งจัดระบบความคิดที่มีความหลากหลายให้เป็นหมวดหมู่ชัดเจน และครอบคลุมคำอธิบายทั้งในส่วนที่เป็นเหตุและเป็นผลของการเกิดทุนทางสังคม และเพื่อบูรณาการมิติและความหมายที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมให้มีความเชื่อมโยงและเป็นระบบเดียวกัน ซึ่งจะทำให้การอธิบายคำว่าทุนทางสังคมมีความชัดเจนเป็นระบบมากยิ่งขึ้น สำหรับกระบวนการทุนทางสังคมประกอบด้วย 2 ส่วน อันได้แก่ ส่วนที่ 1 เป็นกระบวนการ ซึ่งมีส่วนย่อยด้วยกัน 3 ส่วน ได้แก่ ระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ และส่วนที่ 2 เป็นปัจจัยแวดล้อม ในการวิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมสามารถวิเคราะห์ได้หลายระดับนับตั้งแต่ระดับปัจเจกจนถึงระดับเครือข่าย

2.10 การประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททาง การเมือง และเศรษฐกิจ

เนื่องจากทุนทางสังคมเป็นคำใหม่ที่ได้ถูกนำมาใช้ได้ไม่นาน ความชัดเจนในคำและความหมายก็ยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่มาก อย่างไรก็ตาม เท่าที่ผ่านมา ได้พบว่าคำว่าทุนทางสังคมได้ถูกนำไปประยุกต์ใช้ในบริบทต่าง ๆ แม้แต่ในบริบททางสังคมเอง คำว่าทุนทางสังคมก็ได้ถูกประยุกต์ใช้ในเรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน เหล่านี้เป็นต้น สำหรับการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบทอื่น ๆ อาทิ บริบททางการเมือง และบริบททางเศรษฐกิจ อาจพอสรุปได้ดังนี้

2.10.1 ทุนทางสังคมในบริบททางการเมือง

จากประสบการณ์ในต่างประเทศโดยเฉพาะประเทศทางตะวันตก จะเห็นได้ว่า ได้มีการใช้คำว่าทุนทางสังคมในการอธิบายเชื่อมโยงกับบริบททางการเมืองในหลาย ๆ เรื่อง อาทิ ได้มีการพูดถึงทุนทางสังคมกับเรื่องของประชาสังคม (civil society) ทุนทางสังคมกับการยอมรับและปฏิบัติตามกฎหมาย หรือการพูดถึงทุนทางสังคมกับเรื่องของการบริหารงานอย่างโปร่งใส (transparency) และรับผิดชอบ (accountability) หรือแม้แต่การเชื่อมโยงคำว่าทุนทางสังคมกับเรื่องของความเป็นประชาธิปไตย เหล่านี้เป็นต้น จึงเป็นที่คาดหวังว่า ในอนาคต เมื่อองค์ความรู้เกี่ยวกับคำว่าทุนทางสังคมได้มีการพัฒนา และแพร่หลายเป็นที่รู้จักและเป็นที่ยอมรับมากขึ้น ก็อาจจะได้พบเห็นว่า การประยุกต์ใช้คำว่าทุนทางสังคมในบริบททางการเมืองจะมีให้เห็นมากขึ้น

2.10.2 ทุนทางสังคมในบริบททางเศรษฐกิจ

โดยความเป็นจริงแล้ว ที่มาของคำว่าทุนทางสังคมนั้น มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องของเศรษฐกิจมาตั้งแต่ต้น นับตั้งแต่ได้มีการพบว่า ความมุ่งหวังที่จะพัฒนาให้มนุษย์ในสังคมมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นนั้น จะอาศัยทุนทางด้านเศรษฐกิจอย่างเดียวไม่ได้ ดังนั้น นับตั้งแต่หน่วยงานองค์กรทั้งที่เป็นภาครัฐและภาคเอกชนได้ประจักษ์ชัดว่า ความล้มเหลวของการพัฒนาในอดีตที่ผ่านมา นั้น เกิดจากการให้ความสำคัญในการพัฒนาด้านเศรษฐกิจมากเกินไป ในขณะที่ละเลยการพัฒนาด้านสังคม ด้วยเหตุดังกล่าว ทำให้หน่วยงานองค์กรทั้งภาครัฐและภาคเอกชน โดยเฉพาะสถาบันทางวิชาการได้หันมาให้ความสำคัญแก่บริบททางสังคม โดยเฉพาะในเรื่องของ "ทุน" ที่เป็นทุนทางสังคมมากขึ้น

สำหรับในการศึกษาครั้งนี้ อาจจะมีการมุ่งหมายเฉพาะ และความมุ่งหมายโดยทั่วไปที่เกี่ยวข้องกับการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททางเศรษฐกิจ ในความมุ่งหมายเฉพาะนั้น การศึกษาครั้งนี้ได้คาดหวังเพื่อจะทราบว่า บทบาทของทุนทางสังคม จะเป็นปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเติบโตได้อย่างไร ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ จะได้มีการนำเสนอในบทต่อไป โดยการศึกษาได้นำเสนอให้เห็นว่า ในความหมายของเศรษฐกิจชุมชนคืออะไร และทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร นอกจากประเด็นดังกล่าวแล้ว การศึกษายังได้ชี้ให้เห็นว่า ความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่เคยมีมาในสังคมไทยมีความเป็นมาและเป็นไปอย่างไร มีปรากฏการณ์อะไรบ้างที่ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยเคยมีทุนทางสังคมอยู่ และด้วยเหตุผลอะไรที่ทำให้ทุนทางสังคมของไทยที่เคยมีอยู่สูญหายไป นอกจากนั้น ในบทท้าย ๆ การศึกษาได้นำเสนอผลการศึกษาจากภาคสนามที่ได้แสดงให้เห็นถึงกระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน และปรากฏการณ์ที่เป็นกระบวนการของพลวัตของทุนทางสังคมได้ให้คำอธิบายว่า ทุนทางสังคมเหล่านั้นเป็นปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร

สำหรับความมุ่งหมายทั่วไปในการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททางเศรษฐกิจนั้น การศึกษานี้ได้นำเสนอเป็นเพียงบางส่วน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับธุรกิจขนาดใหญ่หรือที่เกี่ยวกับการทำธุรกิจของบริษัทข้ามชาติ ซึ่งการนำเสนอในส่วนนี้อาจจะไม่ได้เน้นถึงความสมบูรณ์หรือความครอบคลุมในสาระต่าง ๆ มากนัก เหตุผลในการนำเสนอเนื้อหาส่วนนี้ เพียงแต่ต้องการจะชี้ให้เห็นจุดที่มีความเชื่อมโยงและส่งผลกระทบซึ่งกันและกันระหว่างเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นเศรษฐกิจระดับรากหญ้ากับระบบธุรกิจขนาดใหญ่

2.11 สรุป

นับตั้งแต่ที่มนุษย์ได้รู้จักกับคำว่า " ทุน " มาเกือบสี่พันปี คำว่าทุนก็ถูกใช้ในความหมายที่แตกต่างกันไป คำว่าทุนอาจจะถูกมองไปในเชิงมูลค่าที่เกี่ยวกับวัตถุดิบทอง หรืออาจจะถูกมองไปในเชิงคุณค่าที่เกี่ยวข้องกับจิตใจ ความดีงาม แต่คงจะเป็นเพราะความเคยชินที่คนส่วนใหญ่มีความคุ้นเคยกับคำว่าทุนไปในเชิงเศรษฐศาสตร์ ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับคำว่าทุนเท่าที่ผ่านมาเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวัตถุดิบของทรัพย์สินเงินทอง หรือ วัตถุดิบ แรงงาน หรือสิ่งต่าง ๆ ที่ช่วยในการผลิต จนกระทั่งในเวลาต่อมา ได้เกิดมีการนำคำว่า ทุนทางสังคม ออกมาใช้ โดยมีวัตถุประสงค์ให้เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีส่วนช่วยเสริมสร้างในกระบวนการผลิต แต่ไม่ต้องการให้เป็นเรื่องของวัตถุดิบของทรัพย์สินเงินทอง

ทุนทางสังคมเป็นทุนประเภทหนึ่ง ที่มาจากความร่วมมือร่วมใจของคน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างคน หรือสถาบันขึ้น โดยความสัมพันธ์ดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้ตลอดเวลา ที่สำคัญ ทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่ยิ่งใช้จะยิ่งมีเพิ่มมากขึ้น

ที่มาของคำว่า ทุนทางสังคมในประเทศที่พัฒนาแล้ว ส่วนหนึ่งเป็นการรื้อหาความเป็นชุมชนที่ได้สูญหายไป และอีกส่วนหนึ่งเป็นความพยายามที่จะเชื่อมโยงทุนทางสังคมกับความเข้มแข็งในระบอบประชาธิปไตย อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมา ประเด็นทุนทางสังคมได้ถูกเชื่อมโยงไปสู่เรื่องของการพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืน

สำหรับคำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย เพิ่งจะมีมาเมื่อไม่นาน แต่ถ้ามองพิจารณาจากปรากฏการณ์จะเห็นได้ว่า สิ่งที่ถูกเรียกว่า “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏให้เห็นในสังคมไทยมาช้านานแล้ว โดยจะอยู่ในรูปของความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้ออาทรกัน หรือความมีน้ำใจต่อกัน อย่างไรก็ตาม หากจะพิจารณาในเชิงพัฒนาการขององค์ความรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้ ทุนทางสังคมของไทยได้มีวิวัฒนาการมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา แนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ หรือแม้กระทั่งแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง คำว่าทุนทางสังคมของไทยเริ่มมีความเป็นรูปธรรมมากขึ้นหลังจากที่มีการดำเนินงานของโครงการกองทุนเพื่อสังคม และภายใต้โครงการดังกล่าว คำว่าทุนทางสังคมได้ถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวางครอบคลุมทุนประเภทต่าง ๆ อาทิ ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนทางปัญญา ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ การมีอยู่ของทุนทางสังคมในชุมชนอาจจะได้จากสถิติตัวเลขที่แสดงถึงคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน (ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือสิ่งแวดล้อม) หรือการเติบโตเข้มแข็งของเครือข่ายทางสังคม มีความเชื่อว่า ทุนทางสังคม

สามารถก่อให้เกิดพลังเพื่อใช้ขับเคลื่อนชุมชนให้สามารถพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งได้ อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความกระชับ ทุนทางสังคมอาจจะจัดออกเป็น 2 ประเภท คือ ทุนที่มนุษย์ไม่ได้สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติ และ ทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนทางสังคม ทุนมนุษย์ ทุนที่เป็นตัวเงิน ทุนที่อยู่ในรูปของวัฒนธรรม จารีต ประเพณี และค่านิยม ทุนทางกายภาพ และทุนที่เป็นภูมิปัญญา ความรู้

เมื่อก้าวถึงทุนทางสังคม สิ่งหนึ่งที่เหมือนกันระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้วและประเทศที่กำลังพัฒนา ได้แก่ การมีอยู่และการสูญหายไปของทุนทางสังคม การที่จะตอบคำถามเหล่านี้ได้ สิ่งแรกที่สำคัญคือจะต้องมีความเข้าใจเรื่องของทุนทางสังคม อย่างถ่องแท้ชัดเจน เนื่องจากที่ผ่านมา ทุนทางสังคมถูกนำเสนอในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป การที่จะสร้างความเข้าใจร่วมกันได้จำเป็นต้องมีการสังเคราะห์และนำเสนอในรูปแบบที่เหมาะสม โดยในที่นี้ ได้มีการนำเสนอในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process) ในรูปแบบดังกล่าว ทุนทางสังคม จะมีลักษณะที่เป็นทั้งแนวคิดที่มีอยู่เดิมหรือเป็นการเรียนรู้จากสิ่งใหม่บนพื้นฐานความเอื้ออาทร การไว้วางใจซึ่งกันและกัน การพึ่งพาอาศัยกัน และเป็นทั้งวิธีการปฏิบัติที่จะนำไปสู่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งเป็นผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นในรูปของการเพิ่มผลผลิตในการพัฒนาต่างๆ ในการศึกษาครั้งนี้ จึงเป็นการประมวลเนื้อหาสาระ แนวคิด และหลักการต่าง ๆ ดังกล่าว มาพัฒนาเป็นกรอบแนวคิดในอธิบายและทำความเข้าใจเกี่ยวกับทุนทางสังคม การเข้าใจในกระบวนการทุนทางสังคมมีส่วนช่วยในการคาดคะเนถึงความเป็นไปได้ในรูปแบบของสังคมในอนาคตได้ เนื่องจากทุนทางสังคม สามารถเกิดได้ในทุกระดับ (ระดับปัจเจก ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่าย) และแม้ว่าทุนทางสังคมจะเริ่มจากปัจจัยภายในแต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอก ที่สำคัญทุนทางสังคมเป็นกระบวนการเปลี่ยนระบบคิดและวิถีปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคนบนหลักแห่งศีลธรรม โดยมีเป้าหมายอยู่ที่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิกอย่างเป็นธรรม อันจะนำไปสู่การสร้างพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนให้ลุกล่วงไปได้ดียิ่งขึ้น

ประโยชน์ของทุนทางสังคม ทำให้เกิดเครือข่ายทางสังคมขึ้น ช่วยให้งานมีประสิทธิภาพรวดเร็วมากขึ้นและลดต้นทุนลง ช่วยให้เกิดจารีตประเพณีที่ช่วยหนุนเสริมให้ชุมชนมีพลังและเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาได้ง่ายขึ้น อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมมีส่วนช่วยให้บุคคลมีทางเลือกมากขึ้นในการพัฒนาชีวิตส่วนบุคคล หรือในส่วนของเศรษฐกิจ ในกรณีของประเทศไทย ได้พบว่า เมื่อสังคมได้รับการพัฒนาทุนทางสังคมจะเพิ่มมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นทุนมนุษย์ ทุนความรู้ ทุนปัญญา ทุนวัฒนธรรมและภูมิปัญญา ซึ่งทุนเหล่านี้ช่วยให้เกิดกิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็น

ประโยชน์แก่ชุมชนบนความเอื้ออาทร และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (ประสบการณ์จากกองทุนเพื่อสังคม)

การวัดทุนทางสังคม เท่าที่ผ่านมา ได้มีความพยายามที่จะวัดทุนทางสังคมโดยให้มีความครอบคลุมในระดับต่าง ๆ ให้มากที่สุด โดยได้มีการค้นหาวิธีการวัดแบบต่าง ๆ นับตั้งแต่การวัดทางตรงที่ได้จากการสังเกตปรากฏการณ์ทางสังคม และการรวบรวมจากการสำรวจ การวัดจากระดับความร่วมมือของสมาชิกในหมู่ประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ และมีการขยายขอบเขตในการศึกษาออกไปครอบคลุมในวิทยาการสาขาอื่น ๆ อาทิ เรื่องจิตวิทยาสุขภาพ ทำให้ข้อมูลที่ได้เป็นผลจากการบูรณาการทางสังคม ดังนั้น จึงทำให้วิธีการวัดและตัวชี้วัดทุนทางสังคมมีความละเอียดครอบคลุมในมิติต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น เช่น การวัดที่มาจากการศึกษาเฉพาะรายกรณี การวัดที่ได้จากการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมืองและประเทศ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม และการวัดระดับปัจเจกที่ทำให้เห็นประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับตัวชี้วัดที่ชัดเจน เช่น การมีส่วนร่วม การตอบสนอง ความไว้วางใจกัน บรรทัดฐานทางสังคม เป็นต้น นอกจากนี้ การวัดเพื่อทราบว่า มีทุนทางสังคมอยู่หรือไม่ อาจดูได้จากสถิติและตัวเลขต่าง ๆ อาทิ ตัวเลขที่แสดงให้เห็นว่ามีอัตราการเกิดอาชญากรรมต่ำ การมีสุขภาพดี การมีการศึกษาดี และมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่ากลุ่มหรือองค์กรที่มีทุนทางสังคมสูง มักจะใช้ทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือในการทำงาน โดยจะใช้ทั้งในที่ทำงานและใช้เพื่อทำงานอื่น ๆ ด้วย มิติของทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของความหนาแน่นของเครือข่ายทางสังคมนั้น (density of social networks) อาจจะพิจารณาได้จากการที่มีคนมารวมกันในที่เดียวกันด้วยความตั้งใจที่จะต่อสู้ร่วมกับคนอื่นในกิจกรรมทางสังคมแบบไม่เป็นทางการ (informal, social activities) ในฐานะที่เป็นสมาชิกกลุ่มหรือสถาบัน

ทุนทางสังคมได้ถูกนำไปประยุกต์ใช้ในบริบทต่าง ๆ อาทิ ในบริบททางสังคม ทุนทางสังคมก็ได้ถูกประยุกต์ใช้ในเรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน บริบททางการเมือง ทุนทางสังคมได้ถูกนำมาอธิบาย เรื่องของประชาสังคม (civil society) การยอมรับและปฏิบัติตามกฎหมาย เรื่องของการบริหารงานอย่างโปร่งใส (transparency) และรับผิดชอบ (accountability) หรือแม้แต่เรื่องของความเป็นประชาธิปไตย และในบริบททางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคมถูกประยุกต์ใช้เพื่อศึกษาถึงบทบาทของทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเติบโตได้อย่างไร โดยการศึกษาได้ครอบคลุมไปถึง ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนคืออะไร และทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร นอกจากนี้ประเด็นดังกล่าวแล้ว การศึกษายังได้ชี้ให้เห็นว่า ความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่เคยมีมาในสังคมไทยมีความเป็นมาและเป็นไปอย่างไร มีปรากฏการณ์อะไรบ้างที่ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทย

เคยมีทุนทางสังคมอยู่ และด้วยเหตุผลอะไรที่ทำให้ทุนทางสังคมของไทยที่เคยมีอยู่สูญหายไป นอกจากนั้น ในบทท้าย ๆ การศึกษาได้นำเสนอผลการศึกษาจากภาคสนามที่ได้แสดงให้เห็นถึง กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน และปรากฏการณ์ที่เป็นกระบวนการ ของพลวัตของทุนทางสังคมที่ได้ให้คำอธิบายว่า ทุนทางสังคมเหล่านั้นเป็นปัจจัยการผลิตของ เศรษฐกิจชุมชนอย่างไร ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ รายละเอียดจะได้นำเสนอในบทต่อไป

บทที่ 3

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน

3.1 บทนำ

ในขณะที่กระบวนการทุนทางสังคมช่วยให้สมาชิกในชุมชนได้คำนึงถึงผู้อื่น คำนึงถึงสังคม มีการแบ่งปันกันในทุกเรื่อง สิ่งเหล่านี้สามารถสร้าง "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาได้ ยิ่งไปกว่านั้น ในกระบวนการทุนทางสังคมซึ่งจะประกอบไปด้วยปัจจัยภายในชุมชน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน มีการพึ่งพาอาศัยกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การรู้จักแบ่งปันของคนในชุมชน ซึ่งช่วยให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงินทุน ทรัพยากรต่าง ๆ รวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชนด้วย และปัจจัยภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เช่นวิทยากร นักวิชาการ เป็นต้น ปัจจัยทั้งภายในและภายนอกเหล่านี้มีความเป็นไปได้ที่จะช่วยสร้างให้เกิดพลังความรู้หรือพลังความคิด และพลังปัญญาที่จะช่วยขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้นมาได้

3.2 แนวคิดพื้นฐานของเศรษฐกิจชุมชน

ในท่ามกลางกระแสหลักและระบบทุนนิยมที่ครอบงำระบบและการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงมาเป็นระยะเวลาที่ยาวนานนี้ ได้มีนักคิด นักเศรษฐศาสตร์ ที่สำคัญหลายท่านได้ตั้งคำถามกับระบบเศรษฐศาสตร์ทุนนิยมว่า จะสามารถสร้างความมั่งคั่งและความสุขให้กับมนุษย์ในโลกนี้ได้จริงหรือไม่ หรือเป็นเพียงระบบที่เอื้อและให้โอกาสกับกลุ่มนายทุนที่มีอิทธิพลสามารถชี้นำและกอบโกยผลประโยชน์ให้กับตนเอง หรือกลุ่มของตนเองได้มากที่สุด ในบรรดานักคิดเหล่านั้น E.F. Schumacher (ใน มนุญ มุกข์ประดิษฐ์, 2545, น.113) ได้เสนอแนวคิดใหม่ในหนังสือ Small is beautiful ซึ่งมีความหมายที่สอดคล้องกับเศรษฐกิจพอเพียง เศรษฐกิจในระดับชุมชนที่สามารถพึ่งพาตนเองได้ และมีการกล่าวถึง Buddhist Economics หรือพุทธเศรษฐศาสตร์เป็นครั้งแรก ทำให้เกิดมีความตื่นตัวและสนใจกันอย่างกว้างขวางในเรื่องของพระพุทธศาสนาในด้านที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ โดยข้อเสนอแนะชี้ให้เห็นถึงจุดอันเป็นหัวใจของหัวข้อ

ของการพัฒนาในโลกว่า ศาสตร์และวิชาการทั้งหลายทั้งปวง โดยเฉพาะวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์ นั้น มาถึงจุดจุดตันและมีแนวโน้มว่า ไม่สามารถแก้ไขปัญหาของโลกและชีวิตได้สำเร็จ จึงน่าจะคิด ทบทวนแนวความคิดและหาหนทางใหม่ เพื่อเป็นทางเลือกในการแก้ปัญหาวิกฤติของโลกและชีวิต นี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งต่อมาได้เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชุมชน

พระธรรมปิฎก (2538, น.35-36) กล่าวถึง เศรษฐศาสตร์แนวพุทธว่า เป็นเศรษฐศาสตร์ สายกลางหรือเศรษฐศาสตร์มัชฌิมาปฏิปทา เนื่องเพราะระบบชีวิตหรือวิถีชีวิตที่เรียกว่า มรรค นั้น ก็มีชื่ออยู่ชุดว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือความถูกต้องและความพอดี ความเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือ ความเป็นกลางเป็นความพอดีนั่นเอง โดยในทรรคนะดังกล่าวได้เสนอความเห็นให้พิจารณาว่า ความเจริญทางเศรษฐกิจ (Economic Growth) หรือความมั่งคั่ง (Wealth) นั้นมีอยู่และเป็นไปเพื่อ อะไรกันแน่ ถ้าหากเป็นไปมิใช่เพื่อการเพิ่มพูนคุณภาพแห่งชีวิตของประชาชนแล้ว ก็ไม่น่าจะถือได้ ว่า เป็นการเจริญรุ่งเรืองและความมั่งคั่งที่แท้จริง นอกจากนี้ พระธรรมปิฎก ยังมองว่า เศรษฐ ศาสตร์แนวพุทธ เป็นแนวคิดเชิงอนุรักษ์และสร้างสรรค์ตามครรลองแห่งชีวิตที่ไม่เบียดเบียนซึ่งกัน และกัน โดยนัยนี้ หมายถึง การไม่เบียดเบียนทั้งมนุษย์และทรัพยากรธรรมชาติ โดยการนำมาใช้ อย่างสิ้นเปลือง หรือการทำลายมนุษย์ โดยการลดหรือลดรอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ที่ทำให้ เป็นเสมือนสินค้าและการบริการเพื่อสนองตอบต่อกิเลสของผู้คน

อภิชาติ พันธเสน (2544) กล่าวถึงพุทธเศรษฐศาสตร์ และได้วิเคราะห์ถึงความบกพร่อง ของเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก โดยเปรียบเทียบแนวคิดพุทธเศรษฐศาสตร์ และเศรษฐกิจพอเพียง ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในอีกแง่มุมหนึ่ง ด้วยการชี้ให้เห็นว่า การแข่งขันสร้างอรรถ ประโยชน์สูงสุดนั้น เป็นการเพิ่มความโลภ การทำลายทุนและทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่มีที่สิ้นสุด แต่ความพอเพียงต่างหากที่ควรจะเป็นหลักการของการมีชีวิตที่ดีสำหรับคนส่วนใหญ่ ตามหลัก ธรรมในทางพระพุทธศาสนา

เช่นเดียวกับ ชัยอนันต์ สมุทรวาณิช (2541) วิเคราะห์ไว้ใน **ทฤษฎีใหม่: มิติที่ยิ่งใหญ่ ทางความคิด** ว่า ทฤษฎีใหม่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในบริบทของเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระ ราชดำริ เป็นสัมมาทฤษฎีที่อยู่เหนือระนาบแนวความคิดในทฤษฎีของการพัฒนาต่างๆ ที่ขาดและ บกพร่องทางจริยธรรม โดยเห็นว่า มิติทางจริยธรรมของทฤษฎีใหม่และแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง นั้น มีอยู่ในพุทธปรัชญาแล้ว เพียงแต่ยังไม่มีผู้ใดนำมาจัดระบบและนำมาเสนออย่างเป็นรูปธรรม เท่านั้น

ส่วน มนูญ มุกข์ประดิษฐ์ (2545, น. 114) ได้กล่าวสรุปไว้ใน **มัชฌิมาปฏิปทาใน พระไตรปิฎกกับทางสายกลางในแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำริ** ว่า

ปรัชญาและแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำรินั้น เป็นรากฐานสำคัญและเป็น สดมภ์หลักของความเพียรพยายามเปลี่ยนแปลงแก้ไขความผิดพลาดของระบบการพัฒนาการ เศรษฐกิจและสังคมที่ผิดพลาดในอดีต ให้มีสภาพที่ดีขึ้นด้วยการประสานสอดคล้องกับความเป็น จริยของสภาพของสังคม วิธีชีวิตของคนไทย โดยสะท้อนให้เห็นถึงโครงการพระราชดำริที่มีจุดมุ่ง หมายที่ “ความพออยู่-พอกิน” และการดำรงชีวิตที่สมณะ พอเพียงในทุกมิติของชีวิตความเป็นอยู่ โดยพัฒนาปัญญา ให้รู้เท่าทันความเป็นไปของชีวิตและของโลก รู้จักแยกแยะคุณค่าแท้และคุณค่า เทียมรู้จักประสานกลมกลืนกับโลกชีวิต นำธรรมชาติและนำกฎเกณฑ์ของธรรมชาติรวมทั้ง ทรัพยากรธรรมชาติมาใช้เท่าที่จำเป็นต่อชีวิต โดยไม่โลภและมุ่งเน้น การผลิต อรรถประโยชน์โดย การเบียดเบียนผู้อื่นหรือสิ่งอื่น ไม่หลงใหลได้ปลื้มกับวัตถุจนเกินเหตุจนกลายเป็นผู้คลั่งไคล้ใน กระแส “วัตถุนิยม” และ “บริโภคนิยม” จนเกินไป

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ที่บรรดานัก คิด นักเศรษฐศาสตร์ ได้กล่าวไว้นั้น เป็นฐานคิดที่สำคัญที่นำไปสู่การพัฒนากระบวนเศรษฐกิจแบบ ค่อยเป็นค่อยไป “พอมีพอกิน” โดยมีการพัฒนาตั้งแต่ในระดับชุมชนและขยายไปสู่การพัฒนาในวง กว้าง บนความพอเพียงทั้งในแง่แนวคิดและวิธีการปฏิบัติที่เหมาะสม โดยเน้นการพึ่งพาตนเองและ การพัฒนาจากสิ่งที่มีอยู่หรือทุนที่มีอยู่ในลักษณะของการการสร้างชีวิตที่ถูกต้องดีงาม

3.3 นิยามความหมายของคำว่าเศรษฐกิจชุมชน

นิยามและความหมายของคำว่า “เศรษฐกิจชุมชน” นั้น มีนัยที่หลากหลายทั้งในแง่ของ แนวคิดและวิธีการปฏิบัติ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง เศรษฐกิจขั้นพื้นฐาน เศรษฐกิจจากหญ้าที่เน้นการพึ่งพาตนเอง และเศรษฐกิจขนาดเล็ก เป็นต้น ซึ่งการให้ความหมายใน บริบทต่างๆ นั้น มุ่งเน้นถึงวัตถุประสงค์ของการดำเนินการทางเศรษฐกิจหรือกิจกรรมที่เกิดขึ้น

ศ.นพ.ประเวศ วะสี (2533) ได้กล่าวถึงเศรษฐกิจชุมชนว่า เป็นการบูรณาการของชุมชน ทุกอย่างมีความเชื่อมโยงกันทั้งหมด เศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม สุขภาพ การ เมือง การเรียนรู้ ไม่มีอะไรแยกจากกัน เศรษฐกิจชุมชน จึงเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชน หรือ เป็นเศรษฐกิจพื้นฐาน โดยเน้นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงการทะนุบำรุงพื้นฐานของตนเองให้เข้มแข็ง ทั้ง สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจของสังคม ซึ่งหมายถึงชุมชน โดยเศรษฐกิจชุมชนนั้น ทำหน้าที่เชื่อมโยงให้ผู้คนในสังคมมาหันมองแบบมีสติมาปฏิบัติ ไม่มองแบบสุดโต่งซึ่งจะเห็น ความเชื่อมโยงของสิ่งต่าง ๆ และไม่มีอะไรขัดแย้งกัน ไม่ได้มองแยกว่าเป็นทุนนิยมหรือไม่อันนั้นจะ

เป็นแบบแยกส่วน ดังนั้น เศรษฐกิจชุมชน ในความคิดเห็นของ ศ.นพ.ประเวศ วะสี จึงหมายถึง การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ เพื่อการอยู่ร่วมกัน และเศรษฐกิจชุมชนยังมีความสำคัญในฐานะเป็นตัวเชื่อมกับเรื่องของประชาสังคม และเศรษฐกิจพอเพียงในระดับที่เพิ่มพูนขึ้นไป

ชัยสิทธิ์ เฉลิมมีประเสริฐ (2541) ได้กล่าวว่า “เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองหมายถึง รายได้ที่เกิดจากการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจในท้องถิ่น โดยคนในชุมชนมีส่วนร่วมคิดร่วมทำ และร่วมรับผลประโยชน์ ซึ่งสามารถจำแนกตามลักษณะการเป็นเจ้าของ 4 ประเภท คือ

- 1) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่องค์กรชุมชน (กลุ่มอาชีพ) เป็นเจ้าของกิจการ
- 2) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ปัจเจกในชุมชนเป็นเจ้าของกิจการ
- 3) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่องค์กรชุมชน (กลุ่มอาชีพ) ร่วมทุนธุรกิจเอกชนเป็นเจ้าของกิจการ

4) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่พึงปรารถนาต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ทุกฝ่าย ที่เกี่ยวข้อง ทำให้คนในชุมชนมีความเข้มแข็งทั้งทางร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา พร้อมทั้งสร้างเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่ดี ต้องก่อให้เกิดการพัฒนาอย่างบูรณาการและยั่งยืน

โดยนัยนี้ ก็จะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนนั้น ก็หมายถึงการร่วมแรง ร่วมใจในการดำเนินการกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชน ที่ชุมชนร่วมกันเป็นเจ้าของ บนความปรารถนาการเรียนรู้ของทุกฝ่าย และทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้และเกิดการพัฒนาในทางที่ยั่งยืน

สังสิต พิริยะรังสรรค์ (2542) และ ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (2542 น. 248) ได้อธิบายถึงรากฐานทางเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองว่า เน้นการเกษตร เน้นการพึ่งพิงตนเอง เน้นการใช้ทรัพยากรในหมู่บ้านในท้องถิ่น เน้นการใช้เทคโนโลยีพื้นบ้าน และในระยะเฉพาะหน้าจะถือเอาการสร้างเสริมความเข้มแข็งให้แก่การผลิตทางด้านการเกษตรแบบพึ่งตนเองเป็นงานศูนย์กลางของภารกิจทั้งปวง ก่อนที่จะขยายขอบเขตและกระบวนการผลิตไปสู่การเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่มีรากฐานจากความเข้มแข็งในการพัฒนาทางการเกษตรและการแปรรูปโดยใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม

มงคล ด้านธารินทร์ (2538) ได้กล่าวว่า เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจชาติ การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนก็เพื่อความรุ่งเรือง และความความอยู่รอดปลอดภัยของสังคมและประเทศชาติ ดังนั้น ในการนี้จึงมีความจำเป็นที่การพัฒนาเศรษฐกิจระดับล่างคือชุมชนชนบท และจะต้องมีความสัมพันธ์กับการพัฒนาเศรษฐกิจระดับบน คือ ประเทศ อีกทั้งต้องสัมพันธ์กับการเมือง การปกครอง การศึกษา วัฒนธรรมของคนทั้งประเทศ โดย มงคล ด้านธารินทร์ มองเศรษฐกิจชุมชนไม่ใช่ของใหม่สุดขีดแต่อย่างใด แท้จริงก็คือ การทำงานเพื่อการดำรงชีพในแนวสัมมาชีพเพื่อ

การอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ในหมู่บ้านนั่นเอง ชาวบ้านอาจรวมกลุ่มกันอย่างไม่เป็นทางการทำกิจกรรม หรืออาจรวมกับนักพัฒนาเอกชน เจ้าหน้าที่รัฐ นักวิชาการ ซึ่งเรียกรวมกันว่า พหุภาคี โดยการรวมกลุ่มทำการผลิตแปรรูป แลกเปลี่ยนสินค้า ค้าขายหรือบริการต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความพออยู่พอกิน เพื่อความพึงพอใจ เพื่อให้คุ้มกับการลงทุน และเพื่อกำไร เมื่อต่างก็พึงพอใจแล้วก็จะทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง

โดยนัยนี้สิ่งที่มงคล ได้เสนอเกี่ยวกับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนได้แก่ การมองในมิติที่เป็นวิถีชีวิตของชุมชน เป็นเรื่องที่ชาวบ้านได้กระทำอยู่แล้ว หรืออาจจะกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นการมองในเชิงของวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เป็นมิติใหม่ที่ได้ถูกนำเสนอได้แก่ การทำงานแบบพหุภาคี จากฝ่ายต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน ทั้งนี้เพราะการที่ชาวบ้านจะทำงานโดยการสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลและหน่วยงานต่าง ๆ ที่มีวัฒนธรรมแตกต่างกันนั้น อาจจะต้องอาศัยการเรียนรู้ใหม่ หรือเป็นการสร้างค่านิยมใหม่ในการทำงานและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกัน ซึ่งเรื่องนี้ไม่เพียงแต่ภาคประชาชนเท่านั้นที่จะต้องเปลี่ยนค่านิยมใหม่ หน่วยงานราชการ และภาคเอกชนเองที่จะลงไปทำงานร่วมกัน ก็อาจจะต้องมีการปรับเปลี่ยนทัศนคติหรือค่านิยมเดิมที่เคยปฏิบัติมาเสียใหม่ด้วย ดังนั้น จึงจะเห็นได้ว่า การทำงานแบบพหุภาคีในระบบเศรษฐกิจชุมชน จำเป็นต้องมีการอธิบายกระบวนการทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่ กล่าวคือ ในระบบคิดและวิธีปฏิบัติในกระบวนการทุนทางสังคมนั้น แทนที่จะเริ่มด้วยความเชื่อ ค่านิยม ศรัทธา อาจจะต้องเป็นการเริ่มกระบวนการด้วยการเรียนรู้เพื่อสร้างระบบคิดและวิธีปฏิบัติเสียใหม่

ส่วน ชัยรินทร์ ไชยวัฒน์. (2539) ได้วิเคราะห์และให้ความหมายของคำว่า “เศรษฐกิจชุมชน” ในลักษณะต่างๆ ดังนี้

1. ลักษณะกิจกรรมที่เกิดขึ้นในระบบเศรษฐกิจเช่น การผลิต การแปรรูป การค้า การบริการ การบริโภค และการบริหารซึ่งเป็นกิจกรรมที่สามารถปฏิบัติและเห็นได้ชัดเจน
2. ลักษณะนามธรรม คือ ความเป็นชุมชน เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชน เศรษฐกิจชุมชนเป็นตัวเชื่อม และยังมองอีกว่าเศรษฐกิจชุมชน คือ การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์เพื่อการอยู่ร่วมกัน

โดยเน้นในเรื่องการใช้พื้นฐานการผลิต กำลังทรัพย์ กำลังคนที่มีอยู่ก่อนเป็นลำดับแรก มีการพิจารณาทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ดินภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณี และความหลากหลายที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาใช้ ก่อนที่จะต้องนำปัจจัยภายนอกเข้ามาในชุมชน และเน้นการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น เพราะจะทำให้ผลที่ได้รับนั้นตรงกับความต้องการและในขณะเดียวกันก็

เสริมการมีส่วนร่วมจากภายนอกเพื่อเป็นภาคี และเมื่อเกิดความร่วมมือจากหลายฝ่ายมากขึ้นก็จะก่อให้เกิดการขยายความร่วมมือออกมาเป็นในรูปแบบเครือข่าย

นอกจากนี้ ชัชวรินทร์ กล่าวถึง เศรษฐกิจชุมชนว่า ไม่ได้มองแต่ระบบเศรษฐกิจเท่านั้น แต่จะต้องเชื่อมโยงถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ สังคม การศึกษา สุขภาพอนามัย ฯลฯ เป็นการมองในลักษณะบูรณาการทุกสิ่งเข้าด้วยกัน โดยให้ทุกส่วนเข้ามาร่วมเป็นส่วนหนึ่งด้วยจึงจะทำให้เกิดการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาสังคมได้อย่างยั่งยืน นอกจากนี้ เศรษฐกิจชุมชน ยังหมายถึงความเป็นชุมชน ที่มีความหมายรวมไปถึงการลดการยึดติดในความเป็นตัวตน (อัตตา) ของสมาชิกในชุมชน มีการเปิดใจกว้างยอมรับผู้อื่น มีความไว้วางใจกัน เอื้ออาทรต่อกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้นำมาซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างกัน ความสามัคคี ความสำนึกในความเป็นเจ้าของและความเป็นชุมชนร่วมกัน

ส่วนการนำสิ่งที่มิในท้องถิ่นมาใช้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณี และทรัพยากรธรรมชาติ โดยเน้นการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น ชัชวรินทร์ ถือว่าลักษณะดังกล่าวเป็นการสร้างค่านิยมร่วมกันของคนในชุมชน อันจะนำไปสู่ความสัมพันธ์ที่ดีที่มีความเป็นไปได้ในการกระจายทรัพยากรภายในชุมชนอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม ประเด็นที่น่าสนใจอีกประเด็นหนึ่งได้แก่การนำเสนอแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง และการยึดทางสายกลาง ซึ่งหากเทียบเคียงกับแนวคิดทุนทางสังคมแล้ว ก็ถือได้ว่า หากความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน พึ่งพาอาศัยกัน และรู้จักการแบ่งปันกันแล้ว ความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวก็จะเป็นการสะท้อนถึงความคิดที่พอเพียงของสมาชิกในชุมชนด้วยเช่นกัน

ส่วนหน่วยงานและบุคลากรในภาครัฐ เช่น กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย (2539) ให้ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองไว้สองนัย คือ 1) ความหมายเชิงวิชาการว่า คือ การผลิต การแปรรูป การค้าและการบริการ ที่ผู้อยู่ในกระบวนการมุ่งหวังผลกำไรในรูปตัวเงิน แต่ขณะเดียวกันก็ตระหนักถึงความพึงพอใจที่แม้ว่าจะได้เงินเล็กน้อย แต่ตนเอง ครอบครัวและชุมชน ดำรงอยู่อย่างรู้จักสามัคคี และ 2) ความหมายเชิงปฏิบัติว่า คือ การผลิต การแปรรูป การบริการ การค้า และการบริหารที่เป็นการตัดสินใจดำเนินการของชุมชนโดยชุมชนเพื่อชุมชน

เช่นเดียวกับ นักวิชาการและคณะที่ปรึกษารัฐมนตรีของกระทรวงมหาดไทย ได้ให้ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองว่า การประกอบสัมมาชีพของชาวบ้านที่เน้นการร่วมมือกันในกลุ่มกิจกรรมการเกษตร การเกษตรต่อเนื่อง และนอกภาคการเกษตรมีระดับครอบครัว เพื่อพอกินพอใช้ จากนั้น กิจกรรมลักษณะกลุ่มอาจขยายตัวสู่ระดับชุมชนและภูมิภาคในอนาคต ในการนี้ได้เน้นจุดหมายเพื่อให้คนมีความสุข และชุมชนมีความเข้มแข็งซึ่งเมื่อพิจารณาภาพรวมของประเทศจะช่วยให้สังคมอยู่รอดปลอดภัยพร้อมจะเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในอนาคต

โดยมีสาระสำคัญ คือ การเน้นเศรษฐกิจเพื่อการพึ่งตนเองของครอบครัวและชุมชนชนบท โดยให้ความสำคัญกับการพออยู่พอกินของครอบครัวเป็นลำดับแรก และการขยายต่อไปในระดับชุมชนตำบล หรืออำเภอจนกลายเป็นปัจจัยการผลิตที่มีเหมาะสมต่อชุมชนและสภาพสังคม

ส่วน กรมการพัฒนาชุมชน (2539) ได้ให้ความหมายเศรษฐกิจชุมชนว่า เป็นการจัดสรรการผลิต การแปรรูป การตลาด การบริโภค การออมและการลงทุนซ้ำ เพื่อให้ครอบครัว องค์กร และชุมชนได้รับผลประโยชน์

จากแนวคิดของภาคราชการจะเห็นได้ว่า แนวความคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองของกระทรวงมหาดไทย กรมพัฒนาชุมชน คณะที่ปรึกษาและอดีตผู้บริหารที่เป็นนักการเมืองได้สรุปความหมายของเศรษฐกิจชุมชนออกเป็น 2 ประเด็น กล่าวคือ ประเด็นแรก ได้มองเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองในมิติของกระบวนการผลิตของชุมชน ส่วนอีกประเด็นหนึ่ง มองเศรษฐกิจชุมชนในมิติของกระบวนการพัฒนาคน อย่างไรก็ตาม สิ่งที่สอดคล้องเพิ่มเติมมากับแนวคิดของหน่วยงานและบุคคลดังกล่าวข้างต้นได้แก่ เรื่องของการกระจายผลประโยชน์ของชุมชน สัมมาชีพ และความสามัคคีของสมาชิกในชุมชน

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า เศรษฐกิจชุมชน หมายถึง การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ เพื่อการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน ที่เข้ามาทำงานในด้านการแปรรูปการผลิตจากสิ่งของหรือสินทรัพย์ที่อยู่ในชุมชนให้เกิดมูลค่าและสร้างรายได้ และความเจริญให้กับชุมชนบนพื้นฐานของความสามัคคี ความพร้อมใจ ด้วยการทำสัมมาชีพ และโดยภาพรวมแล้วจะเห็นได้ว่า แนวคิดและปรัชญาเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง เป็นระบบเศรษฐกิจของชุมชนที่เน้นการรวมตัวของกลุ่มชาวบ้านที่อยู่ภายใต้การตัดสินใจของสมาชิกชุมชน และความร่วมมือในการดำเนินการร่วมกัน รวมทั้งรักษาผลประโยชน์ร่วมกัน เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย เป็นแกนกลางในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และการยึดหลักคำสอนของศาสนาของประชาชนในชุมชน และเป็นระบบเศรษฐกิจที่ไม่ต่อต้านเศรษฐกิจการตลาด ไม่เป็นปฏิปักษ์กับการผลิตเพื่อการส่งออก แต่สามารถปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางการค้าให้สอดคล้องกันได้ โดยรูปแบบความสัมพันธ์ทางธุรกิจมีการปรับเปลี่ยนเป็นระหว่างกลุ่ม กับปัจเจกบุคคล (พ่อค้า) แทนที่จะเป็นระหว่างเกษตรกรหนึ่งคนกับพ่อค้าหนึ่งคน ทำให้กลุ่มมีพลังสามารถสร้างอำนาจต่อรองในธุรกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้น เศรษฐกิจชุมชนจึงเป็นกระบวนการที่ก่อให้เกิดผลประโยชน์ทั้งในรูปตัวเงินและไม่ใช้ตัวเงิน ทั้งการผลิต การแปรรูป การบริโภค การค้าและการบริการที่เป็นของชุมชน ดำเนินการโดยชุมชน และเพื่อประโยชน์ของชุมชน

3.4 ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2542) ได้เสนอแนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ที่มีลักษณะสำคัญ คือ ครอบครัวยุคใหม่เป็นหน่วยการผลิต แรงงานของสมาชิกในครอบครัวยุคใหม่เป็นปัจจัยสำคัญ ความพอเพียงและการพึ่งตนเองขึ้นอยู่กับการใช้แรงงานที่ครอบครัวยุคใหม่มีอยู่โดยธรรมชาติ ไม่ต้องมีการจ้างซื้อ สะสมและค้าขายเป็นการพึ่งแรงงานในครอบครัวยุคใหม่ พึ่งทรัพยากรท้องถิ่น พึ่งตนเองและพึ่งกันเองในชุมชนก่อน และสามารถพัฒนาการขยายในขั้นตอนที่สูงขึ้น โดยขยายหรือค้าขายในตลาดใกล้เคียง ตลาดภูมิภาค ตลาดในประเทศ และที่สำคัญเศรษฐกิจชุมชน คือ เศรษฐกิจที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคมและวัฒนธรรมที่ก่อให้เกิดการผลิตที่เพิ่มพูน

โดยนัยนี้ แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนของฉัตรทิพย์ จะมีลักษณะที่ชุมชนจะต้องเป็นตัวของตัวเอง เพิ่มผลิตภาพการผลิตและพัฒนาได้ โดยยกตัวอย่างแนวคิดของนักวิชาการต่างประเทศ เช่น AV. Chayanov นักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ชาวรัสเซีย ที่เสนอว่า เศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนมีเสถียรภาพสูง หากครอบครัวชาวนาสามารถรวมกลุ่มกันเป็นสหกรณ์แนวดิ่ง แทนที่กิจกรรมระบบทุนนิยมก็จะเพิ่มความเข้มแข็งขึ้น ดังนั้น แนวทางการขยายตัวของเศรษฐกิจชุมชนเป็นเครือข่ายชุมชนให้ใหญ่ขึ้น เป็นรากฐานของการพัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค ที่สามารถถักทอหรือสานต่อเศรษฐกิจในระดับภูมิภาคขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ สร้างจากข้างล่างขึ้นไปคู่ขนานกับอีกฝ่ายหนึ่งคือ ระบบทุนนิยม ซึ่งสร้างจากข้างบนลงมา เมื่อเป็นเช่นนั้น ระบบเศรษฐกิจชุมชนจะปรากฏเป็นอีกระบบหนึ่ง ซึ่งเป็นระบบของผู้แทนจำนวนมากอย่างแท้จริง

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า สิ่งที่ยึดถือเป็นฐานคิดเดียวกันระหว่างแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนและแนวคิดทุนทางสังคม ได้แก่ ความเป็นชุมชน เพราะคำว่า ความเป็นชุมชนนั้น มีความหมายกว้างลึกครอบคลุมไปถึงความสำนึกของสมาชิกในความเป็นเจ้าของชุมชนร่วมกัน และการที่สมาชิกจะมีความสำนึกอย่างนี้ได้ ย่อมหมายถึง สมาชิกทุกคนอยู่ภายใต้ระบบคิด ความเชื่อ ค่านิยม หรือวัฒนธรรมร่วมกัน นั่นก็หมายความว่า สมาชิกทุกคนไม่ได้ยึดติดในความเป็นตัวตนที่แปลกแยกไปจากคนอื่นในชุมชน ทุกคนเปิดใจเปิดความคิดยอมรับสมาชิกคนอื่น มีความเข้าใจเห็นใจสมาชิกคนอื่น ซึ่งความรู้สึกเช่นนี้ได้นำไปสู่ความไว้วางใจกัน ความเกื้อกูลกัน การต่างพึ่งพาอาศัยกัน และความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนที่มีลักษณะดังกล่าว ถือว่าเป็นทุนทางสังคมของชุมชนที่จะเอื้อให้เกิดประโยชน์และเกิดพลังของชุมชน ดังนั้น คำว่า ความเป็นชุมชนที่แท้จริง จึงเป็นตัวชี้วัดให้เห็นถึงความมีอยู่ของทุนทางสังคมในชุมชนนั้นด้วย

อย่างไรก็ตามแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนที่นำเสนอโดย จักรทิพย์ นั้น ปรากฏมีทุนทางสังคมอยู่ในรูปของความเป็นชุมชน ซึ่งสามารถพัฒนานำไปสู่กิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการใช้แรงงานในครัวเรือน ความพอเพียงและการพึ่งตนเองของสมาชิก (มีความเอื้ออาทรกัน) การใช้ทรัพยากรท้องถิ่นที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติหรือทรัพยากรอื่น ๆ และมีการกระจายทรัพยากร ในที่สุด ระบบเศรษฐกิจดังกล่าว ก็สามารถที่จะพัฒนาตัวเองให้ขึ้นไปเป็นสหกรณ์แนวตั้งและสามารถพัฒนาไปสู่การเป็นเศรษฐกิจภูมิภาคและเศรษฐกิจแห่งชาติได้

ศ.นพ.ประเวศ วะสี (2533) กล่าวถึงความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนในฐานะที่เป็นตัวเชื่อมกับเรื่องประชาสังคม และเศรษฐกิจพอเพียงด้วยลักษณะ 5 ประการของเศรษฐกิจชุมชน คือ

1. เป็นเศรษฐกิจสำหรับคนทั้งมวล
2. มีพื้นฐานอยู่ที่ความเข้มแข็งของชุมชน
3. มีความเป็นบูรณาการ เชื่อมโยง สังคม วัฒนธรรม สุขภาพ การศึกษา สิ่งแวดล้อม ศีลธรรม และจิตใจ
4. อยู่บนพื้นฐานความเข้มแข็งของตนเอง (พื้นฐานวัฒนธรรมไทย)
5. การจัดการและนวัตกรรมต่าง ๆ

ลักษณะและความสำคัญดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้พูดถึง ความเป็นชุมชน บูรณาการของชุมชน และวิถีมาปฏิบัติ หรือการเดินสายกลางที่มาจากความสามัคคีของคนในชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นทุนทางสังคมที่แฝงตัวอยู่ในเรื่องดังกล่าว

วิทยาการ เชียงกุล (2543) กล่าวว่า เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจชาติ โดยเศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจพื้นฐานที่อยู่ข้างล่างของโครงสร้างเศรษฐกิจระดับชาติ ซึ่งดำรงตนอยู่ได้ด้วยแรงงานที่เกาะเกี่ยวในด้านวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมแห่งการอยู่ร่วมกันและพึ่งพาอาศัยกันตามวิถีชีวิตของคนไทย โดยมีระบบคุณธรรม/จริยธรรมตามคำสอนในทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องกำกับ และมีการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการดำรงชีวิต

เศรษฐกิจชุมชน ทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมโยงให้คนหันมาดำเนินชีวิตแบบวิถีมาปฏิบัติ มีสัมมาชีพ มีความเมตตาในการอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ และเศรษฐกิจชุมชนยังเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชนที่มีการบูรณาการส่วนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ในขณะเดียวกันเศรษฐกิจก็ยอมรับความหลากหลาย และเป็นเศรษฐกิจที่กระจายความเจริญให้กับทุกคนอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนมีแนวทางการพัฒนาของตนเองและสามารถที่จะพัฒนาอย่างต่อเนื่องได้ เพราะวางอยู่บนเอกลักษณ์และวัฒนธรรมที่เป็นของชุมชนเอง ซึ่งมีความเข้มแข็งโดยธรรมชาติเป็นทุน จุดสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน คือ ชุมชนหมู่บ้านต้องมีความสามัคคี

ร่วมมือกันสร้างความเข้มแข็งของชุมชน แล้วจึงค่อยโยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้ากับกิจกรรมในเมืองหรือในระดับที่สูงขึ้น ในลักษณะของความร่วมมือเป็นเครือข่ายหรือในรูปแบบอื่นๆ และเนื่องจากเศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่อยู่ข้างล่างของโครงสร้างระดับชาติ ดังนั้น การขยายตัวของเศรษฐกิจชุมชนออกนอกปริมาณของตนเอง จึงมีการเกี่ยวโยงกับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจใหม่ทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง รวมทั้งระบบสังคมทั้งมวล เช่น ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม วิถีชีวิต วิถีการผลิต การแก้ไขปัญหาที่รากฐาน ฯลฯ แต่เศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ปฏิเสธเศรษฐกิจชาติและไม่ต้องการที่จะเข้ามาแทนที่เศรษฐกิจในระดับชาติ หากแต่ต้องการให้ระบบเศรษฐกิจทั้งสองสามารถดำรงอยู่ร่วมกันอย่างมีคุณภาพและเกื้อกูลกันและกัน ด้วยแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนมีความมุ่งหมายว่า จะเป็นส่วนหนึ่งที่น่าพาไปสู่วิถีชีวิตที่สันติและเป็นธรรม

เช่นเดียวกับ ความคิดของ ประทีป ชัยสิทธิ์ (2543) ได้เสนอแนวคิดและแนวทางในการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนด้วยการบูรณาการอย่างกว้างขวาง โดยเสนอแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนที่มีการเกื้อกูลกันระหว่างบุคคลและองค์กรฝ่ายต่าง ๆ และที่สำคัญ ชัยสิทธิ์ ได้เสนอเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ว่า ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจชุมชนควรจะต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง กระบวนการเรียนรู้ที่เป็นเสมือนกระบวนการย้อนกลับ (feedback) ที่ทำให้รู้ว่าชุมชนจะต้องบูรณาการอะไรและควรทำอะไรในส่วนที่ขาดหายไป

กระบวนการเรียนรู้ที่ประทีป ชัยสิทธิ์เสนอนั้น เป็นสิ่งใหม่ที่แตกต่างไปจากบุคคลอื่นและถ้าหากพิจารณา แนวคิดทุนทางสังคมกับเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ ที่เป็นเสมือนกระบวนการย้อนกลับแล้ว จะเห็นได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะการที่บุคคล หรือองค์กรได้ลดการยึดติดกับความเป็นตัวตนลง เปิดใจกว้างสร้างความสัมพันธ์กับบุคคล หรือองค์กรอื่น บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ผลจากความสัมพันธ์ดังกล่าว จะนำไปสู่การกระจายทรัพยากรในชุมชน หรือองค์กรอย่างทั่วถึงมากขึ้น และเมื่อสิ้นสุดการดำเนินงาน ก็จะมีกระบวนการเรียนรู้ย้อนกลับเพื่อให้สมาชิกทุกคนได้เรียนรู้และปรับปรุงพัฒนาการดำเนินงานให้ดียิ่งขึ้น อันจะเป็นการสร้างเชื่อมั่น ความศรัทธาของสมาชิกในลักษณะและรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าว ซึ่งจะทำให้ความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกันนั้น มีความเข้มแข็งและยั่งยืนมากขึ้น

จากแนวคิด ปรัชญา และความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน จะเห็นได้ว่า ความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนอยู่ที่การสร้างค่านิยมร่วมของสมาชิกในชุมชนในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยยึดถือในเรื่องของวัฒนธรรม คุณธรรม อาทิ เรื่องของสัจจะ เพื่อสร้างความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความดี มีเมตตา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะก่อให้เกิดการช่วยเหลือแบ่งปันและเกิดการกระจายทรัพยากรในชุมชน ทำให้ทุกฝ่ายได้รับประโยชน์ร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม มีบางประเด็นที่แนวคิดนี้ได้กล่าวถึงเรื่องของการสร้างอำนาจในการต่อรองระหว่างกลุ่มพ่อค้ากับกลุ่มเกษตรกร ซึ่งเรื่องนี้อาจเป็นเรื่องที่จะต้องนำไปพัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้กว้างขวางออกไป เพราะหากกลุ่มพ่อค้ายังยึดติดกับความเป็นตัวตนของตัวเอง ในขณะที่กลุ่มเกษตรกรก็ยังยึดติดกับความเป็นตัวตนของตัวเองเช่นกัน ลักษณะดังกล่าวอาจจะเป็นอุปสรรคต่อการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนสองกลุ่มที่จะเป็นไปด้วยความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และหากสองกลุ่มลดความยึดติดกับความเป็นตัวตน และเปิดใจกว้างเพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันบนพื้นฐานของความเอื้ออาทร หรือพึ่งพาอาศัยกัน โดยมีความตระหนักว่า หากไม่มีลูกค้า (กลุ่มเกษตรกร) กลุ่มพ่อค้าก็ดำรงอยู่ไม่ได้ ก็จะทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างคนสองกลุ่มที่ต่างคนต่างเอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกัน ก็จะเกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม ซึ่งลักษณะดังกล่าวน่าจะดีกว่าการที่จะมาต่อสู้หรือต่อรองกัน

นอกจากนี้ หากพิจารณาความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนจะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนที่ได้มีการพัฒนาให้มีความก้าวหน้ามากขึ้นจะมีใช่เพียงแค่การผลิตการแปรรูปและการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชนเท่านั้น แต่เศรษฐกิจชุมชนที่มีการพัฒนาให้ก้าวหน้าดังกล่าวจะสามารถ ต่อรองเพื่อรักษาผลประโยชน์ร่วมกันของกลุ่มคนในชุมชนที่ทำการผลิตสินค้ากับพ่อค้าคนกลางหรือหน่วยงานในภาคบริการที่จัดการระบบการค้าขายได้ กล่าวอย่างง่าย ๆ ก็คือ เศรษฐกิจชุมชนที่มีการพัฒนาให้ก้าวหน้าไปเป็นธุรกิจชุมชนจะมีการดำเนินงานที่แตกต่างไปจากเศรษฐกิจพื้นฐานหรือเศรษฐกิจแบบยังชีพที่มีการแลกเปลี่ยนเฉพาะภายในชุมชน โดยเศรษฐกิจชุมชนที่แปรเปลี่ยนไปเป็นธุรกิจชุมชนจะมีการขยายตัวออกสู่นอกชุมชน และสามารถเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจกระแสหลักได้ ซึ่งดำเนินการในรูปแบบธุรกิจชุมชนโดยผ่านการดำเนินงานจากกลุ่ม/องค์กรชุมชนหรือเครือข่าย ก็ถือเป็นลักษณะของเศรษฐกิจชุมชนได้รูปแบบหนึ่งเช่นกัน อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจและมีความชัดเจนในรูปแบบของธุรกิจชุมชนที่ถือเป็นเศรษฐกิจชุมชนรูปแบบหนึ่ง อาจจะต้องพิจารณาเกณฑ์ต่าง ๆ ประกอบไปด้วย ซึ่งเกณฑ์ดังกล่าวประกอบด้วย

1. ธุรกิจชุมชนนั้นสามารถสนองความต้องการของประชาชนในชุมชนได้ และประชาชน/ชุมชนได้รับประโยชน์ ทั้งในรูปของผลกำไรที่เป็นตัวเงิน และไม่เป็นตัวเงิน เช่น สวัสดิการชุมชน กลุ่มเพื่อพัฒนาอาชีพ เป็นต้น

2. การค้าขายแลกเปลี่ยนกับภายนอกชุมชน ทั้งองค์กรธุรกิจ หรือประชาชนทั่วไป ไม่ใช่ทำการค้าขายในระดับปัจเจกชน แต่จะต้องดำเนินการผ่านกลุ่ม/เครือข่าย

3. ประชาชน/กลุ่มองค์กรธุรกิจชุมชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และมีอำนาจการต่อรองในด้านการผลิต แลกเปลี่ยน ค้าขาย คือเป็นผู้กำหนดรูปแบบผลิตภัณฑ์ (Product) และสามารถเป็นผู้กำหนดราคาสินค้า ทั้งตลาดภายในชุมชนและตลาดนอกชุมชน

4. วัตถุดิบที่ใช้ในการผลิตนั้นเป็นทรัพยากรที่หาได้ในชุมชนให้ได้มากที่สุด และถ้าเป็นวัตถุดิบจากภายนอกชุมชนนั้นจะต้องพิจารณาถึงประโยชน์ที่คนในชุมชนนั้นได้รับด้วย

5. แรงงานที่ใช้ในการผลิตนั้นต้องใช้แรงงานในชุมชนเป็นหลัก

6. ทุนที่ใช้ในการดำเนินงานสามารถระดมทุนได้จากภายในชุมชนเอง คือพึ่งพาทุน (เงิน) ในชุมชนเองเป็นหลัก

7. เน้นการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน และเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับชุมชนในการดำเนินการ และสมาชิกในชุมชนสามารถเรียนรู้และพัฒนาผลิตภัณฑ์ร่วมกันได้

8. สมาชิกสามารถเรียนรู้จากการดำเนินธุรกิจชุมชน และธุรกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งที่สามารถในการพัฒนาสมาชิกและชุมชนนั้นได้

9. การดำเนินการธุรกิจชุมชนจะต้องไม่ทำให้สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม และความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน เสื่อมโทรมลง จะต้องคำนึงถึงความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติ วัฒนธรรม และความเป็นชุมชน คือต้องยึดหลักของความพอเพียง ความมีเหตุมีผล

ลักษณะและความสำคัญของธุรกิจชุมชนในรูปของเศรษฐกิจชุมชนดังกล่าว จะเห็นได้ว่าเป็นการเน้นที่กระบวนการผลิตที่อยู่ในระดับชุมชน เน้นความเอื้ออาทร ความสามัคคีกันในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจร่วมกันของคนในชุมชน และมีการขยายเป็นองค์กร เป็นเครือข่าย ส่วนความสำคัญนั้น ได้แก่ การที่ระบบเศรษฐกิจในระดับชุมชนสามารถขยายผลการดำเนินการไปสู่การเป็นธุรกิจชุมชน หรือเป็นวิสาหกิจชุมชน ที่สามารถเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจในระดับชาติได้ โดยทางตรงถ้าระบบเศรษฐกิจชุมชนมีการพัฒนาจนได้รูปแบบและมาตรฐานที่ดี ก็สามารถพัฒนาต่อไปและขยายเป็นธุรกิจขนาดกลางได้ โดยทางอ้อมถ้าระบบหมุนเวียนของเศรษฐกิจชุมชนสามารถพัฒนาให้คนในท้องถิ่นพึ่งพาตนเองได้ มีพลังอำนาจในการผลิตและการออมสูงขึ้น ก็เท่ากับว่าไปหนุนเสริมให้เกิดกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจในกระแสหลักหรือการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติได้ เพราะจะทำให้เกิดการผลิตและการลงทุนที่ไม่ต้องอาศัยทุนจากภายนอกเหมือนอย่างที่เคยเป็นมาในอดีต

อย่างไรก็ตาม การให้ระบบเศรษฐกิจทั้งสอง คือ ทั้งเศรษฐกิจชุมชน และเศรษฐกิจระดับชาติสามารถดำรงอยู่ร่วมกันอย่างมีดุลยภาพและเกื้อกูลกันและกัน ก็จะเป็นประโยชน์ต่อการ

พัฒนาประเทศชาติ และนั่นเป็นเป้าหมายของแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนที่ว่า จะเป็นส่วนหนึ่งที่นำพาไปสู่วิถีชีวิตที่สันติและเป็นธรรมบนการพึ่งพาอย่างเป็นระบบที่มีการเชื่อมโยงมิติต่าง ๆ เข้าด้วยกัน

3.5 วิธีการและการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน

จากเป้าหมายของเศรษฐกิจชุมชนที่จะเป็นส่วนหนึ่งที่นำพาไปสู่วิถีชีวิตที่สันติและเป็นธรรม บนการพึ่งพาอย่างเป็นระบบที่มีการเชื่อมโยงมิติต่าง ๆ เข้าด้วยกันนั้น จำเป็นต้องมีวิธีการและการพัฒนาในรูปแบบที่เหมาะสมพร้อมทั้งสามารถนำไปปฏิบัติได้ด้วยอาศัยทุนต่างๆ ที่สังคมมีอยู่ เช่น ทุนทรัพยากรในชุมชน ทุนทางสังคม ทุนการสนับสนุนจากภาครัฐ และทุนทางด้านแนวคิด ภูมิปัญญาของแต่ละชุมชนมีอยู่ ดังนั้น การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนจึงจำเป็นเพราะจะเป็นการเชื่อมโยงและหนุนเสริมให้เศรษฐกิจในระดับชาติเป็นไปอย่างสมดุล

การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนในสังคมไทยนั้น ได้มีการกล่าวถึงอย่างมากมาย และมีข้อเสนอมากมายเช่นเดียวกัน เช่น ชัยอนันต์ สมุทรวาณิช ได้เสนอวิธีการและกลไกเพื่อให้ประเทศไทยพัฒนาไปในแนวทางเศรษฐกิจวัฒนธรรม โดยมุ่งส่งเสริมความเข้มแข็งของสถาบันชุมชนและหมู่บ้านเป็นหัวใจของวิธีการและกลไกการพัฒนา รวมทั้งการสร้างเครือข่ายสถาบันชุมชนโดยขยายหน้าตาไปสู่การแปรรูปผลผลิตเกษตรกรรม การค้าและกิจกรรมรากฐานของท้องถิ่นอาจเรียกว่า สหกรณ์ ที่เชื่อมโยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้าด้วยกันกับโรงงานและกิจกรรมในเมือง เมื่อชุมชนและเครือข่ายเข้มแข็งขึ้นก็อาจทำให้ระบบทุนนิยมไทยยอมรับพื้นฐานของวัฒนธรรมไทย ชุมชนจะประกอบเป็นประเทศชาติในลักษณะใหม่ คือ มีวัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดทั้งระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเข้าไว้ด้วยกัน แทนการเชื่อมโยงหมู่บ้านกับเมืองโดยการบังคับบัญชาของอำนาจรัฐและอำนาจเงินที่ปรากฏในปัจจุบัน

การพยายามทำให้ชุมชนหมู่บ้านพึ่งตนเองได้ในระดับหนึ่ง และให้หลายครอบครัวหลายหมู่บ้านใช้วิธีการผลิตเพื่อจุดหมายให้เลี้ยงตัวเองได้ แล้วค่อยคิดขยายเป็นขั้นตอนไป โดยอาจเริ่มจากการใช้แรงงานของครอบครัวตนเองอย่างเข้มข้น หรือสร้างความเพียงพอให้ได้จากทรัพยากรที่อยู่ใกล้ตัว ช่วยเหลือแลกเปลี่ยนกันในชุมชน ชุมชนมีการรวมตัวกันเป็นเครือข่าย และเครือข่ายชุมชนควรรวมตัวตั้งเป็นสหกรณ์และองค์กรปกครองหรือองค์กรทางเศรษฐกิจส่วนท้องถิ่นเพื่อทำหน้าที่แทนนายทุน และในบางกรณีก็เข้าทำกิจการที่เคยทำโดยรัฐด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะบรรลุเป้าหมาย คือ ความพอเพียงและความรุ่งเรืองของท้องถิ่น

พิทยา ว่องกุล (2543) กล่าวถึง การแสวงหาทางออกจากวิกฤตการณ์ว่า จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์ในการพัฒนามาสู่การมุ่งเสริมสร้างฐานของเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่นให้มีความเข้มแข็งและปลอดภัยจากอิทธิพลการครอบงำจากศูนย์อำนาจเศรษฐกิจการเมือง ทั้งภายในและภายนอก ภายใต้ยุทธศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา โดยเน้นเศรษฐกิจพึ่งตนเองจากภาคชนบทก่อนและมีการเชื่อมโยงเครือข่ายฐานเศรษฐกิจชุมชนที่หลากหลาย แล้วมีการจัดการอย่างครบวงจร เมื่อฐานเศรษฐกิจระดับฐานล่างเข้มแข็งจะส่งผลให้เศรษฐกิจระดับชาติกลับคืนมาสู่การพัฒนาที่สมดุล

บำรุง บุญปัญญา ได้เสนอให้เปลี่ยนแนวคิดทางพัฒนาใหม่ ให้ชาวบ้านกลับไปพึ่งตนเอง เลียนแบบที่เคยทำไว้ในอดีตเริ่มจากพึ่งตัวเองในทางความคิดมองเห็นเอกลักษณ์แห่งตัวเอง โดยให้ชาวบ้านควรทำแต่พอกินเป็นหลัก ทำการผลิตในขนาดที่เหมาะสม ใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก สกัดพันธนาการแห่งการพึ่งพา พันธนาการแห่งระบบตลาดกลับไปสู่การพึ่งตนเองให้ได้ แม้ในระดับประเทศก็ควรมีนโยบายพึ่งตัวเองภายในประเทศด้วยเหมือนกันคือเปลี่ยนวัตถุประสงค์จากการผลิตเพื่อส่งออกเป็นการผลิตให้ทุกคนได้มีกินมีใช้ แล้วค่อยเอาส่วนที่เหลือส่งออก รัฐบาลจึงควรใช้นโยบายเศรษฐกิจชาตินิยม ส่งเสริมอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าอุตสาหกรรมแปรรูปอุตสาหกรรมที่มารองรับการเกษตรกรรมไม่ใช่อุตสาหกรรมที่มาจากต่างประเทศโดยไม่ผ่านการพิจารณาบนความพร้อมของตนเอง

แนวคิดและวิธีการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนของพิทยา และบำรุง บุญปัญญา ได้สะท้อนให้เห็นถึงภาวะและผลกระทบจากการยึดติดกับความเป็นตัวตนที่เกิดขึ้นในระดับต่าง ๆ ที่แสดงออกมาในรูปของการครอบงำชุดรีดระหว่างกันของมนุษย์ที่อาจจะกระทำผ่านบุคคล องค์กร หน่วยงาน ในมิติของเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ทั้งในระดับท้องถิ่นหรือระดับชาติ หรือระดับนานาชาติ โดยบำรุงได้เสนอแนะให้สมาชิกในชุมชนได้สร้างค่านิยมร่วมในรูปของการแสวงหาเอกลักษณ์ของตัวเอง หรือการสร้างสำนึกของความเป็นชุมชนและให้หันมายุติทางสายกลางในการดำเนินชีวิตและพึ่งตนเองให้มากขึ้น

ส่วน ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์ ได้เสนอแนวคิดการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนว่า ควรเริ่มจากการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์การพัฒนาแบบแยกส่วนไปสู่การพัฒนาอย่างบูรณาการ เนื่องจากทุกสรรพสิ่งล้วนเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน เช่น การพัฒนาสติปัญญา -ร่างกาย จิตใจ (คน) และเศรษฐกิจ-สังคม-สิ่งแวดล้อม (ปัจจัยภายนอก) ต้องกระทำไปพร้อม ๆ กัน ส่วนเมืองและชนบทที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้หรือการพัฒนาเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และการบริการ ควรให้เกื้อกูลกัน การพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่นควรยึดพื้นที่เป็นหลักเพื่อให้การพัฒนาที่มีความสอดคล้อง

กับศักยภาพของท้องถิ่นทั้งด้านแรงงาน ทุน สังคม วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งนอกจากเป็นการพัฒนาที่ใช้ทรัพยากรท้องถิ่นและงบประมาณอย่างมีประสิทธิภาพแล้ว ยังช่วยอนุรักษ์ความหลากหลายของวัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งช่วยฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม การพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่นจะประสบผลสำเร็จสามารถขยายตัวได้อย่างรวดเร็วและดำเนินการได้อย่างต่อเนื่องนั้น ควรมีการ “ประสานพลัง” ของส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน มูลนิธิ และภาคประชาชน โดยมีองค์กรชุมชน (กลุ่มอาชีพ) เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ส่วนภาคอื่น ๆ ทำหน้าที่ช่วยอำนวยความสะดวก และช่วยกระตุ้นให้เกิดกระบวนการพัฒนา

แนวคิดและวิธีการของประจำปีดังกล่าว ได้เสนอถึงแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนด้วยการบูรณาการอย่างกว้างขวาง โดยยึดแนวคิดแบบองค์รวม ให้พัฒนาทุกส่วน ทุกด้าน อย่างเชื่อมโยงและเกื้อกูลกัน ไม่ว่าจะเป็นภายในชุมชน ระหว่างชุมชน หรือระหว่างเมืองกับชนบท หรือภาคเกษตรกรรมกับภาคอุตสาหกรรม แนวคิดหรือแนวทางพัฒนาแบบบูรณาการ หรือแบบเป็นองค์รวมดังกล่าว หากนำไปเทียบกับแนวคิดทุนทางสังคมแล้ว จะเห็นว่า เป็นเรื่องของการสร้างความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันระหว่างภาคและส่วนต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง คือ มีทั้งความสัมพันธ์ในแนวนอน และความสัมพันธ์ในแนวตั้ง ซึ่งหากการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนสามารถทำได้ในลักษณะดังกล่าวอย่างจริงจัง ก็น่าจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่สมาชิกในทุกภาคทุกส่วนอย่างกว้างขวางและแท้จริง

ส่วน สังคิต พิริยะรังสรรค์ เสนอแนวคิดและการพัฒนาเรื่องเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองว่า ไม่ได้ปฏิเสธเรื่องการค้าหรือการแลกเปลี่ยนในตลาด หากเกษตรกรสามารถทำการผลิตได้พอเพียงเกษตรกรเป็น “ผู้กำหนด” (Actor) ต่อตลาด ไม่ใช่ตลาดเป็นตัวกำหนดหรือตัวกระทำต่อเกษตรกรดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน และกล่าวว่า แนวคิดเศรษฐกิจพึ่งตนเองยอมรับ สนับสนุนและส่งเสริมให้ชุมชนชาวบ้านที่ปรารถนาจะก้าวพ้นจากระดับการผลิตเพียงพออยู่พอกิน ไปสู่ระดับการเปลี่ยนให้เป็นเจ้าของทุนและหรือผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจเอง โดยกระบวนการผลิต คือ วัตถุดิบ แรงงาน ทักษะ ทุน และยุทธศาสตร์ทางธุรกิจจะต้องอยู่ภายใต้การตัดสินใจด้วยตนเองของสมาชิกชุมชน (Self-determination) รัฐบาลเพียงผู้ให้การสนับสนุนทางด้านข่าวสารข้อมูลความรู้ในการบริหารจัดการ สนับสนุนการทำวิจัยเพื่อการพัฒนาผลผลิตและเทคโนโลยีการผลิต ตลอดจนปรับปรุงตัวบทกฎหมายต่าง ๆ เพื่อให้ธุรกิจของชุมชนมีอนาคตและสามารถพัฒนาอย่างเชื่อมโยงในระบบเศรษฐกิจทุกระดับ

และระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง (Self-reliance economy) ของชุมชนจะต้องอยู่บนฐานของการใช้คุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย เพื่อให้เป็นแกนกลางในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม การทำความดี ความมีเมตตา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การมีความสมานฉันท์ คือ คนมีช่วยคนจน การยึดมั่นในคำสอนของพระพุทธศาสนา ฯลฯ เป็นทั้งการประพฤติปฏิบัติทางด้านสังคมและเป็นมิติการทำธุรกิจของชุมชนในเวลาเดียวกัน แม้ว่าระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเองกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกจะมีข้อแตกต่างกัน แต่ทว่าระบบเศรษฐกิจทั้งสองก็สามารถประสานและเชื่อมต่อกันได้ (Articulation) ส่วนในเรื่องภูมิปัญญานั้น ก็ได้เน้นว่าเป็นส่วนสำคัญที่จะช่วยในการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง มีรากฐานทางวัฒนธรรมและการพึ่งตนเองได้

อย่างไรก็ตาม สังคม เห็นว่าเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกก็ยังสามารถประสานและเชื่อมต่อกัน (Articulation) ได้ เศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ปฏิเสธการค้าส่งออก แต่ต้องการเปลี่ยนความสัมพันธ์การร่วมมือกันผลิตและขายจากเดิมความสัมพันธ์เป็นแบบปัจเจกชนก็ให้ปรับเปลี่ยนไปเป็นแบบกลุ่ม (Collectivism) กับปัจเจกชน (Individualism) แทน เพราะถ้ายิ่งเครือข่ายขยายออกไปมากเท่าไร ก็จะสร้างความเข้มแข็งให้กลุ่มธุรกิจชุมชนมีอำนาจต่อรองได้มากขึ้น แล้วก็จะทำให้ระบบเศรษฐกิจตลาดหรือระบบเศรษฐกิจตลาดทุนนิยมไทยเป็นประโยชน์แก่กลุ่มบุคคลทั่วไปเช่นเดียวกัน

ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม ได้เสนอแนวทางการเสริมสร้างความเข้มแข็งของเศรษฐกิจท้องถิ่น/เศรษฐกิจชุมชน ซึ่งถือเป็นเศรษฐกิจฐานราก โดยแนวทางที่ไพบุลย์ได้เสนอนั้น ได้เน้นว่า ควรให้ความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของชุมชนและองค์กรชุมชนในระดับท้องถิ่น และสนับสนุนการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายระหว่างองค์กรชุมชนท้องถิ่นด้วยกัน และหรือระหว่างองค์กรท้องถิ่นกับส่วนกลาง ซึ่งการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายดังกล่าวจะสามารถสร้างกิจกรรมทางธุรกิจ/ประกอบกิจการต่าง ๆ ที่มีประสิทธิภาพและคุณภาพ และมีความยั่งยืนมากขึ้น ในลักษณะดังกล่าว จะเกิดการเกื้อกูลกันระหว่างองค์กรต่าง ๆ อาทิ องค์กรท้องถิ่นที่มีความเข้มแข็งกว่าจะสามารถช่วยดูแลองค์กรท้องถิ่นที่มีความแข็งแรงน้อยกว่า นอกจากนั้น เครือข่ายองค์กรดังกล่าว จะสามารถช่วยกันดูแลความผาสุก ความสันติสุข รวมทั้งความเจริญมั่นคงในทุก ๆ มิติของท้องถิ่น ซึ่งจะเห็นได้ว่า ไม่ใช่เฉพาะด้านเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่จะรวมถึงด้านสังคม วัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม ฯลฯ ความเข้มแข็งขององค์กรท้องถิ่นเป็นระบบดูแลตนเอง และเกื้อกูลซึ่งกันและกันทำให้เกิดความเจริญมั่นคงในทุก ๆ ด้าน และจะกลายเป็นฐานที่เข้มแข็งมั่นคงของสังคม ไม่ใช่เป็นรากฐานที่อ่อนแอเช่นปัจจุบัน

สิ่งที่ไพบูลย์ ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับเรื่องเศรษฐกิจชุมชนได้แก่ วิธีการสร้างความเข้มแข็งให้องค์กรชุมชนท้องถิ่น รวมทั้งการสร้างเครือข่ายระหว่างองค์กรท้องถิ่นด้วยกัน และการสร้างเครือข่ายกับส่วนกลาง ซึ่งถือเป็นการสร้างค่านิยมร่วมกันทั้งในแนวนอนและแนวตั้ง หากมองในมิติของทุนทางสังคมจะเห็นได้ว่า องค์กรชุมชนท้องถิ่นได้สร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันบนพื้นฐานของความเกื้อกูลกัน ซึ่งจะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึง ทำให้ชุมชนและองค์กรชุมชนเกิดพลังในการขับเคลื่อนหรือแก้ไขปัญหาให้แก่ชุมชนได้ สามารถพึ่งตนเองได้ นอกจากนี้เกณฑ์การพิจารณาธุรกิจชุมชนจะต้องศึกษาถึงพัฒนาการ ประวัติความเป็นมาของชุมชนนั้น ๆ รวมถึงสภาพแวดล้อมที่เข้ามาเกี่ยวข้องว่ามีอะไรบ้าง อย่างไรบ้าง เช่น วิกฤตการณ์ หรือโอกาส ในการเกิดธุรกิจชุมชนเหล่านี้เป็นต้น การนำปัจจัยต่าง ๆ ขึ้นมาประกอบการพิจารณา จะช่วยให้การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนสามารถดำเนินการได้อย่างเป็นรูปธรรม

ในขณะที่ พลตรีสนั่น ขจรประศาสน์ (2539) ได้กล่าวว่า การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนนี้ มิใช่เป็นเพียงเครื่องมือในการแก้ปัญหา แต่เป็นกระบวนการพัฒนาความคิด ทักษะคติ และพฤติกรรมในการดำรงชีวิตของชาวบ้านในชนบท เริ่มจากการปรับเปลี่ยนความคิดที่จะต้องพึ่งตนเอง ก่อนเป็นลำดับแรก และเปลี่ยนระบบการผลิตเพื่อขายมาเป็นการผลิตเพื่อยังชีพก่อน เมื่อเหลือจึงขาย การขายผลผลิตก็ต้องสร้างมูลค่าเพิ่มให้มากขึ้นโดยการแปรรูปผลผลิต การรวมกันขาย ตลอดจนการทำธุรกิจร่วมกับภาคเอกชนบนพื้นฐานของความเท่าเทียมและผลประโยชน์ร่วมกัน

เศรษฐกิจชุมชนเป็นกระแสเศรษฐกิจที่จะต้องเติบโตอย่างช้า ๆ เพราะต้องเกี่ยวข้องกับจิตใจของผู้ที่เกี่ยวข้องหลายฝ่าย รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต วิธีการผลิต การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจและที่สำคัญคือการเปลี่ยนแปลงที่ระดับรากฐานของสังคม จึงทำให้เป็นกระบวนการที่ต้องใช้เวลา สำหรับภาคเมืองแล้วเศรษฐกิจชุมชนยังมีบทบาทในการสร้างความเข้มแข็งให้กับการผลิตและวิถีชีวิตในเมืองด้วย โดยผ่านการส่งเสริมการสร้างประชาคมในภาคเมือง พื้นที่พัฒนารวม กลุ่มออมทรัพย์ ขยายเครือข่ายธุรกิจชุมชนกับภาคเมือง

ส่วนวิธีการพัฒนานั้น ชุมชนจะเป็นผู้กระทำในเรื่องของเศรษฐกิจชุมชนเอง โดยที่รัฐควรส่งเสริมและเน้นยุทธศาสตร์ทั้งการผลิตเพื่อส่งออกไปพร้อมกับเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดดุลยภาพมากขึ้น เนื่องจากมีการใช้ทุนทางสังคมได้อย่างคุ้มค่า ทำให้เกิดความเข้มแข็งให้กับตลาด จุดนี้จึงทำให้การบริโภคของระบบเศรษฐกิจโดยรวมมีเสถียรภาพ และเศรษฐกิจก็มีใช้เศรษฐกิจระบบปิด (Close-economy) แบบสังคมนิยมด้วย แต่เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองมีจุดร่วมกันระหว่างเศรษฐกิจตลาดเสรี คือการเน้นที่เอกชน จะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนจะประกอบไป

ด้วยเอกชนที่หลากหลาย และเอกชนกลุ่มที่สำคัญได้แก่กลุ่มชาวบ้าน ชุมชน สหกรณ์ ที่จะเป็นผู้สร้าง “ระบบเศรษฐกิจตลาดเพื่อชุมชน”

ยุทธศาสตร์นี้จะให้การสนับสนุนรากฐานการผลิตทางการเกษตรของชุมชน ให้เป็นอุตสาหกรรมการแปรรูปผลิตภัณฑ์การเกษตรขนาดย่อม ซึ่งจะมีการพัฒนาให้มีความก้าวหน้าไปที่ละก้าว โดยให้ชุมชนเป็นผู้ประกอบการและเป็นเจ้าของทุนในเวลาเดียวกัน ในระยะสั้น ยุทธศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองถือเอาการสร้างความเข้มแข็งให้แก่การผลิตทางการเกษตรแบบพึ่งตนเอง เป็นงานหลักของภารกิจทั้งปวง ส่วนการพัฒนาอุตสาหกรรมการแปรรูปผลิตภัณฑ์การเกษตรเป็นภารกิจต่อเนื่อง และที่สำคัญที่สุดก็คือการพัฒนาอุตสาหกรรมจะต้องไม่แยกออกจากการผลิต รากฐานของการผลิตทางการเกษตรและอุตสาหกรรมการแปรรูปในชุมชนหมู่บ้าน และตำบลนับหมื่น ๆ แห่งในอนาคตจะเป็นเหมือนเสานับหมื่น ๆ ต้นที่ค้ำจุนระบบเศรษฐกิจไทยเอาไว้ได้อย่างมั่นคง และสามารถยืนหยัดต้านทานกับความผันผวนทางเศรษฐกิจในระดับโลกได้

อย่างไรก็ตาม เศรษฐกิจชุมชนดังที่ได้กล่าวมานั้น เป็นการส่งเสริมให้มีการสร้างค่านิยมร่วมของสมาชิก โดยการรวมกันเป็นกลุ่มเพื่อให้เกิดอำนาจในการต่อรองกับตลาด และใช้แนวทางวัฒนธรรม อาทิ เรื่องของการมีสัจจะ การทำความดี ความมีเมตตา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การมีความสมานฉันท์ คือ คนรวยช่วยคนจน การยึดมั่นในคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งแนวทางดังกล่าว หากเทียบเคียงกับแนวคิดทุนทางสังคมแล้ว ก็ถือว่า เป็นการให้บุคคลลดความยึดติดในตัวตน หันมายุติในค่านิยมร่วม มีความสำนึกร่วมในความเป็นชุมชนเดียวกัน เพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ดีบนพื้นฐานของความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเอื้ออาทรและความสามัคคี ซึ่งความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวจะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนทุนประเภทต่าง ๆ ให้เป็นทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม จนเกิดการกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิก ทำให้เกิดพลัง ที่สามารถนำไปต่อรองกับภายนอกหรือเศรษฐกิจกระแสหลักได้

ส่วนปัจจัยภายนอกที่เป็นสิ่งแวดล้อมและมีผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนได้แก่การให้การสนับสนุนจากภาครัฐในเรื่องของข้อมูลข่าวสาร ความรู้ในการบริหารจัดการ การวิจัยเพื่อการพัฒนาผลผลิต รวมทั้งเรื่องของกฎหมายต่าง ๆ ซึ่งปัจจัยเหล่านี้จะมีส่วนมาสนับสนุนการดำเนินการของเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองให้สามารถก้าวหน้าไปได้ดียิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม จุดอ่อนที่ได้พบในแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนนั้น ได้แก่ การไม่ได้แยกแยะให้ชัดเจนว่า กลุ่มชาวบ้านที่จะมาเกี่ยวข้องกับการทำเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองนั้น สามารถรวมกลุ่มกันได้โดยใช้ระบบวัฒนธรรมดั้งเดิมที่อยู่ในชุมชนทั้งหมดทุกชุมชนหรือไม่ บางชุมชนที่ไม่มีหรือมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมเพราะชุมชนเพิ่งเกิดใหม่ การรวมกลุ่มจะทำได้หรือไม่ ทั้งในแง่ของ

ทุนและความร่วมมือ ทั้งนี้เพราะหากชุมชนไม่มีความเป็นชุมชนที่แท้จริงก็จะดำเนินการได้ยาก และสภาพความเป็นจริงที่พบได้ ก็คือชาวบ้านต่างคนต่างอยู่ ต่างคนต่างทำ ทำให้พึ่งตนเองก็ไม่ได้ พึ่งพากันเองก็ไม่ได้ การรวมกลุ่มก็ทำได้ยาก หรือทำได้ก็ไม่เข้มแข็ง จึงเป็นเรื่องที่จะต้องนำไปขบคิดต่อไปว่า การพัฒนากลุ่มชาวบ้านที่ไม่เข้มแข็งเพื่อให้สามารถรองรับกับแนวทางเศรษฐกิจชุมชนแบบพึ่งตนเองให้ได้นั้น จะทำได้อย่างไร และบทบาทของทุนทางสังคมจะเข้าไปเกี่ยวข้องหรือสร้างความเข้มแข็งได้อย่างไร

อย่างไรก็ตาม ได้มีแนวคิดและกล่าวถึงเงื่อนไขในการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของชาวบ้านที่จะหนุนเสริมให้เกิดการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน 6 ประการคือ

1. การพัฒนาต้องเป็นกลุ่ม การจะพึ่งตนเองได้นั้นต้องมีการรวมตัวกันเป็นชุมชน เพื่อจะได้มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และทำกิจกรรมเศรษฐกิจร่วมกัน
2. ต้องมีจิตสำนึกช่วยเหลือซึ่งกันและกัน คือ การพึ่งตนเองขึ้นอยู่กับจิตใจ ความสมัครใจของผู้คนในสังคม
3. จิตสำนึกจะต้องผลิตซ้ำขึ้นมาอีกได้ คือต้องสร้างขึ้นมาใหม่ให้ชัดเจนต่อเนื่องโดยเน้นไปที่บทบาทของนักพัฒนาหรือปัญญาชน จากภายนอกที่เข้าไปช่วยหรือฟื้นฟูให้ระลึกถึงความ เป็นชุมชนวัฒนธรรมที่ดั้งเดิมของหมู่บ้าน
4. ต้องมีการรวมตัวกันในรูปแบบของสหพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง การพึ่งตนเองต้องเป็นแบบกลุ่มคือ การรวมกลุ่มในหน่วยย่อยในหมู่บ้าน แต่ละหมู่บ้านรวมเป็นสหพันธ์ จะช่วยเสริมศักยภาพของหน่วยย่อยในท้องถิ่น และพัฒนาไปสู่ประชาธิปไตย
5. การประสานวัฒนธรรมหรือกิจกรรมของตนเองกับคนอื่น ๆ ในสังคม
6. ควรมีความสัมพันธ์ที่เหมาะสมกับภาวะแวดล้อมธรรมชาติ

ดังนั้น ปรัชญาและวิธีการปฏิบัติสำหรับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนจะต้องอาศัยพื้นฐานของหลักการ ดังต่อไปนี้

1. ผู้ผลิตจะต้องหวังพึ่งตนเองให้มากที่สุดก่อน โดยเน้นการทำการเกษตรที่คำนึงถึงสภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากรท้องถิ่น ให้เพียงพอต่อครอบครัวเหลือแล้วจึงขาย จะทำให้ผู้ผลิตกำหนดราคาเองได้
2. เน้นการรวมกลุ่มระดับชาวบ้านในระดับชุมชน หมู่บ้าน ตำบล
3. การรวมกลุ่มในระยะยาว เพราะทุกคนเข้ามาร่วมตัดสินใจ กำหนดแนวทางเอง รัฐเป็นเพียงผู้คอยสนับสนุนทำให้เกิดการเป็นกลุ่มก้อน รวมทั้งยังก่อให้เกิดการมีเสถียรภาพในภาพรวมของประเทศด้วย

4. ใช้คุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นแกนในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจซึ่งเท่ากับว่าเป็นระบบเศรษฐกิจที่ถูกกำกับด้วยคุณธรรม (Moral economy)

โดยสรุป จะเห็นได้ว่า การพัฒนาและวิธีการปฏิบัติที่เป็นจุดเริ่มต้นของเศรษฐกิจชุมชนนั้นจะต้องเริ่มต้นที่ชุมชน และกระบวนการผลิตที่ไม่ยุ่งยาก อาศัยฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน เมื่อมีการผลิตการตลาดในระดับที่พึ่งพาตนเองได้แล้ว จึงขยายการผลิต กระบวนการไปสู่องค์กรเครือข่ายในระดับที่สูงขึ้นไป และพัฒนาเชื่อมโยงกับระบบเศรษฐกิจในกระแสหลักหรือในระดับประเทศ โดยการพิจารณาอย่างรอบครอบกับความเหมาะสม ทั้งในด้าน วัตถุดิบ พลังงาน ทรัพยากร สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา และเทคโนโลยีที่ใช้ในกระบวนการผลิต และระบบการจัดการที่เหมาะสม ทั้งในรูปแบบขององค์กรชุมชน เครือข่าย สหกรณ์ หรือบริษัทร่วมทุน ที่เป็นภาคีกับทุกฝ่ายทั้งภาครัฐ ธุรกิจเอกชน ทั้งในแง่ของการลงทุนและการสนับสนุนจากภาครัฐ ทั้งนี้กระบวนการผลิต และระบบการจัดการดังกล่าวจะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งความร่วมมือ ความเอื้ออาทร และการเป็นหุ้นส่วนแห่งความสำเร็จ

3.6 องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชน

จากแนวคิด ปรัชญา หลักการ และความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนตามที่กล่าวมาแล้วนั้น สามารถสรุปถึงองค์ประกอบที่สำคัญของเศรษฐกิจชุมชน ดังต่อไปนี้

1. เป็นระบบเศรษฐกิจแบบฐานรากของโครงสร้างระบบเศรษฐกิจของชาติ เน้นการพึ่งพิงตนเอง ทางสายกลาง ไม่มองสุดโต่ง การใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น และเทคโนโลยีพื้นบ้าน เน้นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงพื้นฐานของตนเองให้เข้มแข็ง ทั้งสังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจของสังคม

2. ครอบครัวยุคใหม่เป็นหน่วยการผลิต แรงงานของสมาชิกของครอบครัวเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด ไม่ต้องจ้างซื้อสะสมและค้าขาย เป็นการพึ่งแรงงานในครอบครัว พึ่งทรัพยากรท้องถิ่น พึ่งตนเองและพึ่งกันเองในชุมชนก่อน และสามารถพัฒนาการขยายในขั้นตอนที่สูงขึ้น โดยขยายในตลาดใกล้ตัว ตลาดภูมิภาค ตลาดในประเทศ

3. เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ทำให้คนในชุมชนมีความเข้มแข็ง ทั้งทางร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา พร้อมทั้งสร้างเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่ดี

4. เป็นการพัฒนาอย่างบูรณาการ เนื่องจากทุกสรรพสิ่งล้วนเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน เช่น การพัฒนาสติปัญญา-ร่างกาย จิตใจ (คน) และเศรษฐกิจ-สังคม-สิ่งแวดล้อม (ปัจจัยภายนอก) ต้องกระทำไปพร้อม ๆ กัน

5. เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย อยู่บนเอกลักษณ์/วัฒนธรรมที่เป็นของชุมชนเอง และเป็นแกนกลางในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และการยึดหลักคำสอนของศาสนาของประชาชนในชุมชน เป็นระบบเศรษฐกิจที่ถูกกำกับด้วยคุณธรรม (Moral economy)

6. เป็นการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์เพื่อการอยู่ร่วมกัน ซึ่งอยู่ในรูปที่เป็นตัวเงินและไม่เป็นตัวเงิน และให้ความสำคัญในฐานะเป็นตัวเชื่อมกับเรื่องประชาสังคม และเศรษฐกิจพอเพียงด้วย

7. เป็นการประกอบสัมมาชีพของชาวบ้านที่เน้นการร่วมมือกันในรูปแบบกิจกรรมการเกษตร ต่อเนื่องการเกษตร และนอกภาคการเกษตรในระดับครอบครัว เพื่อความพอกินพอใช้ จากนั้นกิจกรรมลักษณะกลุ่มอาจขยายตัวสู่ระดับชุมชน

8. สามารถพัฒนาตนเองได้ เพราะมีความเข้มแข็งโดยธรรมชาติเป็นทุน ร่วมมือกันสร้างความเข้มแข็งของชุมชนแล้วจึงค่อยโยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้ากับกิจกรรมในเมือง หรือในระดับที่สูงขึ้น

9. องค์กรชุมชนเป็นหัวใจของวิธีการและกลไกการพัฒนา รวมทั้งการสร้างเครือข่าย องค์กรชุมชน ขยายหน้าทีไปสู่การแปรรูปผลผลิตเกษตรกรรม การค้าและกิจกรรมรากฐานของท้องถิ่นอาจเรียกว่า สหกรณ์ โยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้าด้วยกับโรงงานและกิจกรรมในเมือง มีวัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดทั้งระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเข้าไว้ด้วยกัน

10. เครือข่ายของชุมชนจะต้องรวมกันในระดับชาติ เป็นการบูรณาการทุกส่วนในสังคม เพื่อให้เกิดพลังของประชาคม (Civil Society) ประเทศจะมีลักษณะเป็นเนื้อเดียวกันยิ่งขึ้น มีความเจริญกระจายอยู่ทั่วประเทศ แต่ละพื้นที่การปกครอง มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง มีชาวบ้านมีประชาชนเป็นสถาบันพื้นฐาน

11. แนวคิดเศรษฐกิจพึ่งตนเองยอมรับ สนับสนุน และส่งเสริมให้ชุมชนชาวบ้านที่ปรารถนาจะก้าวพ้นจากระดับการผลิตเพียงเพื่อพออยู่พอกิน ไปสู่ระดับการเปลี่ยนให้เป็นเจ้าของทุนและหรือผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจเอง ภายใต้การตัดสินใจด้วยตนเองของสมาชิกชุมชน (Self-determination)

12. เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง ไม่ได้ปฏิเสธเรื่องการค้า หรือการแลกเปลี่ยนในตลาด หากเกษตรกรสามารถทำการผลิตได้พอเพียง เกษตรกรเป็น “ผู้กำหนด” (Actor) ต่อตลาด ไม่ใช่ตลาดเป็นตัวกำหนดหรือตัวกระทำต่อเกษตรกรดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

13. สามารถประสานกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกและเชื่อมต่อกัน (Articulation) ได้ เศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ปฏิเสธการค้าส่งออก แต่ต้องการเปลี่ยนความสัมพันธ์การร่วมมือกันผลิตและขาย จากเดิมความสัมพันธ์เป็นแบบปัจเจกชนก็ให้ปรับเปลี่ยนไปเป็นแบบกลุ่ม (Collectivism) กับปัจเจกชน (Individualism) แทน

เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมและวัฒนธรรม เริ่มต้นที่ครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยการผลิตขนาดเล็ก อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง การผลิตอาหารบริโภคเองเหลือจึงทำการค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างคนในชุมชน ทำให้เกิดเป็นธุรกิจชุมชนขึ้น เป็นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงการยืนบนพื้นฐานของตัวเอง ที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งและสืบต่อไปยังสังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม เป็นลักษณะของเศรษฐกิจแบบเศรษฐกิจพื้นฐาน มีความเป็นบูรณาการ เศรษฐกิจชุมชนจึงเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชนและสามารถพัฒนาจากเศรษฐกิจพื้นฐานไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ และเป็นการพัฒนาที่คู่ขนานบนความเกื้อกูลระหว่างชุมชนกับสรรพสิ่ง

3.7 การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ

ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนนั้น นอกจากจะเน้นที่กระบวนการผลิตที่อยู่ในระดับชุมชนที่มีความเอื้ออาทร การไว้วางใจ และความสามัคคีต่อการดำเนินการกิจกรรมทางเศรษฐกิจร่วมกันของคนในชุมชน และมีการต่อยอด โดยการรวมกันเป็นองค์กรชุมชน และขยายเป็นเครือข่าย มีระบบการจัดการที่พัฒนาไปสู่การพัฒนาเชิงธุรกิจ และเท่าที่ผ่านมาระบบเศรษฐกิจในระดับชุมชนสามารถขยายผลการดำเนินการไปสู่การเป็นวิสาหกิจชุมชน สามารถเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจในระดับชาติได้ ดังนั้น ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่มีการพัฒนาสามารถขยายเป็นธุรกิจขนาดกลางซึ่งจะส่งผลต่อการพัฒนาระบบเศรษฐกิจในระดับชาติ และถ้าระบบการหมุนเวียนของเศรษฐกิจชุมชนมีพลังเพิ่มขึ้นก็จะไปส่งเสริมให้เกิดกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติได้ อย่างไรก็ตาม มีความพยายาม ที่จะให้การพัฒนาระบบเศรษฐกิจทั้งสองสามารถประสานเชื่อมโยงและดำรงอยู่ร่วมกันอย่างมีดุลยภาพและเกื้อกูลกันและกัน ซึ่งหากสามารถทำได้เช่นนั้น ก็จะเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการพัฒนาที่จะนำประเทศชาติไปสู่ความมั่งคั่งและการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ในที่สุด

ดังนั้น การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติจึงมีความสำคัญโดยเป็นพัฒนาการของเศรษฐกิจชุมชน ดังที่ ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ได้ให้ข้อเสนอเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า ควรเริ่มตั้งแต่การระดมเงินทุนภายในชุมชนท้องถิ่น เพื่อสร้างอุตสาหกรรมแปรรูปที่จำเป็นตามความสามารถ สร้างสถาบันการเงินและเครดิตของชุมชนท้องถิ่นที่เอื้อต่อการผลิตในท้องถิ่น มีนักจัดการแห่งท้องถิ่น ลดการพึ่งรัฐและนายทุน มีกลไกการเปลี่ยนแปลงเทคนิคการผลิต ยกกระตือรือร้นการผลิต มีสถาบันการค้นคว้าและถ่ายทอดวัฒนธรรม มีแผนการระยะยาว กำหนดการแลกเปลี่ยนและการลงทุนที่เข้ากับท้องถิ่นอื่น พร้อมทั้งประสานความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับชาติ การเชื่อมโยงในรูปแบบนี้จะเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาระบบเศรษฐกิจในระยะยาว

ที่ผ่านมา กิจกรรมสาธารณะในระดับชาติที่เชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชน เช่น เรื่องการถ่ายทอดเทคโนโลยี/ธนาคารชุมชน อุตสาหกรรมบางชนิด เช่น บริษัทบางจาก เป็นตัวอย่างเดี่ยวหนึ่งของความเชื่อมโยงระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับเศรษฐกิจแห่งชาติ ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนคือสินทรัพย์ที่มีค่าสูง เป็นรากฐานของเศรษฐกิจแห่งชาติ และต้องเน้นพัฒนาในส่วนชุมชนท้องถิ่นนี้ และจะเชื่อมโยงประกอบส่วนท้องถิ่นขึ้นเป็นสังคมแห่งชาติ ให้ชุมชนชาติประกอบขึ้นจากชุมชนท้องถิ่น

วิทยา ว่องกุล กล่าวถึง การเชื่อมโยงระบบเศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจระดับชาติว่า สุดท้ายเครือข่ายของชุมชนจะต้องรวมกันในระดับชาติ เป็นการบูรณาการทุกส่วนในสังคมเพื่อให้เกิดพลังของประชาคม (Civil Society) ประเทศจะมีลักษณะเป็นเนื้อเดียวกันยิ่งขึ้น มีความเจริญกระจายอยู่ทั่วประเทศ แต่ละพื้นที่การปกครอง มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง ประกอบด้วยความสมัครใจขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ รัฐประชาธิปไตย และวัฒนธรรมแห่งชาติ ที่มีชุมชนท้องถิ่น มีชาวบ้านมีประชาชนเป็นสถาบันพื้นฐาน การสะท้อนความคิดเห็นดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงภาวะการที่จะสลายภาวะความยึดติดกับความเป็นตัวตนที่มีในสังคมระดับต่าง ๆ ด้วยการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันของมนุษย์ที่อยู่บนพื้นฐานของความช่วยเหลือเกื้อกูลกันในรูปแบบของการเชื่อมโยงเครือข่ายฐานเศรษฐกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งและเกิดความสมดุล กับระบบเศรษฐกิจในระดับต่างๆ นอกจากนั้น พิทยาได้พูดถึงคำสำคัญ (keywords) ที่เกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคม อาทิ การเกาะเกี่ยวด้านวัฒนธรรมของชุมชน การพึ่งพาอาศัยกัน ความมีเมตตาในการอยู่ร่วมกัน ความสามัคคี และระบบคุณธรรมในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แนวคิดที่สำคัญของทุนทางสังคมเกี่ยวกับเรื่องการกระจายความเจริญและการพัฒนาทางเศรษฐกิจให้กับทุกคนอย่างทั่วถึง

และเมื่อพิจารณาการเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชน กับชุมชนภายนอกหรือเศรษฐกิจกระแสหลัก ในรูปแบบธุรกิจชุมชนที่กล่าวมาข้างต้น เปรียบได้กับแนวคิดทฤษฎีใหม่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในขั้นที่ 2 คือการรวมพลังในรูปกลุ่ม เพื่อผลิต การตลาด การจัดการ รวมทั้งในด้าน

สวัสดิการ การศึกษา การพัฒนาสังคม จนถึงขั้นที่ 3 สร้างเครือข่าย กลุ่มอาชีพและขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย โดยประสานความร่วมมือกับภาครัฐกิจ ภาคองค์กรพัฒนาเอกชน และภาคราชการ ในด้านเงินทุน การตลาด การผลิต การจัดการ และข่าวสารข้อมูลได้ เพื่อให้เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่แท้จริงของประเทศต่อไป จะเห็นได้ว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนนั้นสามารถพัฒนาไปสู่การดำรงอยู่เคียงข้างระบบเศรษฐกิจในกระแสหลักได้

ปัจจุบันการเสริมสร้างเศรษฐกิจชุมชนโดยผ่านการดำเนินการตามโครงการของรัฐบาล เช่น โครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ ได้สร้างกระแสการเชื่อมโยงระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ใช้ความรู้ ความเข้าใจในกระบวนการผลิตของชุมชนมาสู่การพัฒนาเพื่อให้ชุมชนได้พึ่งพาตนเอง เป็นตัวอย่างหนึ่งของการเชื่อมโยงเศรษฐกิจในระดับชุมชนสู่การพัฒนาในระดับชาติ ดังนั้น การเริ่มต้นที่ชุมชนจึงเป็นการก้าวเดินในทางเศรษฐกิจที่ยืนอยู่บนขาของตนเอง

3.8 ทูทางสังคมกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน

ตามที่กล่าวแล้วนั้น ความเป็นชุมชนนั้นเกิดจากความสำนึกของสมาชิกในชุมชนทุกคน เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่าทุกคนไม่ยึดติดกับความเป็นตัวตน เปิดใจยอมรับกัน ทำให้ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างสมาชิกในชุมชนเป็นไปในลักษณะเห็นอกเห็นใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน รู้จักแบ่งปันกัน ทรัพยากรต่าง ๆ ในชุมชนมีการกระจายอย่างทั่วถึง ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีใครมีมากจนเกินไป หรือน้อยจนเกินไป ทุกคนสามารถดำเนินชีวิตในทางสายกลางได้โดยไม่เดือดร้อน และจากการที่สมาชิกมีความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จึงทำให้มีการประสานกิจกรรมด้านต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิตร่วมกันอยู่ตลอดเวลา ทำให้เกิดการบูรณาการของชุมชนในทุก ๆ ด้าน อาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า หากจะพิจารณาว่า แนวคิดทุนทางสังคมจะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งได้อย่างไรแล้ว ก็อาจจะชี้ให้เห็นได้ว่า เนื่องจากทุนทางสังคม ที่สะท้อนออกมาในรูปของ ความเป็นชุมชน สามารถทำให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนและเมื่อชุมชนมีความเข้มแข็ง เพราะสมาชิกมีความสัมพันธ์ที่อยู่บนฐานของความเอื้ออาทรกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ก็จะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ซึ่งถือว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญที่จะทำให้การดำรงชีวิตและการทำมาหากินของคนในชุมชนเป็นไปอย่างปกติพอเพียง ดังที่ ศ.นพ.ประเวศ วะสี กล่าวว่า “เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจสำหรับคนทั้งมวล” นอกจากนั้น ความสัมพันธ์ของคนที่อยู่บนพื้นฐานที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ก็จะทำให้การดำเนินวิถีชีวิตของคนในชุมชนมีกิจกรรมในด้านต่าง ๆ ร่วมกัน เกิดการบูรณาการ

เชื่อมโยงกิจกรรมต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นด้านสังคม เศรษฐกิจ สุขภาพ การศึกษา ศิลธรรม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และจิตใจ

เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจพื้นฐาน ที่ยึดการดำเนินตามทางสายกลาง ยึดความเพียงพอและเน้นการพึ่งตนเองของสมาชิก เป็นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงการทะนุบำรุงพื้นฐานของตัวเองให้เข้มแข็งและถือเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชนโดยมีการบูรณาการ และมีการเชื่อมโยงกันทุกอย่างทั้งหมดเข้าด้วยกันไม่ว่าจะเป็นเรื่อง เศรษฐกิจ ศิลธรรม จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมือง สุขภาพ และการเรียนรู้ เศรษฐกิจชุมชนจึงถือเป็นเศรษฐกิจสำหรับคนทั้งมวล เพราะประชาชนจะต้องมีการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์เพื่อการอยู่ร่วมกัน ซึ่งสิ่งที่ถือว่า เป็นฐานคิดเดียวกันระหว่างแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนและแนวคิดทุนทางสังคม ได้แก่ ความเป็นชุมชน เพราะคำว่าความเป็นชุมชนนั้น มีความหมายกว้างลึกครอบคลุมไปถึงความสำนึกของสมาชิกในความเป็นเจ้าของชุมชนร่วมกัน การที่สมาชิกมีความสำนึกในความเป็นชุมชนร่วมกัน จึงเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่าสมาชิกทุกคนอยู่ภายใต้ระบบคิดความเชื่อค่านิยม หรือวัฒนธรรมร่วมกัน ทุกคนเปิดใจเปิดความคิดยอมรับสมาชิกคนอื่น มีความเข้าใจเห็นใจสมาชิกคนอื่น ซึ่งความรู้สึกเช่นนี้ได้นำไปสู่ความไว้วางใจกัน ทำให้ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างสมาชิกในชุมชนจึงเป็นไปในลักษณะเห็นอกเห็นใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน พึ่งพาอาศัยกัน รู้จักแบ่งปันกัน ทรัพยากรต่าง ๆ ในชุมชนมีการกระจายอย่างทั่วถึง ซึ่งความสัมพันธ์ของสมาชิกในลักษณะดังกล่าว ถือว่าเป็นทุนทางสังคมของชุมชนที่จะเอื้อให้เกิดประโยชน์และเกิดพลังของชุมชน

ดังนั้น หากจะพิจารณาโดยภาพรวมแล้ว พลังที่เกิดจากทุนทางสังคมน่าจะมีผลในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนในหลายด้านด้วยกัน อาทิ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน มีการพึ่งพาอาศัยกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จะทำให้พลังความรู้หรือพลังความคิด และพลังปัญญาสามารถถ่ายทอดเรียนรู้ร่วมกันได้ นอกจากนั้น การรู้จักแบ่งปันของคนในชุมชนจะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงินทุน ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน และทรัพยากรที่มาจากภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากความช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เช่น วิทยากร นักวิชาการ เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่า โดยหลักการแล้ว กระบวนการทุนทางสังคมนั้นสามารถที่จะสร้างให้เกิด "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาได้ และก็จะทำให้สมาชิกในชุมชนมีการแบ่งปันกันในทุก ๆ เรื่อง นับตั้งแต่การแบ่งปันความรู้ ความคิด ปัญญา ทุน ทรัพยากรต่าง ๆ สภาพการณ์เช่นนี้ จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น ซึ่งก็จะส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้น และประชา

ชนมีความสุขร่วมกัน คำอธิบายเกี่ยวกับพลังที่เกิดจากกระบวนการทุนทางสังคมที่จะมีผลต่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการอธิบายในระดับครอบครัว กลุ่ม องค์กร สถาบัน และเครือข่ายได้เช่นกัน

3.9 สรุป

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ เป็นฐานคิดที่สำคัญที่นำไปสู่การอธิบายระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป “พอมีพอกิน” เน้นการพึ่งพาตนเองและการพัฒนาจากสิ่งที่มีอยู่หรือทุนที่มีอยู่เป็นสำคัญ

เศรษฐกิจชุมชน เป็นการรวมตัวของคนในชุมชน เพื่อร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ร่วมกัน เป็นเศรษฐกิจที่เน้นกระบวนการผลิตที่ไม่ยุ่งยากในระดับชุมชน อาศัยฐานทรัพยากรในชุมชน โดยเริ่มต้นที่ครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยการผลิตขนาดเล็ก ผลิตบนความพอเพียงเหลือบริโภคแล้วจึงขาย เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรม อันประกอบไปด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การความเอื้ออาทร เศรษฐกิจชุมชนไม่ต่อต้านระบบเศรษฐกิจการตลาด สามารถเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจในระดับชาติได้ และมุ่งการสร้างอำนาจต่อรองของธุรกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้น

ระบบเศรษฐกิจชุมชนสามารถถูกขับเคลื่อนโดยพลังทุนทางสังคม ซึ่งพลังดังกล่าวประกอบด้วย พลังจากภายในชุมชน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน มีการพึ่งพาอาศัยกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การรู้จักแบ่งปันของคนในชุมชนจะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงิน ทุน ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน และพลังจากภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เช่นวิทยากร นักวิชาการ เป็นต้น ทำให้เกิดพลังความรู้หรือพลังความคิด และพลังปัญญาที่ช่วยขับเคลื่อน เนื่องจากกระบวนการทุนทางสังคมทำให้สมาชิกได้คำนึงถึงผู้อื่น คำนึงถึงสังคม มีการแบ่งปันกันในทุก ๆ เรื่อง สิ่งเหล่านี้สามารถสร้าง "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาได้ สภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้กระบวนการทุนทางสังคมสามารถช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น และส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้นมาด้วย

อย่างไรก็ตาม ในหลักการ แม้กระบวนการทุนทางสังคมจะสามารถสร้างพลังในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนได้ก็ตาม ในทางปฏิบัติ อาจมีปัญหายุ่งยากบางประการ โดยเฉพาะสาเหตุที่สำคัญได้แก่ การอ่อนแอและสูญหายไปของทุนทางสังคมเดิมที่เคยมีในสังคมไทย ดังนั้น

การรื้อฟื้นทุนทางสังคมเดิมที่ได้สูญหายไปให้กลับมาใหม่ หรือรวมทั้งการสร้างทุนทางสังคมใหม่ขึ้นมา จะทำได้หรือไม่ อย่างไร และอยู่ภายใต้เงื่อนไขและอุปสรรคอะไร จึงเป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณากันต่อไป

บทที่ 4

พลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา

4.1 บทนำ

ในการศึกษาถึงพลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนานั้น จะมุ่งพิจารณาถึงประเด็นที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของทุนทางสังคมทั้งหมด 4 ประเด็นด้วยกัน อาทิ (1) ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ของสังคมไทย (2) ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) (3) ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) (4) เศรษฐกิจชุมชนและผลกระทบที่เกิดจากระบบธุรกิจข้ามชาติ ซึ่งวัตถุประสงค์ในการนำเสนอประเด็นทั้ง 4 นั้น เพื่อมุ่งแสดงให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของสังคมไทยในอดีต ว่ามีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์อย่างไร แม้ว่ารูปแบบของระบบอุปถัมภ์ในอดีตจะดูเหมือนว่า เป็นไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันก็ตาม นอกจากนั้น การศึกษาได้พยายามนำเสนอถึงอิทธิพลจากศาสนาพุทธ ซึ่งมีเรื่องของศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง และทำให้ระบบอุปถัมภ์มีส่วนช่วยให้สังคมไทยสามารถดำรงอยู่ได้ การศึกษาได้พยายามนำเสนอถึงสถานการณ์ที่สังคมไทยต้องถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ซึ่งได้ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมเปลี่ยนแปลงไป จากระบบคุณค่าที่เป็นไปเพื่อการดำรงชีพให้เป็นปกติสุข กลับกลายเป็นระบบมูลค่าที่มีราคาแพงวัดเป็นเงิน และสามารถซื้อขายกันได้มากขึ้น ซึ่งสภาพดังกล่าว ได้ทำให้ทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปของความเอื้ออาทรต่อกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการกระจายผลประโยชน์อย่างทั่วถึงและเป็นธรรมระหว่างคนในสังคมลดน้อยถอยลง การศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่าทุนทางสังคมในอดีตอยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง มีความเอื้อกูลกัน ทั้งระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีส่วนสำคัญที่ช่วยสร้างให้เกิดประสิทธิภาพในการผลิตของระบบเศรษฐกิจชุมชน นอกจากนั้น การศึกษายังได้นำเสนอถึงการเปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่เน้นการแข่งขันและเน้นผลตอบแทนสูงสุดที่ปรากฏให้เห็นมากขึ้นเรื่อย ๆ ในสังคมยุคปัจจุบัน ซึ่งมีผลทำให้ระบบเศรษฐกิจต้องพึ่งพาทายนอกมากกว่าการพึ่งพาตนเอง สิ่งเหล่านี้มีผลทำให้ทุนทางสังคมในสังคมลดน้อยถอยลง และมีผลกระทบต่อความเข้มแข็งและความมั่นคงของชุมชนในที่สุด ยิ่งไปกว่านั้น การศึกษายังได้พยายามนำเสนอสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่เป็นผลกระทบจากการพัฒนาในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ที่ดูเหมือนว่าบ่อนทอนความเข้มแข็งของระบบเศรษฐกิจชุมชน และทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีในอดีตได้ลดน้อยถอยลง

4.2 ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ของสังคมไทย

ระบบอุปถัมภ์ ถือว่าเป็นค่านิยม และบรรทัดฐานอย่างหนึ่งของสังคมไทย ที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตและการดำรงอยู่ ในอดีตการพึ่งพาแบบอุปถัมภ์เป็นปัจจัยที่เสริมสร้างให้ชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น เป็นการพึ่งพาแบบถ้อยทีถ้อยอาศัย ผู้คนอยู่ร่วมกันในลักษณะของการพึ่งพาบุญระบบเช่นนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและมีต่อมาอย่างต่อเนื่องจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาของ ม.ร.ว. คชินทร์ (2539, น.137-184) ที่กล่าวถึง การเปลี่ยนของทุนทางสังคมของประเทศไทยในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยศึกษาผ่านระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์และโครงสร้างของชนชั้นสมัยนั้นว่า มีระบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคมเป็นแนวดิ่งและเป็นระบบอุปถัมภ์ที่มี 2 ลักษณะ คือประเภทแรก ระบบอุปถัมภ์ที่เป็นทางการ ซึ่งเป็นระบบการจัดระเบียบการปกครองที่ตราไว้ในกฎหมายต่าง ๆ และยึดถือปฏิบัติในแนวทางดังกล่าว ประเภทที่สองระบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการถือเอาความสัมพันธ์ส่วนตัวและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ โดยลักษณะของความสัมพันธ์เป็นระบบฐานันดรไพร่ หัวใจสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ คือ ไพร่เป็นผู้หาของกำนัลมาให้นาย ไพร่เป็นแหล่งที่มาของรายได้ของนาย ถ้านายไม่ปราบบังคับไพร่ของตนแต่ปล่อยให้ไพร่เลี้ยงได้ตามสบายแล้ว พวกไพร่ก็จะให้ของกำนัลพวกข้าว ผลไม้ ผัก ปลา แก่นาย นอกจากนั้น หน้าที่อีกอย่างหนึ่งของนายก็คือทำหน้าที่เป็นผู้ระงับกรณีพิพาทของไพร่และให้ความความคุ้มครอง

ความผูกพันระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์ ที่มีความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ มีลักษณะเป็นความสัมพันธ์คู่และเป็นไปตามข้อตกลง (contractual relationship) บนพื้นฐานของความผูกพันในลักษณะของการตอบสนองซึ่งกันและกันแม้ว่าจะไม่เท่าเทียมกันซึ่งถ้าพิจารณาในเชิงอุดมคติแล้ว มักจะเป็นในรูปแบบของความรักใคร่ชอบพอกัน มีลักษณะเป็นการส่วนตัวและมีความสัมพันธ์ในเชิงซ้อน (multiplex relationship) ที่มักแสดงออกโดยข้อผูกพันของการตอบสนองต่อกันและกัน รวมถึงข้อผูกพันทางศีลธรรมด้วย อย่างไรก็ตาม โดยที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับการอุปถัมภ์ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการเข้าถึงทรัพยากรที่แตกต่างกัน ดังนั้น จึงมักจะมีลักษณะของความสัมพันธ์ในด้านการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันซึ่งขึ้นอยู่กับสถานการณ์ในการต่อรองของแต่ละฝ่ายในทางปฏิบัติความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์เป็นความสัมพันธ์ที่มีลักษณะของการกดขี่ขูดรีด ซึ่งในที่สุดเป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับอำนาจนั่นเอง

จะเห็นได้ว่า ไม่ว่าระบบอุปถัมภ์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จะเป็นแบบเป็นทางการหรือไม่ เป็นทางการ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์ก็จะมีเกี่ยวข้องกับเรื่องของ อำนาจและการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ที่มีลักษณะของการชู้ตริตและไม่เท่าเทียมกัน

ความสัมพันธ์ดังกล่าว ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ มองว่า เป็นความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกันมีการแบ่งแยกระหว่างผู้ให้ความอุปถัมภ์กับผู้รับความอุปถัมภ์ มีการแบ่งแยกระหว่างผู้ใหญ่กับผู้น้อย โดยผู้น้อยควรประพฤติปฏิบัติต่อผู้ใหญ่ 3 ประการ คือ เคารพ เชื่อฟัง และเกรงใจ ส่วนผู้ใหญ่ควรเป็นบุคคลที่ตั้งในศีลธรรม และควรจะประพฤติตัวให้เหมาะแก่การเคารพจากผู้น้อย ซึ่งโดยสาระสำคัญคือ การพึ่งพากัน ในความเห็นของคนไทย ผู้ใหญ่เป็นเสมือนต้นไม้ใหญ่ที่มีร่มเงาให้ผู้น้อยได้พักพิง ในความสัมพันธ์แบบนี้จะต้องมีความคงที่และความสม่ำเสมอซึ่งแสดงด้วย ค่านิยมที่เรียกว่า “กตัญญูทดเวท” เพื่อเตือนความจำและย้ำถึงการปฏิบัติอย่างถ้อยทีถ้อยอาศัย กัน การแสดงออกตามแนวคิดนี้เรียกว่า “บุญคุณ” คนที่สร้างบุญคุณให้กับผู้อื่น หมายถึง คนที่ได้ทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือบางสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่อีกคนหนึ่ง ในการนี้ผู้ที่ได้รับจะต้องกระทำบางสิ่งบางอย่างตอบแทน ค่านิยมชนิดนี้มีความสำคัญเพราะเชื่อกันว่าผู้ที่ขาดความกตัญญูเป็นผู้ที่ไม่ควรคบค้าสมาคมด้วย และไม่มีทางก้าวหน้าในชีวิต นอกจากนี้ ยังมีความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลธรรมดา กับนายซึ่งสัญญาว่าจะให้ผลประโยชน์ตอบแทน เป็นความสัมพันธ์แบบ 2 ทาง ผู้ที่ฝากตัวก็คาดหวังว่าเจ้านายจะให้ความคุ้มครอง และถ้าเป็นไปได้ก็อยากได้เงินเดือนและรับใช้มากขึ้น

ระบบอุปถัมภ์ที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้ มีอยู่ในสังคมไทยสืบเนื่องจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ความสัมพันธ์ดังกล่าว ดูเหมือนจะก่อให้เกิดวัฒนธรรมการพึ่งพา แต่ในบางครั้งหรือบางสถานการณ์ก็อาจจะมีปัญหาความจำเป็น โดยเฉพาะในกรณีของประเทศไทยที่ได้รับแรงกดดันจากปัจจัยภายนอกอันได้แก่การรุกรานของพม่า ทำให้ผู้ปกครองประเทศในขณะนั้นจำเป็นต้องสร้างระบบและกลไกที่จะทำให้การปกครองอำนาจส่วนกลางมีความเข้มแข็งเพียงพอที่จะรักษาความสงบสุขในชุมชนประเทศชาติไว้ได้ ต่อมาเมื่อการรุกรานของฝ่ายต่างๆ ลดลง จึงทำให้ระบบการพึ่งพาลดลง และเกิดการระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบใหม่ขึ้นมาแทน คือ การใช้เงินทดแทนระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์

อาจกล่าวได้ว่า ระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย นอกจากจะเป็นเรื่องของค่านิยมแล้ว ยังมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องของศีลธรรม ซึ่งมีอิทธิพลต่อระบบคิด และธรรมเนียมปฏิบัติของผู้คนในสังคมไทยให้สามารถยอมรับความสัมพันธ์ที่มีการแลกเปลี่ยนแบบไม่เท่าเทียมกันได้มากขึ้น จึงอาจสรุปได้ว่า ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ระบบอุปถัมภ์ยังเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทย ก็คือ อิทธิพลที่เกิดจากการปลูกฝังคติความเชื่อบางประการของศาสนาพุทธ

ข้อความที่กล่าวถึงระบบอุปถัมภ์ข้างต้น ได้แสดงให้เห็นถึงข้อดีข้อด้อย รวมทั้งความเป็นพลวัตที่แสดงถึงลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงไปอีกด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการใช้แรงงานชาวจีนเพิ่มขึ้นแทนแรงงานการเข้าเดือนของไพร่ ซึ่งการเข้าเดือนลดลงจาก 6 เดือน เหลือ 3 เดือนต่อปี ราชการสมัยนั้นพอใจการจ่ายเงินมากกว่า การเข้าเดือนและต่อมาได้มีการขยายตัวทางการค้าระหว่างภูมิภาคจนถึง พ.ศ. 2393 พ่อค้าชาวจีนสามารถควบคุมการค้าไว้เกือบหมดและครอบคลุมไปถึงหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล การลดเวลาเข้าเดือนก็ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่พลอยลดลงด้วย พวกไพร่เห็นว่าไม่จำเป็นต้องให้ของกำนัลที่ฟุ่มเฟือยแก่นายเพื่อทำงานเบาหรือรับการยกเว้นการเข้าเดือน ยิ่งไปกว่านั้นการขยายตัวทางการค้าระหว่างภูมิภาคทำให้ผลผลิตที่เหลือกินเหลือใช้และจะต้องเป็นของกำนัลให้เจ้านายนั้นยังสามารถนำไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่พ่อค้าชาวจีนนำมาขายถึงที่ และจากการที่ไพร่ส่วนใหญ่จ่ายเงินแทนการเข้าเดือน การเรียกร้องการบริการของนายจึงดูเป็นการไม่ยุติธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่จึงค่อย ๆ จืดจางลง

ปรากฏการณ์ข้างต้นได้ชี้ว่า ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา จากเดิมที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความชอบพอรักใคร่กันเป็นการส่วนตัว หรือเป็นไปโดยกฎหมายระเบียบบ้านเมือง ก็มีการเปลี่ยนไปเป็นลักษณะความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนฐานของผลประโยชน์และทรัพย์สินเงินทอง

เมื่อพิจารณาถึงบทบาทและหน้าที่ของระบบอุปถัมภ์ตามประวัติศาสตร์ไทย ต้องยอมรับว่า ความสำคัญและเนื้อหาของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์ในสังคมไทยมีความแตกต่างกันแปรไปตามช่วงระยะเวลาในแต่ละยุคสมัย และแม้แต่ในช่วงเวลาเดียวกันยังแตกต่างกันไปตามแต่ละภูมิภาคด้วย หากจะพิจารณาถึงเหตุการณ์ที่ย้อนไปในอดีต พื้นที่ในเขตปริมณฑลที่อยู่ห่างจากศูนย์กลางของประเทศ จะพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์จะมีลักษณะรูปแบบของความเป็นสถาบันน้อยลง มีการใช้อำนาจบังคับควบคุมน้อยลงและมีการแลกเปลี่ยนผลตอบแทนในลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยกันมากขึ้น ในท้องถิ่นดังกล่าว อำนาจที่แท้จริงเป็นของท้องถิ่นและมีลักษณะค่อนข้างเป็นอิสระในการปกครองตนเอง ผู้อุปถัมภ์ไม่สามารถพึ่งพาอำนาจจากส่วนกลาง แต่จำเป็นต้องแสวงหาความชอบธรรมและการยอมรับในฐานะผู้นำท้องถิ่นจากชุมชนของตนเองอันมีผลทำให้ชาวนาสามารถสร้างความแข็งแกร่งให้แก่ฐานะของตนเองได้ ด้วยเหตุนี้แบบอย่างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์ (“typical” patron-client relationship)

จึงมีสองประการคือ ประการแรกความเป็นอิสระพอสมควรในการปกครองตนเองของชุมชนท้องถิ่น ประการที่สองคือ แรงกดดันจากภายนอกบางประการ หรือข้อเรียกร้องจากอำนาจของรัฐส่วนกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการระดมกำลังคนในยามมีศึกสงคราม

ในขณะที่ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบประเพณีของไทยหลายอย่างได้ค่อย ๆ เลือนหายไปนั้น ความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์แบบ “ไม่เป็นทางการ” ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันทั้งในเขตเมืองและชนบท ดังจะพบได้จากข้อมูลเชิงประจักษ์ในงานวิจัยต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในพื้นที่ที่ห่างไกลบางแห่ง ความสัมพันธ์ในรูปแบบประเพณียังคงมีปรากฏให้เห็นก็ตาม แต่ในอีกหลาย ๆ พื้นที่ ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบประเพณีไปเป็นอันมาก โดยเฉพาะความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์แบบไม่เป็นทางการดูเหมือนว่าจะเป็นไปในลักษณะที่สูญเสียความสมดุลมากขึ้น กล่าวคือ ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาของระบบอุปถัมภ์ที่เคยอิงอยู่บนพื้นฐานทางด้านศาสนา สังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ กลับแปรเปลี่ยนไปสู่ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาที่มีลักษณะอิงอยู่กับพื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว อย่างเช่นตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมที่เห็นได้ชัดเจนในหมู่บ้านหลาย ๆ แห่งที่มีลักษณะเป็นแบบ “ประเพณี” มาก ๆ นั้น แต่เดิมเคยมีความสัมพันธ์ของผู้ให้อุปถัมภ์กับผู้รับอุปถัมภ์ที่ผูกพันกันด้วยสายใยต่าง ๆ (multi-stranded) แต่ในเวลาต่อมาจะพบว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าวได้มีลักษณะที่มีความเฉพาะเจาะจงและเป็นรูปแบบของข้อตกลงสัญญามากขึ้น ยกตัวอย่างเช่น ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายและลูกน้อง (ไพร่) ที่มีความเกี่ยวพันกันในเรื่องที่ทำกินที่เกี่ยวข้องกับวิธีการผลิต ซึ่งในอดีตความผูกพันระหว่างกันของทั้งสองฝ่ายสามารถครอบคลุมความสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง แต่ในปัจจุบัน ความสัมพันธ์ดังกล่าวจำกัดอยู่เพียงรูปแบบของข้อตกลงระหว่างเจ้าของที่ดินและผู้เช่าเท่านั้น

อาจจะกล่าวได้ว่า ระบบอุปถัมภ์ยังคงมีอยู่ในสังคมไทย โดยเฉพาะระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบที่ไม่เป็นทางการ ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ที่ไม่เป็นทางการนี้ จากปรากฏการณ์กลับพบว่า ผู้รับการอุปถัมภ์ ซึ่งปัจจุบันอาจจะได้แก่ชนชั้นล่างที่ยากไร้ ด้อยโอกาส หรืออีกนัยหนึ่งก็ได้แก่ชาวไร่ชาวนานั่นเอง ที่ต้องได้รับแรงกดดันจากระบบดังกล่าวมากขึ้น ในอดีตนั้น ผู้รับการอุปถัมภ์จะรู้สึกเดือนร้อนหรือได้รับความกดดันบ้างเป็นบางครั้ง โดยเฉพาะในยามที่บ้านเมืองมีความคับขัน (ยามมีศึกสงคราม) ซึ่งความกดดันดังกล่าวอาจจะมาจากคำบัญชาของกษัตริย์ในการเกณฑ์แรงงาน แต่ในปัจจุบัน สิ่งที่สร้างแรงกดดันให้แก่ชนชั้นล่าง หรือชาวไร่ชาวนาผู้ยากไร้ กลับมาจากเงื่อนไขต่าง ๆ ที่ถูกสร้างหรือกำหนดขึ้นจากภายนอก ทำให้ชาวไร่ชาวนาต้องพึ่งพาผู้อื่นมากขึ้น ชาวไร่ชาวนาต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนของราคาผลผลิตจากตลาดมากขึ้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ ถึงแม้จะดูเหมือนว่า ชาวไร่ชาวนาจะมีความเป็นอิสระในการกำหนดวิถีชีวิตตนเอง แต่โดยความเป็นจริง

แล้ว ชาวไร่ชาวนาก็ยังดูเหมือนว่ายังตกอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์แบบพึ่งพาที่มีกฎเกณฑ์จากภายนอกมาบังคับอยู่ เพียงแต่กฎเกณฑ์ดังกล่าวเป็นกฎเกณฑ์ที่มองไม่เห็น หรือที่เรียกว่า “กฎเกณฑ์ลึกลับของกฎหมายตลาด” (mysterious rule of market law) เท่านั้นเอง

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า เมื่อกาลเวลาได้เปลี่ยนแปลงไป รูปแบบของระบบอุปถัมภ์ก็ได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย อย่างไรก็ตาม สิ่งหนึ่งที่เห็นชัดเจนขึ้น ได้แก่ผู้รับการอุปถัมภ์ หรือในปัจจุบันได้แก่ผู้ยากไร้ อยู่ในภาวะที่ทุกข์เข็ญมากขึ้น ทั้งนี้เพราะในอดีต บัณฑิตที่เข้ามาช่วยเหลือหนุนให้ระบบอุปถัมภ์ดำรงอยู่ได้ โดยที่ผู้ให้การอุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์มีความพึงพอใจ ได้แก่เรื่องของศีลธรรม ความเชื่อในเรื่องของศาสนา ซึ่งในปัจจุบันนี้ บัณฑิตเหล่านี้ได้ลดบทบาทและอิทธิพลต่อระบบคิด และระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยลงไปมาก จึงอาจจะกล่าวได้ว่า ภายใต้สถานการณ์ที่ทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่ในรูปของศาสนา ค่านิยมและความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของศีลธรรมที่ได้ลดน้อยลงไป ในสังคมไทย ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ยากไร้ และผู้ที่เหนือกว่าในทางเศรษฐกิจ ที่เปรียบเสมือนเป็นระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบใหม่ จะยิ่งทวีความรุนแรงและเพิ่มความกดดันให้แก่ผู้ยากไร้มากยิ่งขึ้น

ฮันส์ ดีเตอร์ เบ็คเคเต็ค (อ้างใน อคิน รพีพัฒน์, 2539, น. 259-284) ได้อธิบายการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยเพิ่มเติมว่า ระหว่างกลางและปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เศรษฐกิจของไทยเช่นเดียวกับที่อื่น ๆ ของโลกเริ่มจะกลายเป็น “ระบบทุนนิยมชายขอบ” (peripheral capitalist) ตลาดภายในของประเทศเริ่มผนวกเข้ากับเศรษฐกิจโลก และประชาชนเริ่มมีการแบ่งระบบงาน (division of labor) ตามอย่างนานาประเทศ ผลก็คือ เศรษฐกิจส่วนใหญ่ที่เลี้ยงตนเองได้ ถูกเปลี่ยนไปเป็นเพื่อการผลิต การนำเข้าอุตสาหกรรมจากทางตะวันตก และจากการเริ่มทำการค้าทางการเกษตร รวมทั้งการรุกร้าของเศรษฐกิจแบบเงินตราแลกเปลี่ยน มีผลทำให้แรงงาน ทุน และที่สำคัญคือ ที่ดิน ได้กลายเป็นสิ่งที่มีมูลค่าต่อการซื้อขาย

การปรับเปลี่ยนในช่วงระยะเวลาดังกล่าว มีผลกระทบที่สำคัญต่อชีวิตของคนไทยในชนบทอย่างมาก ความสัมพันธ์ในลักษณะของการแลกเปลี่ยน หรือการกระจายผลประโยชน์ (reciprocal and redistributive relations) ได้สูญเสียความชอบธรรมไป และเครือข่ายของความสัมพันธ์แบบการช่วยเหลือซึ่งกันและกันเริ่มลดลงไปด้วย แต่เดิมการจัดช่วงชั้นทางสังคมและเศรษฐกิจไม่ปรากฏชัดเจนในระดับหมู่บ้าน แต่ในปัจจุบันความแตกต่างทางชนชั้นเริ่มปรากฏมากในช่วงต้น ๆ ของศตวรรษที่ 20 การเป็นเจ้าของที่ดิน การเช่านา หนี้สิน และการจ้างแรงงานในชนบท เริ่มมีปรากฏการณ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ของไทย การผนวกเศรษฐกิจของ

ประเทศให้เข้ากับระบบทุนนิยมของตลาดโลกที่เกิดขึ้นในภาคกลางของประเทศไทย มีผลทำให้เกิดการสูญเสียความสมดุลระหว่างชนชั้นที่ไม่ใช่ภาคเกษตรกรและการพึ่งพา

พอตเตอร์ (Porter 1976) ได้ใช้แนวคิดของ แฮงค์ (Hanks 1975) เกี่ยวกับแนวคิด “ระบบบริวาร” (entourage) ในหมู่บ้านไทยในภาคกลาง ครอบครัวของผู้เป็นเจ้าของที่ดินชั้นนำในหมู่บ้าน สามารถจัดตั้ง “ระบบบริวาร” ขึ้นได้โดยไม่เพียงแต่ดึงดูดครอบครัวของลูกสาวที่พึ่งพาอาศัยอยู่ด้วยเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงครอบครัวชาวไร่ชาวนาไร้อาชีพที่ยากจนอีกด้วย ผู้พึ่งพาทั้งหมดนี้ จัดเป็นบริวารที่มีความเป็นไปได้ในการระดมแรงงานเพื่อช่วยเหลือหัวหน้า หรือผู้อุปถัมภ์ของ “กลุ่มบริวาร” ในเวลาที่มีความจำเป็นต้องการใช้แรงงานทางการเกษตร ในการสร้างบ้านหรือในงานพิธีต่าง ๆ นี่ก็ถือว่าเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ที่คงมีอยู่ แต่ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนมากขึ้น

เช่นเดียวกันกับการศึกษาของแวนรอย (Van Roy, 1971) ที่ได้ศึกษาลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชาวไร่ที่ขึ้นไปทำไร่บนเขากับพ่อค้าในพื้นที่ในภาคเหนือ ซึ่งไม่ได้ขึ้นอยู่กับการค้าขายเพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่เป็นความสัมพันธ์ที่ประกอบด้วยความซับซ้อนของปฏิสัมพันธ์กันทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ทั้งนี้ เพราะพ่อค้าเป็นผู้อุปถัมภ์ของชาวไร่ ถ้าหากเขามีผู้รับอุปถัมภ์ที่เป็นชาวไร่จำนวนมาก เขาก็ได้รับการเรียกขานที่ถือว่ามีความสำคัญกว่าเป็น “พ่อเลี้ยง” ซึ่งมีความหมายตามตัวอักษรว่า “พ่อผู้เลี้ยงดูเรา” ในกรณีเช่นนี้ แม้จะดูเหมือนว่า รูปแบบความสัมพันธ์จะมีความเชื่อมโยงกับมิติต่าง ๆ มากมาย แต่สิ่งที่เป็นปัจจัยหลักในความสัมพันธ์ก็ดูเหมือนจะเป็นเรื่องของเศรษฐกิจเท่านั้น

บรูโน (Bruneau, 1980) ศึกษาความสัมพันธ์ของการผลิตและชนชั้นทางสังคมในหมู่บ้านหลายแห่งทางภาคเหนือของประเทศไทย ได้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบผู้อุปถัมภ์ “สมัยใหม่” (“modern” patron) ได้แก่ เจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ พ่อค้า นายทุนเงินกู้ และอื่น ๆ ผู้อุปถัมภ์นี้จะใช้ความสัมพันธ์ของตนที่มีอยู่กับผู้มีอำนาจในการบริหารและพ่อค่านายทุนที่อยู่ในเมือง สร้างอำนาจที่มีอยู่ให้เข้มแข็ง ตลอดจนขยายอำนาจของตนเองมากขึ้น พวกเขา รวมตัวกันเป็นชนชั้นสูงที่มีอิทธิพลครอบงำเหนือวิถีชีวิตของชุมชนหมู่บ้าน และชีวิตของผู้รับอุปถัมภ์จะดีขึ้นหรือเลวลงก็ขึ้นอยู่กับความมั่งคั่งของผู้อุปถัมภ์นี้เอง ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองฝ่ายจะมีความใกล้ชิดกันมากหรือน้อยย่อมขึ้นกับผลประโยชน์ที่แต่ละฝ่ายต้องการ

อาจกล่าวได้ว่า การดำรงอยู่ของสังคมไทยในอดีต มีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์เป็นอย่างมาก แม้ว่ารูปแบบของระบบอุปถัมภ์ในอดีตจะดูเหมือนว่า เป็นไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันก็ตาม แต่ด้วยระบบวัฒนธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่ง อิทธิพลจากศาสนา

พุทธ ซึ่งมีเรื่องของศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้ระบบอุปถัมภ์ ที่ถือว่าเป็นระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทย สามารถดำรงอยู่ได้ จึงอาจถือได้ว่า หากพิจารณาระบบอุปถัมภ์ในแง่ที่ดี ที่มีเรื่องของศาสนาพุทธ และเรื่องของศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมภายใต้ระบบอุปถัมภ์เป็นไปด้วยความเอื้ออาทรกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เห็นอกเห็นใจกัน แม้ว่าความสัมพันธ์ดังกล่าวจะตั้งอยู่บนผลประโยชน์และการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันก็ตาม ก็น่าจะนับได้ว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าว เป็นทุนทางสังคม ที่เคยมีอยู่ และช่วยให้สังคมไทยสามารถดำรงอยู่สืบต่อมาได้ ปัจจุบัน บทบาทของศาสนาพุทธค่อนข้างมีอิทธิพลต่อระบบคิด และระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยไม่มากนัก จึงเป็นเหตุให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ไม่พึงประสงค์มากขึ้น โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างผู้ยากไร้ และผู้ที่เหนือกว่าในทางเศรษฐกิจ ที่เปรียบเสมือนเป็นระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบใหม่ และการที่สังคมไทยต้องถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมเปลี่ยนแปลงไปมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะระบบคุณค่าต่าง ๆ อันได้แก่ แรงงาน ที่ดิน หรือวิถีการผลิตที่มีคุณค่าเพื่อการดำรงชีพอย่างเป็นปกติสุข สิ่งเหล่านี้ได้กลายเป็นระบบมูลค่าที่มีราคาค่างวดเป็นเงินสามารถซื้อขายกันได้ทั้งสิ้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงของสัมพันธ์ในเชิงสังคม ที่เปลี่ยนแปลงไปเป็นความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจ ทำให้ทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปของความเอื้ออาทรต่อการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการกระจายผลประโยชน์อย่างทั่วถึงและเป็นธรรมระหว่างคนในสังคมเป็นไปได้อย่างยาก และลดคุณค่าในตัวของมันเองลงไป ในที่สุด ระบบทุนนิยมโลกก็ทำให้ทุกคนต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้น (ชาวนาต้องพึ่งพาพ่อค้าคนกลางในเมือง พ่อค้าในเมืองต้องพึ่งพาตลาดโลกในต่างประเทศ ฯลฯ) และเป็นการพึ่งพาที่มีการกดขี่ ชูดรีด และไม่เป็นธรรมอีกด้วย และจากผลการศึกษาที่ได้กล่าวอ้างมาแล้วข้างต้น จะเห็นว่า การกดขี่ชูดรีดเอารัดเอาเปรียบกัน ในรูปของการพึ่งพาดังกล่าวนั้น จะถูกกระทำกันเป็นทอด ๆ กล่าวคือ พ่อค้านายทุนต่างชาติ จะกดขี่ชูดรีดเอาเปรียบพ่อค้าภายในประเทศ พ่อค้าในเมืองจะกดขี่ชูดรีดเอาเปรียบเกษตรกรในชนบท ดังนั้น สิ่งที่คุณเหมือนจะเป็นเรื่องที่เลวร้ายมากที่สุดได้แก่ ระบบความสัมพันธ์ใหม่ที่เกิดขึ้นนี้ ทำให้คนในสังคมเดียวกัน หรือในชุมชนเดียวกันมากดขี่ชูดรีดเอาเปรียบกันเองมากขึ้น (พิทยา ว่องกุล:2540 น. 154-155) ซึ่งสิ่งเหล่านี้ จึงดูเหมือนว่า สังคมและชุมชนมิใช่ใช้ซึ่งทุนทางสังคมเท่านั้น แต่ยังเป็นการสร้าง "ต้นทุนทางสังคม" ให้เกิดขึ้นในสังคมอีกด้วย

4.3 ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization)

หากพิจารณาถึงปรากฏการณ์ในระบบการผลิตก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย จะเห็นได้ว่า วิถีชีวิตและวิธีการผลิตของคนในสังคมดำรงอยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง และเรียบง่าย มีการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สังคมในอดีตมีทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม อันได้แก่เรื่องของความเชื่อ จารีต ประเพณี และศาสนา มาช่วยค้ำจุนหล่อเลี้ยงให้สังคมเกิดความมั่นคงแข็งแรง สามารถพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน

เนื่องจากชุมชนของไทยเป็นสังคมการเกษตร มีความผูกพันและอาศัยทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยหลักในการผลิต การประกอบอาชีพในแต่ละชุมชนจะขึ้นอยู่กับลักษณะของภูมิประเทศ สภาพอากาศ และทรัพยากรในแต่ละท้องถิ่นเป็นสำคัญ ดังนั้น การดำรงชีวิตของคนในชุมชนจึงทำมาหากินกันตามฤดูกาล เช่น ฤดูฝนทำนา พอว่างจากฤดูทำนาก็ทำอย่างอื่น เช่น การเข้าป่าล่าสัตว์และหาของป่า หาปลา เพื่อนำมาบริโภค รวมทั้งการทำเครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ เช่น สานกระบุง ตะกร้า ทอผ้า ปั่นเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น โดยใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นที่มีอยู่ ในอดีต การทำมาหากินของชาวบ้านซึ่งส่วนใหญ่เป็นอาชีพทางการเกษตร จะมุ่งการผลิตเพื่อเพียงพอต่อการบริโภคและเพื่อใช้ให้ในครัวเรือนก่อนเป็นอันดับแรก ส่วนที่เหลือจึงค่อยแลกเปลี่ยนหรือแบ่งปันให้กับผู้อื่นในชุมชนและ/หรือนอกชุมชนต่อไป และเนื่องจากในชุมชนมีทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมบูรณ์ ทำให้ชาวบ้านสามารถหาของมาบริโภคได้ เช่น ผักพื้นบ้าน ปลาที่อาศัยในแหล่งน้ำธรรมชาติ โดยไม่ต้องเสียเงินซื้อมาบริโภค ชาวบ้านสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้โดยมีปัจจัยพื้นฐานอย่างพอเพียง ดังคำกล่าวที่ว่า “ในน้ำมีปลาในนามีข้าว” จากการที่วิถีชีวิตชาวบ้านอยู่บนพื้นฐานความเพียงพอ ทำให้ชาวบ้านได้มีเวลาที่จะคิดสร้างสรรค์สิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ โดยจะเห็นได้จากงานศิลปหัตถกรรมที่เป็นผลิตภัณฑ์เครื่องใช้สอยในครัวเรือนหรือเครื่องมือในการประกอบอาชีพต่าง ๆ อาทิ งานทอ งานช่าง งานประดิษฐ์ สิ่งเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านสามารถพึ่งตนเองได้ในเรื่องปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต

ส่วนความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน ส่วนใหญ่นั่นคือการแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน ทั้งนี้เนื่องจากแต่ละท้องถิ่นมีความแตกต่างของสภาพภูมิประเทศ ทำให้ผลผลิตของท้องถิ่นแตกต่างกันไป เช่น ที่ราบลุ่มมีการปลูกข้าว ชายทะเลทำประมง สำหรับการแลกเปลี่ยนนั้น ก็คำนึงถึงคุณค่าโดยไม่ได้ใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน ความสัมพันธ์จึงเอื้อประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ไม่ได้เป็นไปในรูปแบบการแข่งขันที่เน้นประโยชน์สูงสุดของตนเอง แต่เป็นประโยชน์ร่วมกัน

ระบบการแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอก โดยส่วนใหญ่แล้วจะทำการแลกเปลี่ยนแบบของแลกของ และไปกันเป็นคาราวานหรือเป็นกลุ่ม เช่น ชาวบ้านที่อยู่บนเขากินาของที่ได้จากป่าไปแลกกับชาวบ้านที่เป็นชาวประมงอย่างที่ย่างภาคใต้ ซึ่งสัมพันธ์ภาพอันนี้พัฒนามาเป็นระบบเกลอหรือที่เรียกว่า “เกลอเขาเกลอเล” เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่ได้แก่งแย่งแข่งขัน แต่เป็นความร่วมมือกัน ซึ่งการดำเนินกิจกรรมการแลกเปลี่ยนดังกล่าว เป็นไปในช่วงที่นอกเหนือจากการทำไร่ทำนา

จะเห็นได้ว่า บนความแตกต่างที่หลากหลายอันเนื่องมาจากการมีสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันและมีผลผลิตที่แตกต่างกัน แต่ชาวบ้านในอดีตก็สามารถอยู่ร่วมกันได้โดยแต่ละฝ่ายได้เติมเต็มในส่วนที่ตนเองขาดด้วยการเอื้ออาทร แลกเปลี่ยน พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน จากวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง ทำให้ชาวบ้านเกิดจิตสำนึกมองเห็นความสำคัญของการอยู่ร่วมกันด้วยการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งจิตสำนึกดังกล่าว มิได้เกิดขึ้นในมุมมองระหว่างมนุษย์กับมนุษย์เท่านั้น แต่ได้ครอบคลุมแผ่ขยายไปยังสิ่งที่อยู่รอบตัวที่เป็นธรรมชาติด้วย นั่นหมายความว่า ในอดีต มนุษย์มีจิตสำนึกในการที่จะอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ด้วยการเอื้ออาทร การพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งลักษณะของความสัมพันธ์ดังกล่าว ถือเป็นลักษณะของทุนทางสังคมที่เห็นได้อย่างชัดเจน

ลักษณะของทุนทางสังคมที่นอกจากจะแสดงออกด้วยลักษณะการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมแล้ว สิ่งที่แสดงออกถึงทุนทางสังคมอีกลักษณะหนึ่งได้แก่ นวัตกรรม หรือการสร้างสรรคสิ่งใหม่ ๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของสังคม โดยจะเห็นได้จากชุมชนในแต่ละท้องถิ่นได้มีการเรียนรู้และสั่งสมประสบการณ์จากบรรพบุรุษ ที่เรียกว่า “ภูมิปัญญา” ในกรณีของวิถีการผลิต จะเห็นได้ว่า ชุมชนได้มีการคิดค้นเพื่อหาพันธุ์พืชพันธุ์ไม้ชนิดต่าง ๆ มาใช้ในการเพาะปลูก โดยมีการเลือกสรรชนิดต้นไม้และพันธุ์พืชให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ เช่น ที่ดอนหรือบนดอยปลูกข้าวไร่หรือข้าวเบา ส่วนบริเวณลุ่มน้ำปลูกข้าวนาล่อยที่สามารถทนน้ำท่วมได้ เป็นต้น นอกจากภูมิปัญญา หรือนวัตกรรมที่มนุษย์ได้นำมาใช้ในเรื่องการคิดค้นหาวิธีการเพื่อให้สามารถปลูกพืชให้ได้ผลในสภาพพื้นที่ที่แตกต่างกันแล้ว มนุษย์ในอดีตยังได้ใช้ภูมิปัญญาคิดค้นหาวิธีการและรูปแบบที่จะลดความเสี่ยงในการผลิตด้วยการปลูกพืชอย่างหลากหลายชนิด อาทิ ผัก ผลไม้ เพื่อเสริมพืชชนิดอื่น ๆ ที่ใช้ในการบริโภคอีกด้วย และด้วยความเอื้ออาทร และการรู้จักแบ่งปันช่วยเหลือกัน ทำให้ภูมิปัญญาเกี่ยวกับวิถีการผลิตดังกล่าวสามารถแพร่กระจายไปยังชุมชนอื่น ๆ ทำให้รูปแบบวิถีชีวิตของมนุษย์ในอดีตสามารถดำรงอยู่ได้อย่างเพียงพอและมั่นคง เพราะมีทุนทางสังคมช่วยเกื้อหนุนในการดำเนินชีวิตและการผลิต

ส่วนแรงงานในการผลิต ก็ได้รับอิทธิพลจากความเชื่อ จารีต ประเพณี ที่มีการสืบทอดสั่งสมจากบรรพบุรุษในอดีต ทำให้แรงงานในการผลิตส่วนใหญ่จะเป็นแรงงานภายในครอบครัว และภายในชุมชน ซึ่งมีการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างเครือญาติหรือคนในชุมชนด้วยตนเอง โดยมีข้อตกลงที่ยอมรับร่วมกัน เช่น การลงแขก การขอแรง ทำให้เกิดความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เห็นอกเห็นใจกัน เพราะมีวิถีชีวิตร่วมกัน ดังนั้น การผลิตของชุมชนจึงสามารถตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิตของคนในชุมชนได้ และยังมีส่วนเกินที่สามารถให้การช่วยเหลือเกื้อกูลผู้ด้อยโอกาส หรือส่วนรวมได้ เช่น การทำบุญทำทาน การสร้างสาธารณประโยชน์ เป็นการผลิตที่มีความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบแข่งขัน ซึ่งทำให้ชุมชนอยู่อย่างราบรื่นกลมเกลียว

อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมในอดีตได้มีส่วนช่วยให้มนุษย์สามารถคงจิตสำนึกในการเอื้ออาทร พึ่งตนเอง และพึ่งพาอาศัยกันให้สืบทอดมาได้ ซึ่งบางเรื่องยังคงสามารถพบเห็นได้ในบางพื้นที่ของชนบท หรือหากพิจารณาในเรื่องของแรงงานในการผลิตก็เช่นกัน ทุนทางสังคม อันได้แก่การแลกเปลี่ยนช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างแรงงานในครัวเรือน และแรงงานระหว่างเครือญาติ สามารถช่วยลดต้นทุนในการผลิตในระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีตได้อย่างมีประสิทธิภาพ

นอกจากนั้น หากจะพิจารณาถึงควมมีประสิทธิภาพในระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีตก็อาจจะพบว่า ด้วยสำนึกในการอยู่ร่วมกันไม่ว่าจะเป็นระหว่างมนุษย์กับมนุษย์หรือมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ทำให้มนุษย์มีความห่วงใยซึ่งกันและกัน และมีความห่วงใยต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมไปด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว ทำให้มนุษย์มีความละเอียดอ่อนและพิถีพิถันในการผลิตและการบริโภคเป็นอย่างมาก กล่าวคือ มนุษย์จะเบียดเบียนธรรมชาติโดยยอมทำลายสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาเพื่อใช้ในการบริโภคเท่าที่จำเป็น การดำรงชีวิตเป็นไปอย่างสมถะ ไม่ฟุ้งเฟ้อ เพื่อให้ทรัพยากรได้ถูกนำมาใช้อย่างมีประสิทธิภาพ และสมเหตุสมผลมากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในอดีตนั้น ผู้ผลิตและผู้บริโภคเป็นบุคคลคนเดียวกัน ภายใต้สภาพการณ์ดังกล่าว จึงทำให้การผลิตและการบริโภคเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น กล่าวคือ มนุษย์สามารถที่จะผลิตให้ตรงกับความต้องการของตนเอง ครอบครัว และชุมชนได้มากขึ้น ซึ่งก็หมายความว่า ในการบริโภคแต่ละครั้ง มนุษย์จะใช้หรือกินในสิ่งที่เป็นประโยชน์และมีความจำเป็นต่อการดำรงชีพเท่านั้น

การมีอยู่ของทุนทางสังคมของชุมชนในอดีตนั้น นอกจากจะเห็นได้จากวิถีการผลิต ระบบการแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอก และในเรื่องของภูมิปัญญาท้องถิ่นแล้ว ปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม อาทิ ในเรื่องของความเชื่อ ค่านิยม จารีต ประเพณี ก็ได้แสดงให้เห็นถึงความมีอยู่ของทุนทางสังคมเช่นกัน อย่างเช่น การเป็นสังคมแบบเครือญาติ การเป็นชนเผ่าเดี่ยว

กัน ทำให้คนส่วนใหญ่มีความเชื่อและวัฒนธรรมเดียวกัน เช่น การนับถือผีเดียวกัน หรือการเคารพผู้อาวุโส การเคารพธรรมชาติ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้สร้างให้เกิดความสัมพันธ์และความผูกพันในฐานะที่เป็นคนบ้านเดียวกัน ความรู้สึกดังกล่าวนำไปสู่การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งด้านแรงงาน ทรัพย์สิน และจิตใจ เช่น การลงแขกกระดมแรงงาน การทำบุญตามงานประเพณี (งานบวช งานแต่ง) เป็นต้น เช่นเดียวกัน วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับการเคารพผู้อาวุโสหรือผู้นำชุมชน ก็จะช่วยลดความขัดแย้งระหว่างกันของคนในชุมชนลงได้ เพราะชุมชนมีผู้อาวุโสหรือผู้นำที่เป็นศูนย์รวมของจิตใจของคนในชุมชน ทำให้คนในชุมชนเห็นประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งเป็นการลดความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว และให้ความสำคัญแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากขึ้น

นอกจากวัฒนธรรมในเรื่องดังกล่าวแล้ว ยังมีเรื่องของศาสนา โดยเฉพาะหลักธรรมคำสอนในศาสนาพุทธก็ถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญที่ก่อให้เกิดความเอื้ออาทร การแบ่งปัน การช่วยเหลือเกื้อกูล และการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สังคมในอดีตไม่ได้แยกการศึกษาออกจากครอบครัวและวัด ทำให้คนในครอบครัวและในชุมชนต้องอาศัยวัดเป็นสถานที่ศึกษา และคนในครอบครัวก็ได้รับการอบรมสั่งสอนขัดเกลาจากผู้ปกครองในครอบครัว และรวมทั้งจากวัดด้วยเช่นกัน ดังนั้น มนุษย์ในอดีตจึงได้รับการพัฒนาครบทั้งร่างกายและจิตใจไปพร้อมกัน อิทธิพลของศาสนาพุทธทำให้คนในชุมชนมีการดำรงชีวิตอย่างพอดีไม่มากหรือน้อยจนเกินไป และทำให้ชุมชนเป็นสังคมแห่งศีลธรรม (Moral Societies)

จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมในมิติทางวัฒนธรรม อาทิ เรื่องของระบบเครือญาติ ระบบอาวุโส และเรื่องของศาสนา ได้ก่อให้เกิดความผูกพัน ความสามัคคี ความเอื้ออาทร ของคนในชุมชนได้ไม่น้อยไปกว่าเรื่องอื่น ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วเช่นกัน

โดยสรุป ทุนทางสังคมในอดีตสามารถเห็นได้จากวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง สังคมในอดีตสามารถดำรงอยู่ได้บนความแตกต่างด้วยการเติมเต็มซึ่งกันและกัน ไม่เฉพาะระหว่างมนุษย์เท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงธรรมชาติรอบข้างด้วย ในเรื่องการผลิตของระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีตนั้น ทุนทางสังคมในรูปของความเอื้ออาทร การช่วยเหลือแบ่งปัน และการพึ่งพาอาศัยกันบนพื้นฐานของความเป็นคนในครัวเรือนเดียวกัน ความเป็นเครือญาติ สามารถช่วยสร้างประสิทธิภาพในการผลิตได้อย่างแท้จริงและยั่งยืน นอกจากนั้น สังคมในอดีต ยังชี้ให้เห็นว่า ทุนทางสังคมในมิติของวัฒนธรรม อันได้แก่ เรื่องของระบบเครือญาติ ระบบอาวุโส และเรื่องของศาสนาพุทธ ได้มีส่วนช่วยที่สำคัญให้เกิดความมั่นคงแข็งแรงของสังคมในอดีตไม่น้อยไปกว่าปัจจัยตัวอื่น ๆ